

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2022 / 260

EYLÜL - EKİM

SEPTEMBER - OCTOBER

DergiPark
AKADEMİK

SOBİAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

İSAM.

TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES

مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2022

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
65 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	390 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Hekeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmn KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmekilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ülger BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erciyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Dr. Sinan ÖGAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazanın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait örnek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayın Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayın bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelili yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşa gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'na dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

DOĞU AKDENİZ'İN YENİ JEOPOLİTİĞİ: KIBRIS SORUNU VE SURİYE KRİZİ

THE NEW GEOPOLITICS OF THE EASTERN MEDITERRANEAN: THE CYPRUS PROBLEM AND SYRIA

Rasim KOÇ 13

HAŞHAŞ SORUNU VE TÜRK DİPLOMASİSİNDEKİ YERİ (OSMANLI'DAN 1980'E KADAR)

THE HASH PROBLEM AND ITS PLACE IN TURKISH DIPLOMACY (FROM OTTOMAN TO 1980)

Ahmet Coşkun TEKİN - Sabit DOKUYAN 41

KONTİNÜİTET VƏ YA BEYNƏLHALQ HÜQUQ SUBYEKTLİYİNİN İDENTİKLİYİ

IDENTITY OF CONTINENT OR SUBJECT OF INTERNATIONAL LAW

Saftar RAHİMLİ 79

YAPAY ZEKÂ ÇAĞINDA DİPLOMASİ

DIPLOMACY IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Sefa Can YILMAZEL 91

ABD VE TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ'NE YÖNELİK YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

*A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE UNITED STATES' AND TURKIYE'S APPROACHES TO THE INTERNATIONAL
CRIMINAL COURT*

Şerife YOKA - Ömer KURTBAĞ 113

OSMANLI DEVLETİ'NDE SİVİL TOPLUMA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT ON CIVIL SOCIETY IN OTTOMAN EMPIRE

Yavuz Selim KAYMAZ 143

BÜYÜK TASFİYENİN ETKİ VE SONUÇLARI BAKIMINDAN ÜLKE EKSENLİ BİR KARŞILAŞTIRMA: AZERBAJCAN VE MOĞOLİSTAN

*A COUNTRY-BASED COMPARISON OF THE EFFECTS AND RESULTS OF THE GREAT ELIMINATION: AZERBAIJAN
AND MONGOLIA*

Oğuz Kağan BAYRAKDAR - Samet KALYONCU 159

BALIKESİR TİCARET VE ZAHİRE BORSASI (1925-1932)

BALIKESİR COMMERCIAL AND GRAIN EXCHANGE (1925-1932)

Merve ÜNER 189

**SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ HAFİD EFENDİ 139 NUMARAYA KAYITLI AHVÂL-İ KİYÂMET ADLI
ESERDEKİ GERÇEKÜSTÜ VARLIKLARIN ANALİZİ**

*ANALYSIS OF SURREAL BEINGS IN AHVÂL-I KİYÂMET, REGISTERED TO SÜLEYMANİYE LIBRARY HAFİD EFENDİ
NO. 139*

Sabriye Hilal ARPACIOĞLU – Esra AKSAY 207

KİTAP İNCELEMESİ

TÜRKÇENİN DİL BİLGİSİ

Deniz BEDİR 233

DOĞU AKDENİZ'İN YENİ JEOPOLİTİĞİ: KIBRIS SORUNU VE SURİYE KRİZİ

Rasim KOÇ*

Öz

Bu makalede tarihsel bir perspektif eşliğinde Doğu Akdeniz'in artan stratejik önemi ve onunla bağlantılı jeopolitik güç mücadelesi irdelenmektedir. Rakip devletler, giderek artan bir şekilde çatışma ve istikrarsızlıkla işaretlenen bir bölgede etkilerini genişletmek için yerel vekil aktörlere güvendiler. Akdeniz'de yakın zamanda keşfedilen gaz ve petrol sahalarının bir sonucu olarak, bölgesel gerilimler bölge devletleri içinde ve arasında büyük çatışmalara yol açtı. Enerji kaynaklarıyla ilgili gerilimlerin merkezinde yer alan Kıbrıs sorunu ilk bölümde incelenmekte, ardından Rusya ve İran'ın Suriye - Lübnan - Filistin ekseninde yerel güçleri nasıl kullandığı tartışılmaktadır. Bölgenin güvenlik açmazlarını ve başarısız ve kırılan devletler sorununu tetikleyen, Doğu Akdeniz'de bol miktarda enerji kaynaklarının bulunmasıdır. Krizler, Akdeniz'in güney ve doğu sınırlarından Avrupa'ya tarihi oranlarda bir nüfus göçüne yol açmıştır. Ayrıca Afrika ve Ortadoğu'dan Akdeniz üzerinden Avrupa'ya göç dalgaları da tartışılmaktadır. Aynı zamanda, Akdeniz ve çevresinde mevcut ittifak düzenlemeleri, Türkiye'yi izole etmeye ve deniz yollarına erişimini engellemeye çalıştı. Yunanistan ve Türkiye arasında, özellikle Kıbrıs sorunu konusunda mevcut gerilimler, bu ittifak oluşumlarının bir sonucudur.

Doğu Akdeniz'in merkezinde yer alan Kıbrıs'ta ne yaşanırsa yaşansın bölge için jeopolitik etkiler yaratacaktır. Tarihsel olarak, Akdeniz deniz ticareti ve deniz yollarının güvenliğini sağlamak için bir çapa olan Kıbrıs'ın stratejik önemi, son zamanlarda enerji kaynaklarının keşfiyle artmıştır, bu nedenle ada da sağlam ve kalıcı bir barış sağlama mücadelesi acil bir önceliktir. Kıbrıs'ta bir Türk-Yunan barışı sağlanamazsa, Avrupa Birliği (AB) ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Akdeniz'deki enerji projeleri hedeflerini gerçekleştirmeleri imkânsız hale gelecektir.

Türkiye, bir NATO üyesi olarak Doğu Akdeniz'in askeri ve ekonomik açıdan kuşkusuz en güçlü ülkesidir. Ancak Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin Tür-

Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2022 - Kabul Tarihi: 13 Ekim 2022.

Atf Bilgisi: Rasim Koç, "Doğu Akdeniz'in Yeni Jeopolitiği: Kıbrıs Sorunu ve Suriye Krizi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 13-40, doi: 10.55773/tda.1123882.

* Dr., e-posta: rasimkoc@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5691-371X

kiye'nin Kıbrıs sorunundaki konumunu kavrayamaması ve kabul edememesi, öngörülebilir bir çözüm olmaksızın bölgenin güvenlik ve siyasi sorunlarını derinleştirilmesi muhtemeldir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Kıbrıs, Türkiye, Rusya, İran.

The New Geopolitics Of The Eastern Mediterranean: The Cyprus Problem And The Syria

Abstract

A historical perspective introduces the context for understanding the growing strategic importance of the Eastern Mediterranean and the geopolitical power struggle associated with it. The rival states have relied on local proxy actors to expand their influence in a region that is increasingly marked by conflict and instability. As a result of recently discovered gas and oil fields in the Mediterranean, localized tensions have inflamed into major conflicts within and between the region's states. The Cyprus problem, which is at the center of the tensions related to the energy resources, is examined in the first section, followed by a discussion of how Russia and Iran have used local forces, as part of the Syria-Lebanon-Palestine axis. It is the discovery of abundant energy resources in the Eastern Mediterranean, which have triggered the region's security dilemmas and the problem of failed and fragile states. The crises have led to a population migration of historic proportions from the south and eastern borders of the Mediterranean to Europe. In addition, the waves of migration from Africa and the Middle East to Europe via the Mediterranean Sea also is discussed. Simultaneously, the current arrangement of alliances in and around the Mediterranean have sought to isolate Türkiye and deny its access to sea routes. Current tensions between Greece and Türkiye, especially over the Cyprus problem, are a result of these alliance formations.

Whatever transpires in Cyprus, the most important island located in the center of the Eastern Mediterranean, will have reverberating geopolitical effects for the region. Historically, an anchor for ensuring the security of Mediterranean maritime trade and sea routes, Cyprus' strategic importance is enhanced by the recent discovery of energy resources, so the challenge of ensuring a solid, durable peace on the island is an urgent priority. If a Turkish-Greek peace cannot be achieved in Cyprus, it will become impossible for the European Union (EU) and the United States of America (USA) to achieve their aspirations for energy projects in the Mediterranean. As a member of NATO, Türkiye is undoubtedly the most powerful country in the Eastern Mediterranean, in military and economic terms. But, the inability of Türkiye's Western allies to comprehend and acknowledge Türkiye's position in the Cyprus problem is likely to deepen the region's security and political problems without a foreseeable resolution.

Keywords: East Mediterranean, Cyprus, Türkiye, Russia, Iran.

Giriş

Denizler, coğrafi keşiflerle birlikte dünyanın zenginliğe giden yolu ve diğer uluslarla iletişimin köprüsü olmuştur. 16. asrın sonuna doğru denizlere hâkim olma düşüncesi siyasetin ana konusu haline gelmiş, ünlü İngiliz kâşif ve denizci Walter Raleigh'in de dediği gibi "Denize hâkim olan ticarete de hâkim

olur. Ticarete hâkim olan ise dünyaya hâkim olur." yaklaşımı kabul görmüştür. Bu bağlamda Akdeniz üç kıtayı birleştiren bir deniz olarak eski çağlardan günümüze kadar hep öne çıkmıştır.¹

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de 9251 km yüzölçümüyle Sicilya ve Sardunya adalarından sonra Akdeniz'in üçüncü Doğu Akdeniz'in ise en büyük adasıdır. Türkiye'ye 71, Suriye'ye 98, Mısır'a 384, Yunanistan'a 900 km uzaklıktadır. Tarih boyunca ada farklı medeniyetlere ve milletlere ev sahipliği yapmıştır. Yakın döneme kadar Kıbrıs adasını değerli kılan coğrafi konumuyken bugün zengin su altı enerji kaynaklarıdır. Asya'yla Avrupa arasındaki deniz ticareti ve Orta Doğu petrolünün Batı'ya ulaşım yolu Kıbrıs'ın jeopolitik önemini öne çıkaran özelliklerinden olmuştur.

18. yüzyılda ortaya çıkan Sanayi Devrimi denizlere olan ilgiyi artırmıştır. Akdeniz bu ilginin odak noktasında yer almıştır. Çünkü, Avrupa'yla Asya arasında hızla gelişen ticaretin en güvenilir ve hızlı yolunu sıcak denizler oluşturmuştur. Sıcak denizlerde bütünlüğü sağlamak için 19. yüzyılın ortalarında Süveyş Kanalı projesi hayata geçirilmiştir.² Böylece Çin, Hindistan ve Japonya'dan Akdeniz'e oradan Avrupa'ya kadar uzanan bir deniz yolu güzergahı meydana gelmiştir. Denizlere olan bu ilgi bir yandan gemi yapımı ve denizciliğini domine etmiş diğer yandan denizler üzerinde stratejik konuma sahip kara parçalarının önemini artırmıştır. Kıbrıs, Süveyş kanalı ve çevresi sanayileşmiş ülkelerin ilgi ve rekabet alanında yer almıştır. Avrupalı devletler denizler üzerinden Doğu'ya doğru açılmış, deniz yolları Avrupa ticaretinin ve buna bağlı zenginliğin artmasını sağlayan tek yol haline gelmiştir.³ Akdeniz'in deniz ticaretindeki artan rolüne bağlı olarak güvenli deniz doktrini geliştirilmiş, böylece Akdeniz'deki iki nokta öne çıkmıştır. Birinci nokta Cebelitarık Boğazı, ikinciyse Süveyş Kanalı'dır. Akdeniz'in bu iki boğum noktasının güvenliği deniz ticareti açısından hayati önem taşımıştır. Bu bağlamda Kıbrıs, Süveyş Kanalı üzerindeki deniz yollarının ve Ortadoğu'nun güvenliği konseptinde güvenli liman ve üs olma özelliğiyle öne çıkmıştır. Akdeniz'de egemen olan Türkler için ada daha çok Anadolu kıyılarına ve Ege Denizi'ne olan yakınlığı açısından vazgeçilmez bir güvenlik noktası olarak görülmüştür.

Kıbrıs, tarih boyunca deniz ticaret yollarına hâkim konumu nedeniyle birçok devletin de ilgisini çekmiştir.

Osmanlı Devleti özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde kara imparatorluğuna denizleri de katması, Akdeniz'i Roma'dan sonra bir iç deniz haline getirmiştir.⁴ Türklerin denizlerdeki son genişlemesi II. Selim zamanında Doğu Akdeniz'de korsanların deniz ticaretini olumsuz etkilemesi ve Kıbrıs'ı üs olarak kullanmaları karşısında Osmanlı Devleti'nin adayı topraklarına katması-

¹ Ernle Bradford, *Akdeniz*, Köprü Yayınları, İstanbul 2015, s. 23.

² Süveyş Kanalı konusunda en temel çalışmalardan birisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zachary Karabell, *Parting the Desert: The Creation of the Suez Canal*, New York, 2004.

³ 19 ve 20 yüzyıl Kıbrıs tarihi hakkında bkz. George Hill, *A History of Cyprus*, Vol. 4, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

⁴ Halil İnalcık, *Ottoman Policy and Administration in Cyprus after The Conquest*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1969, s. 1-20.

la gerçekleşmiştir. Ada, 1571 yılında yapılan çetin savaşlardan sonra Osmanlı hakimiyetine geçmiş ve yaklaşık üç yüz elli yıl boyunca da Türklerin egemenliğinde kalmıştır. Bu süre zarfında Osmanlı devleti adada hem imar faaliyetleri hem de iskân politikaları yürütmüştür. Anadolu'nun iç bölgelerinden getirilen Türk yerleşimciler bugünkü ada Türklerinin atalarını oluşturur.⁵ Osmanlı'nın gerileme döneminde özellikle İngiltere, İspanya, Fransa ve Hollanda arasında uzun süren deniz ve kara savaşları Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki varlığını bir süre daha devam ettirmiştir. Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki mücadelelerini iyi değerlendiren ve doğru ittifaklarla donanmasını güçlendiren Rusya, Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki varlığını tehdit etmiştir. 19. yüzyılın hemen başlarında Sanayi Devrimi'nin denizlerde meydana getirdiği teknolojik gelişmeyle İngiltere Avrupa merkezli rakiplerini Trafalgar Savaşı'nda yenerek okyanus ve denizleri kontrol etmeyi başarmıştır.⁶

Yüzyılın sonlarına doğru Rus ordusu 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden galip çıkarak İstanbul önlerine kadar gelmiştir.⁷ Bu durum üzerine İngiltere Doğu Akdeniz'deki varlığını güçlendirmek ve menfaatlerini korumak için Kıbrıs adasını Osmanlı Devleti'nden geçici süreliğine istemiş, karşılığında da Türk-Rus barış görüşmelerinde Türk tarafının çıkarlarına yakın durmayı taahhüt etmiştir. Görüşmelerin Osmanlı Devleti'nin beklentilerini karşılama üzerine, Sultan II. Abdülhamid İngilizlere Kıbrıs konusunda taahhüdünü yerine getirmiştir.

Adanın İngilizlere devredilmesi Rumlar için sevindirici bir olay olarak görülmüştür. Çünkü Rumlar eninde sonunda aynı kültür coğrafyasının parçaları olarak gördükleri İngilizlerin adayı Yunanistan'a bırakacağından çok emindir. Nitekim adaya yeni ayak basan İngiliz yönetimi 1879 yılında adadaki Rum Ortodoks kilisesi önderliğinde Rumlardan oluşan bir meclis kurulması talebiyle karşı karşıya kalmıştır. İngilizler bu talebi Türk varlığını da dikkate alacak şekilde genişleterek 1882 yılında dokuz Rum ve üç Türk'ten oluşan "Danışma Meclisi" kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Alman bloku yanında girmesi üzerine, İngiltere 5 Kasım 1914 tarihinde tek taraflı ilhak ettiği adanın egemenliğini tamamen kontrolüne almıştır. 1923 Lozan Antlaşmasıyla Ankara hükümeti Kıbrıs'ın İngilizler tarafından ilhakını tanıyarak Kıbrıs hem hukuken hem de fiilen İngiliz toprağı olduğunu kabul etmiştir.⁸ Bu duruma ilk tepki Rumlardan gelmiştir. Çünkü İngilizlerin adayı Yunanistan'a bırakmayacağı anlaşılmıştır. Bu tarihten itibaren Rumlar, adada siyasi faaliyetlerini artırmaya başlamıştır. 1929 yılından itibaren adanın Yunanistan'a bırakılması konu-

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 13.

⁶ Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, Çev. FüsünTayanç-Tunç Tayanç, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 233.

⁷ 93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaş sonucu imzalanan Berlin Andlaşması ve sonraki gelişmeler için bkz M. Hakan Yavuz and Peter Sluglett, *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, University of Utah, 2011.

⁸ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 42-46.

sunda resmi taleplerini çeşitli vesilelerle İngiliz yönetimine iletmişlerdir. Rumların “*enosis*” etrafındaki siyasi faaliyetleri Türklerin de örgütlenmesine neden olmuştur. Türk tarafı adanın Yunanistan’a verilmesinden önce İngiliz idaresinde kalmasının menfaatleri açısından daha uygun olacağını düşünmüştür. Türklerin bu politikası İngiltere’nin hem içeride hem dışarıda elini oldukça güçlendirmiştir. İngilizlerden istediğini alamayan Rumlar, 1931 yılında Lefkoşa sokaklarında yürüyerek vali konağını ateşe vermiştir. Bu olaylar sonrasında birçok Rum tutuklanmış bazı din adamları da adadan sürgün edilmiştir.

II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla adadaki tansiyon düşse de İngiltere’nin savaştan yorgun çıkmasını bir fırsat olarak gören ada Rumları, adanın Yunanistan ile birleşmesi için taleplerini daha güçlü bir şekilde yinelemişlerdir. Bu sırada Türkler de kendi aralarında örgütlenmelerini artırarak kurdukları gazete etrafında Türk toplumunu ortak bir ülküde birleştirmiştir. Kısa zamanda her iki toplum kendi partilerini hayata geçirmiştir. Bu iki partiden birincisi 1942 yılında Rumların kurduğu solcu Akel’le (İşçilerin İleri Partisi) 1944 yılında Türklerin kurduğu “Kıbrıs Milli Türk Partisi” olmuştur. 1945 yılından itibaren adadaki siyasi tansiyon tırmanmıştır. Artık Rumların hedefinde Türkler de vardır. İngiliz yönetimi bu gerilimi anayasal düzenlemelere giderek azaltmaya, özellikle Rum toplumunun dikkatini bu alana çevirmeye çalışmıştır. 1947-1948 yıllarında Winster ve Jackson planları⁹ gereği adadaki Rumların memnun olacağı yasal düzenlemeler yapılarak adanın idaresi taksim edilmiştir. İngilizlerin hukuki ve siyasi düzenlemelerine Rum tarafı 1950 yılında tek taraflı bir plebisit yaparak adanın Yunanistan’a verilmesi talebiyle cevap vermiştir. Kilise öncülüğünde yapılan plebisiti Türkler boykot etmiştir.¹⁰ 1951 yılında Rumların konuyu Birleşmiş Milletler’e (BM) götürmesi konunun uluslararası bir sorun haline gelmesine neden olmuştur. Her ne kadar konu İngiltere’nin girişimleri neticesinde sonuçsuz kalsa da artık Kıbrıs sorunu dünyanın çözüm beklediği bir sorunlar yumağına dönüşmüştür. Bu kritik zamanda Türkiye’de tek parti dönemi kapanarak Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Demokrat Partinin 1950-1953 yılları arasındaki dış politikasında Kıbrıs gündeminde bulunmamaktadır. Bu politika başlıca iki nedene dayandırılır: Birincisi Demokrat Parti hükümetinin Yunanistan’la çok yakın bir ilişki ve ittifak içine girmesine; diğeri ise İngiltere’nin adayı terk etme gibi bir niyetinin olmamasıdır. Kısaca Ankara hükümeti bu dönemde Yunanistan’la ilişkilerine önem vermiş, diğer yandan da adanın İngilizlerde kalmasının Lozan Antlaşması’nın gereği olduğuna inanmıştır. 1954 seçimlerini ezici bir sonuçla kazanmasından sonra Demokrat Parti iktidarı, Kıbrıs politikasında bir değişikliğe gitmiştir.¹¹ Bunun da nedeni Rumların talepleri karşısında İngilizlerin, dünya kamuoyuna adadaki Türk varlığından bahsederek Türkiye’yi konunun içine çekmesi neden olmuştur. Londra görüşmeleriyle birlikte Kıbrıs konusunda artık masada Ankara da yer almıştır. 1955 yılından sonra Türki-

⁹ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/756756> (Erişim Tarihi:2 Haziran 2022)

¹⁰ Makarios Druşotis, *Karanlık Yön EOKA*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2005, s. 71-72.

¹¹ Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi 1954-1959 Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları (Karşılaştırmalı İnceleme)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963, s. 3.

ye’de hızla bozulan ekonomi karşısında iç politikada Kıbrıs adeta gündemin en önemli konusu haline gelmiştir. 1960 yılına gelindiğindeyse başta Amerika’nın sürece sağladığı olumlu katkıların ışığında Rum ve Türklerden meydana gelen yeni bir devlet kurulması kararlaştırılmıştır. İngiltere, Türkiye ve Yunanistan’ın oluşturduğu üçlü garantör Kıbrıs Devleti’nin geleceğiyle ilgili kararlar almada uluslararası hukuk açısından yetkilendirilmiştir.¹² Bir yanda Kıbrıs bağımsızlığına kavuşurken diğer yanda bu sürecin en önemli aktörlerinden olan Türk hükümeti bir darbeyle yıkılmış, hükümet üyelerinin tamamı yargılanmak üzere hapsedilmiştir. Türkiye’de yaşanan bu siyasi karışıklık adada da kendini göstermiştir. Bağımsız Kıbrıs Devleti’nin kurulmasının üzerinden iki yıl geçmeden adada Türklere karşı tedhiş eylemleri başlamıştır. Eylemler 1963 yılında katliama dönüşmüştür. Bu tarihten sonra Kıbrıs’taki şiddet olayları katlanarak artmıştır. Her iki toplum içinde silahlı yapılar oluşmuştur. 1974 yılında Rum ve Yunanlı subaylar tarafından gerçekleştirilen darbe adadaki dengelerin değişmesine neden olmuştur. Bu darbeye en sert cevap Türkiye’den gelmiştir. Ankara garantörlük hakkını kullanarak adadaki Türklerin varlığını korumak için Temmuz 1974’te Kıbrıs’a asker çıkarmıştır.¹³ Bu tarihten itibaren ada kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Türkiye’nin gerçekleştirdiği Kıbrıs barış harekâtı uluslararası kamuoyu tarafından eleştirilmiştir. Hatta Ankara’yla Washington arasında savaş rüzgarları esmiştir. Amerikalıların ağır ambargosu Türk ekonomisine büyük yara vermiştir. Amerikalı araştırmacı G.E Fuller’e göre bu müdahale “fetihi bir politikanın” Türkiye’de tekrar ortaya çıkmasıydı.¹⁴ Türkiye, artık konunun direkt öznesi haline gelmiştir.

1974-2004 BM Müzakere ve Çözüm Arayışları Süreci

Bu tarihten itibaren adada kalıcı çözümün sağlanması konusunda yapılan birçok uluslararası görüşme olmuş ve bu görüşmelerde Türk tarafı federasyonu savunurken, Rum tarafı tanınmanın avantajını kullanarak “Kıbrıs Devleti’nin” kendi idaresinin altında birleşilmesini istemiştir. Bu durum karşısında Türkler, 1975 yılında “Kıbrıs Türk Federe Devletini” kurarak ada da iki meşru

¹² https://www.mfa.gov.tr/kibris-cumhuriyeti_nin-kurulusuna-iliskin-temel-antlasma_-1960_ingilizce_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2022)

¹³ Kıbrıs devleti, doğrudan kısa bir süre sonra adada tedhiş hareketleri başlar. Buna rağmen iki kuruculu Kıbrıs devleti 1974 yılına kadar varlığını devam ettirir. Bu tarihte Kıbrıs’ın geleceğini belirleyen üç olay olur;

1-Kıbrıs Rum Faşist lider Nikos Sampson askeri bir darbeyle Kıbrıs Cumhuriyeti hükümetini devirir.

2-Makarrios darbe sonrası adadan kaçmak zorunda kalır.

3-Hedefi Enosis olan Sampson’un silahlı grupları Türk köylerine karşı saldırıya geçerek çok sayıda insanı öldürmeye başlar. Bu kaos ortamı karşısında Ankara, Kıbrıs anlaşmalarının kendisine tanıdığı garantörlük yetkisini kullanarak önce barışçı çözüm girişimlerinde bulunur. İngiltere ve ABD, Türkiye’ye harekete geçmeden bekleyin, bir çaresini bulacağız der. Barışçı çözüm arayışları cuntacı Nikos Sampson’un elini güçlendirir. Bu durumu fark eden Türkiye adaya müdahale hazırlıklarına başlar.20 Temmuz 1974’te Türk askeri Kıbrıs’a ayak basar. Böylece ada fiili olarak ikiye bölünür. 1974’te Türk ordusu adanın %35.04’ünün kontrolünü ele geçirir. Bu rakam Kıbrıslı Türk nüfusunun oranının (%18) iki katına denk gelir. Detaylı bilgi için bkz; https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa (Erişim Tarihi 3 Haziran 2022)

¹⁴ Graham E. Fuller, *Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 138.

yönetim olduğunu ilan etmiştir. Aynı yılın ağustos ayında Viyana'da BM gözetiminde yapılan toplantıda iki halk arasında bir nüfus mübadelesi yapılması kararlaştırılmıştır. Böylece Kıbrıs, iki ayrı bölgede homojen nüfuslara ayrılmıştır. 1977 yılında Denктаş- Makarios görüşmesi Türk tarafını oldukça memnun etmiştir. Bu görüşme sonucunda "High Level Agreement" kabul edilmiştir. Buna göre taraflar iki toplumlu federal bir cumhuriyet kurulması üzerinde anlaşmışlardır.¹⁵ Hiç şüphesiz bu Türk diplomasisinin ve Kıbrıs Türklerinin lideri Rauf Denктаş'ın büyük gayretleri sonucunda gerçekleşmiştir. Buradan hareketle Kıbrıs Türkleri 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) kurmuştur. Ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi bunu tanımamıştır. Türkiye ve Kıbrıs Türk halkı BM'nin bu kararına rağmen adada kurulan KKTC'nin yaşatılması konusunda ortak bir irade sergilemiştir. Bu irade 2002 yılına gelindiğinde karşılıklı değişimler göstermiştir. Bu değişime sebep olan en önemli gelişme BM nezdinde Kıbrıs sorununa çözüm arama çalışmalarının başladığı bir süreçte Türkiye'deki genel seçimlerden iktidar olarak çıkan AK Partinin Türk dış politikasında "bilinen bazı ezberleri bozma siyaseti" olmuştur. Dış politikada ezberleri bozmak isteyen yeni hükümet ilk iş olarak Kıbrıs sorununa el atmıştır. Şimdiye kadar Ankara hükümetleri ve "askeri cenah" Kıbrıs konusunda Kuzey Kıbrıs Cumhurbaşkanı Rauf Denктаş ile aynı düşünce ve politikaları izlemişti. Yeni dönemin Kıbrıs politikalarında askeri bakışa ve Denктаş'a yer verilmemiş, böylece 1954 yılından beri Kıbrıs Türkleriyle Ankara'nın tam uyum politikalarında ayrılıklar başlamıştır. Bu da Kuzey Kıbrıs'la Ankara arasında gerilimlere neden olmuştur. Denктаş ve askerlerin dışarıda bırakılması, BM'nin Kıbrıs özelinde daha rahat hareket etmesinin önünü açmıştır. BM Genel Sekreteri özel temsilcisinin gerek Türk gerek Rum taraflarıyla yaptığı birçok görüşme neticesinde Türkiye'nin de tam desteklediği BM genel sekreterinin adını alan "Annan Planı" devreye sokulmuştur.¹⁶ Annan Planı iki kesimli federal bir yapı önerisi getirmekle birlikte Kuzey Kıbrıs'ın elindeki birçok toprak parçasının Rumlara iadesini öneriyordu. Karşılıklı itirazlar neticesinde Annan Planı üzerinde birçok defa değişiklik yapılmıştır. Referandum öncesi Annan Planı'nın son versiyonunda dış politika, para ve finans politikaları, vatandaşlıkla muhaceret konularının federal düzeyde ele alınacağı bir birleşik Kıbrıs cumhuriyeti öngörülmüştür.¹⁷

İç siyaseti ilgilendiren günlük meselelerse güneyde Kıbrıslı Rumlara kuzeyde Kıbrıslı Türkler olmak üzere siyasi açıdan eşit iki kurucu devletin yetki alanına bırakılmıştır. İki toplumlu iki kesimli ve siyasi eşitliğe dayalı bir çözüm kuzeyde bir biçimde Kıbrıs Türk yönetimi olmasını öngörmüştür. Kıbrıslı Türkler, bu yapıya "devlet" derken, Annan Planı'nda "kurucu devlet" terimi kullanılmıştır. AK Parti hükümeti bu plana tam destek verirken, Türk gene-

¹⁵ Policy Report, *Kıbrıs'ı Yeniden Birleştirmek 194. Avrupa Raporu*, International Crisis Group, 23 Haziran 2008, s. 11.

¹⁶ Kofi Annan'ın Kıbrıs Planı için bkz. http://www.hri.org/docs/annan/Annan_Plan_Text.html (Erişim Tarihi 15 Temmuz 2022).

¹⁷ Policy Report, *Kıbrıs'ı Yeniden Birleştirmek Avrupa Raporu*, International Crisis Group, 10 Ocak 2008, s. 7.

raller tek çözümün konfedere yapı olduğunu belirtmişlerdir.

Kıbrıs'taki çözüm planları sayısının yirmi beş bin ila kırk üç bin arasında olduğu tahmin edilen Türk askerinin büyük bölümünün adadan ayrılmasını ve İngiliz üsleri dışında adanın tamamen silahsızlandırılmasını hedeflemiştir. (Annan Planı'nın son versiyonuna göre kademeli olarak adadaki Türk askeri sayısının üç bine düşürülmesi öngörüldü.)

Annan Planı'nda yer alan, Türkiye'nin 1960'taki garantörlük haklarının devam etmesi ve adada üç bin kişilik askeri birlik bulundurması maddeleri Kıbrıslı Rumlar tarafından itiraz nedeni olmuştur. Ayrıca Türk yetkililer "federasyon" teriminden ziyade "ortaklık" ifadesine vurgu yaptıklarını ve böylelikle iki ayrı devletin varlığına dayanan federal bir çözümden yana tavırlarını ortaya koyduklarını ifade ederken Kıbrıslı Rum yetkililer iki ayrı devlet değil tek devlet çatısı altında yeniden birleşmeyi istediklerini dile getirmiştir. Kıbrıslı Türklere Annan Planı'na EVET demeleri karşılığında KKTC'nin tanınacağı vadedilmiş, bu şartlar altında yapılan referandumda Kıbrıslı Türklerin %65'i Annan Planına "Evet" demiştir.¹⁸ Rumlarınsa %75'i plana "Hayır" oyu vermiştir. Adadaki bütünleşmeye milliyetçi duygular ile karşı çıkanlara enerjiye dayalı yeni zenginliğin paylaşılmasının istenmemesi de eklenmiştir.

2004 Annan Planı'nın başarısızlığı adanın bölünmüşlüğüne daha da kalıcı hale getirmiştir. Güneyin bu kararıyla iki toplum arasındaki çözüm süreci bir kez daha başarısızlıkla son bulmuştur. Adanın yalnızca güneyini elinde bulunduran Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Kıbrıs adasının tamamı adına Avrupa Birliğine girerek Kıbrıs sorununda ve Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde önemli bir mevzi ve müttefik kazanmıştır. Kuzeyin çözüm isteyen iradesi Kıbrıs Rum halkını memnun etmemiştir. Güneyin AB'ye girmesiyle içlerindeki aşırı milliyetçi söylem oldukça moral bulmuştur. Bu milliyetçi söylem ekonomik beklentilerle pekişmiştir. Adadaki birleşmenin Güney ekonomisine yük olacağı düşüncesi referandum sürecinde Rumları oldukça rahatsız etmişti. Güneyin, adanın tanınan tek meşru devleti olmasına AB üyeliğini eklemesi Rum siyaseti açısından uluslararası bir başarı olarak görülmüştür.

Kıbrıslı Türkler açınsındansa süreç tamamen bir hayal kırıklığı olmuştur. Kıbrıs Türkü Rumlar karşısında adeta cezalandırılmıştır. Bu cezalandırma hidrokarbon'un paylaşımı sürecinde de devam etmiştir. AB ve Rumlar adanın çevresindeki enerji kaynakları üzerinde tek söz sahibi gibi hareket ederek Kıbrıs Türkleri yok sayılmıştır. Bu politika gerek ada Türklerini gerekse Türkiye'yi daha milliyetçi söylem ve eylemlere itmiştir. Nitekim Planın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra kuzeydeki milliyetçi söylemler giderek artmış ve parlamentoda temsil edilir hale gelmiştir. Bu durum adada rasyonel çözüm arayışlarını ve diplomasiyi çıkmaza sürükleyerek sorunun daha çok duygusal tepkiler etrafında kümelenmesine neden olmuştur. Müzakerelerle ömrü geçen eski nesiller yorulmuş, yeni nesillerse milliyetçi söylemlere kaymaya başlamıştır. Eroğlu: "Kıbrıs müzakerelerinden usandık. Anlaşmanın olmaması kar-

¹⁸ Policy Report, *Kıbrıs'ı Yeniden Birleştirmek Avrupa Raporu*, International Crisis Group, 10. Ocak. 2008, s. 3.

şısında halkı artık çözüme inandırmak imkânsız gibi görünmektedir.” diyerek sorunun daha da ağırlaşacağına işaret etmiştir. Başarısız çözüm arayışları, enerji paylaşımındaki sorunlar, GKRY'nin tek tarafı AB üyesi yapılması, Türkiye ve KKTC'yi dışarıda bırakan yeni bölgesel ittifak arayışları Doğu Akdeniz'de barış ve istikrarı olumsuz etkileyen faktörler olmuştur.

Türkiye açısından Kıbrıs konusunda ilerleme sağlanabilmesi için atılması gereken adımları şöyle özetleyebiliriz:

- 1) Türkiye-AB ilişkilerinin normalleşmesi
- 2) Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde yaşanan gerilimlerin karşılıklı azaltılması,
- 3) Türkiye-KKTC arasında imzalanan yeni enerji antlaşmaları ve Türkiye'nin enerji arama çalışmalarının düşmanca görülmemesi.

Bu konularda çözüme kavuşmadan, Kıbrıs sorunuyla, Akdeniz'de istikrar ve kalıcı barışın sağlanması zor görünmektedir.¹⁹

Türkiye'nin Güvenlik Doktrinde Kıbrıs'ın Yeri

Yunanistan'ın, on iki mil iddiasıyla Ege'de, GKRY'nin AB üyesi olduktan sonra Kıbrıs üzerinden Akdeniz'de Türkiye'yi içe kapatma stratejisi Ankara tarafından bir egemenlik gaspı olarak görülmüştür. Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki en uzun sahil kıyılarına sahip olduğu düşünüldüğünde bu taleplerin ve yapılmak istenenin gerçeklerle asimetrik bir durum sergilediği açıktır. NATO üyesi Yunanistan'ın adalar üzerinden Türkiye'yi adeta kara devleti yapma girişimleri üç tarafı geniş kıyılarla çevrili Türkiye için ciddi bir güvenlik riski oluşturmaktadır. Türkiye bu duruma benzer sorunları Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde yine Yunanistan'ın Türk kara sularına doğru genişleme stratejisinde görmüştür. Ege adalarını bir oldu bittiyle alarak adalar üzerinden İstanbul boğazına kadar gelen Yunan donanması Türk deniz sularında adeta terör estirmiştir. Türkiye geçmişte düştüğü böylesi bir hataya tekrar düşmemek için uluslararası anlaşmalar ve deniz hukukunun kendisine tanıdığı bütün hakları sonuna kadar korumaya çalışmaktadır. Türkiye'nin güvenlik doktrinde denizler vazgeçilmez güvenlik alanıdır. Kıbrıs, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki varlığı açısından stratejik öneme sahip olmakla beraber adada yaşayan soydaşlarının siyasi haklarının ve güvenlik kaygılarının uluslararası anlaşmalarla koruyucusudur.

2004 Annan Planı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Türkiye, Kıbrıs konusunu daha çok askeri stratejiler ekseninde ele almaya başlamıştır. Nitekim Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök 20 Nisan 2005'te yaptığı konuşmada Türk ordusunun Akdeniz'deki güvenlik doktrininin tamamen Kıbrıs üzerine inşa edildiği vurgusunu yapmıştır.²⁰ 2020 yılından itibaren Türkiye'nin Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'deki güvenlikçi politikalarına ekonomik çıkarlarının korunması da eklenmiştir.

¹⁹ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140718_eroglu (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2022)

²⁰ <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=38650> (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).

Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de Oynayacağı Roller ve Bölgeyi Bekleyen Yeni Jeopolitik Riskler

Kıbrıs'ın çözümsüzlük süreci adanın dışına taşarak Doğu Akdeniz'de istikrarsızlık ve güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Kıbrıs sorununun direkt tarafları olan Türkiye, Yunanistan, KKTC, GKRY arasındaki gerilimler artarken Fransa ve Almanya gibi devletler başta olmak üzere AB'nin süreçte Yunanistan ve GKRY'nin tezlerini desteklemesi bölgesel barış ve Kıbrıs sorununa diplomatik çözüm arayışlarını olumsuz etkilemiştir. Özellikle AB'nin Doğu Akdeniz'deki enerji politikalarını GKRY ile yürütmesi Türkiye ve KKTC'yi masadan uzaklaştırmıştır. İşte bu koşullar altında Türkiye Akdeniz'deki varlığını pekiştirmek isteyen Rusya ile daha yakın çalışmak zorunda kalmıştır. ABD'nin tamamen Yunan lobisi altında ve Türkiye'nin terör örgütü olarak kabul ettiği Suriye'deki YPG/PYD gruplara olan sempatisi Türkiye'yi yeni arayışlara sürüklemiştir.

Doğu Akdeniz'in var olan stratejik konumuna yeni eklenen su altı hidrokarbon kaynaklarının keşfi bölge ülkelerinin yanında büyük güçlerin de bölgeye olan ilgisini daha da artırmıştır. Türkiye için konu öncelikle güvenlik endişeleri ekseninde görülmüştür. Ankara, Kıbrıs konusunu Ege adaları sorunuyla beraber düşünmektedir. Türkiye'nin güney ve batı denizlerindeki egemenliğinin Yunanistan ve GKRY lehine genişlemesi adeta üç tarafı denizlerle çevrili ülkenin sadece Karadeniz'den ibaret bir coğrafya haline gelmesi anlamını taşımaktadır.

Türkiye'nin Doğu Akdeniz'in en uzun kıyısına, güçlü bir donanmaya²¹ ve gelişmiş limanlara sahip olduğu düşünülürse bölgenin güvenliği ve askeri ikmal imkanları açısından vazgeçilemeyecek stratejik öneme sahip olduğu görülür. Türkiye'nin Akdeniz'de sahip olduğu alt yapı imkanları Ortadoğu'daki gelişmeler açısından da önem kazanmaktadır. Nitekim, ABD'nin II. Irak Savaşı'nda ve IŞİD'e karşı yürüttüğü operasyonlarda Türk limanları ve karasuları hep gündeme gelmiştir.

Türkiye'nin gerek Kıbrıs'taki askeri gücü gerekse Akdeniz'deki güçlü donanması BM barış gücüyle (UNFICYP) geliştirdiği iş birliği sayesinde Akdeniz'in güvenliği konusunda başarılı çalışmalar yapabilme kabiliyet ve donanma sahip olduğunu göstermek için yeterlidir. Ayrıca NATO Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni de içine alacak şekilde Türkiye'yle Akdeniz'de yeni güvenlik üsleri inşa edebilir.

Rusya'nın, Güney Kıbrıs'ın AB üyeliği ve Ukrayna Savaşı sırasında aldığı Rusya karşıtı durum KKTC'ye olan ilgisini arttıracaktır. Nitekim Vladimir Putin'in Kosova'nın durumuyla Kıbrıs'lı Türklerin olası bağımsızlığını ilişkilendiren açıklamasını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Rusya geçmişte GKRY üzerinden bölgedeki askeri varlığını artırma çalışmalarının bir benzerini bu sefer KKTC üzerinden hayata geçirmek isteyebilir. Bu da Suriye ve Libya'dan sonra Akdeniz'deki askeri varlığını daha da artırması anlamına gelir.

²¹ <https://tr.euronews.com/2020/08/14/akdeniz-in-en-buyuk-10-donanmas-turkiye-besinci-sirada> (Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2022)

Diğer taraftan Yunanistan ve Güney Kıbrıs Akdeniz'de Türkiye'yi yalnızlaştırmak için yeni ittifaklar kurmaktadır. Özellikle Türkiye'yle sorun yaşayan bölge ülkeleri tercih edilmektedir. Bu bağlamda Mısır'la Doğu Akdeniz'de yeni bir güvenlik şemsiyesi oluşturmaya çalışmaktadır. Üç ülke Doğu Akdeniz'de terör gruplarına karşı ortak eylem planı hazırlığı içindedir. Bu planın işlemesi konusunda ülkelerin deniz kuvvetlerinin yeterli olup olmadığı tartışma konusudur. Avrupa Birliğinin de üçlü ittifakın yanında yer alarak konuya dahil olması iş birliğini Avrupa'ya taşımıştır. Yunanistan ve Güney Kıbrıs bir yandan Mısır'ın denizlerdeki çıkarlarını koruyacaklarını diğer yandan da AB'deki gönüllü elçileri olacaklarını da ifade ederek adeta Mısır yönetimi motive edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Güney Kıbrıs yönetimi Ürdün, İsrail ve Lübnan'la ikili ilişkiler geliştirmek suretiyle Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de yeni roller peşindedir.

Güney Kıbrıs ve Yunanistan, Türkiye'yi Doğu Akdeniz'de yalnız bırakmak için Kıbrıs'a komşu ülkelerle uluslararası anlaşmalara yönelmiştir. Ankara bu gelişme karşısında Akdeniz'deki ilişkilerini Kuzey Afrika ülkelerine doğru genişletme kararı almıştır. Böylece NATO üyesi iki ülkenin baş aktör olduğu yeni ittifaklar doğmuştur. Bu kutuplaşma Akdeniz'de yeni gerginlik ve belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu yeni durum Doğu Akdeniz'de bulunan enerjinin Avrupa'ya ulaşmasının önünde yeni engeller çıkarmıştır.

Doğu Akdeniz ve çevresindeki bölgelerde güvenliğin sağlanmasında neredeyse bütün yük ABD'nin üzerine binmiştir. Terörle mücadele, Suriye'nin kimyasal silahlardan arındırılması ve İran'ın nükleer çalışmalarının kontrol edilmesi Akdeniz'deki Amerikan askeri varlığının önemini artmıştır. Libya'daki isyancıların deniz ticaret yollarını tehdit etmesi karşısında yetersiz kalan Kıbrıs ve Libya hükümeti Libya'ya ait olan petrol tankerlerine yönelik operasyonlar için Amerikan özel harekât timlerini göreve çağırmıştır. Bu operasyonlardan biri Kıbrıs açıklarında Libya'ya ait olduğu belirtilen bir petrol tankerine yapılmıştır. "MorningGlory" isimli petrol tankeri Libya'ya ait isyancıların denetimindeki El Sidre limanında ham petrol yükleyerek Kuzey Kore'ye yola çıkmıştır. Libya hükümeti isyancıları durduramadığı için Libya ve Kıbrıs hükümetlerinin başvurması üzerine, ABD'nin Avrupa Özel Harekât Komutanlığı'na (Soceur) bağlı timler Kıbrıs açıklarında operasyon düzenleyerek gemiyi kontrol altına almıştır.²²

Suriyeli mültecilerin Avrupa'ya gitmek için deniz yoluyla yaptıkları kaçak yolculuklar mülteci sorunu ve Lefkoşa'da mülteci kampı önemini koruyor. Kıbrıs mülteci sorunuyla tek başına mücadele etmekte yetersiz kalmaktadır. Nitekim ABD bölgedeki deniz güvenliği, gemi kaçırma ve kaçak yakıt taşıma konularında bölgede operasyonlar düzenlemektedir.

Doğu Akdeniz havzasına komşu Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerindeki siyasi, ekonomik krizlerden ve savaşlardan kaçanların göç yolu üzerinde olması, Kıbrıs'ın insan göçü sorunuyla karşı karşıya kalınmasına neden olmaktadır. Bir de buna insan kaçakçılığı eklenmiştir.

²² <https://t24.com.tr/haber/abdden-dogu-akdenizde-operasyon,253587> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2022)

Akdeniz'deki siyasal ilişkilerin aşırı derecede değişken olması bu havzadaki siyasi belirsizlikleri de artıran bir faktördür. Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır, Cezayir, Tunus ve Libya'daki krizlerle çatışmalar tüm Akdeniz'i ateş alanına dönüştürebilir.

Türkiye, AB yolunda Kıbrıs'ın kendisine engel olduğu ima edilerek ve adeta bir AB üyeliği havucu gösterilerek Annan Planı'na razı edilmiştir. Kıbrıs sorununa bağlı Türkiye ve KKTC ile Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan arasındaki çözümsüzlük Doğu Akdeniz'deki belirsizliği derinleştirerek istikrarı bozmuştur. Kıbrıs sorunu Doğu Akdeniz'in bir barış ve güvenlik alanı olmasının önündeki en büyük engel olmuş, bu durum diğer kıyıdaş ülkeler arasındaki ilişkileri de etkilemiştir.

GKRY'nin AB üyesi yapılması bölgede güvenlik ve istikrara katkı sağladığı görece bir durum halini almıştır. Nitekim Merkel'in 2011'de "Güney Kıbrıs'ı AB'ye almak yanlış olmuştur." sözü AB içinde bazı kararların sorgulandığını göstermiştir. Ayrıca GKRY'nin Yunanistan'la iç içe olmasının oluşturduğu yapısal iç sorunların bölgesel barış ve istikrara katkı sağlamadığı araştırmacıların değindiği konulardan olmuştur.²³

Savaşlar, Göçler ve Güvenlik Sorunları

Avrupa, Balkanlar, Asya, Kafkaslar ve Afrika'da savaşlar ve iç çatışmalar bölgedeki toplumsal hareketliliği tetiklemiştir. Özellikle kuzeyden ve güneyden batıya doğru gelişen göçler Akdeniz havzasında yeni belirsizlikleri ve sorunları beraberinde getirmiştir. Doğu Akdeniz'e komşu olmayan ülkelerin bölgedeki faaliyetleri de var olan sorunları artırmıştır. Filistin, Suriye, Somali, Liberya, Ruanda gibi ülkelerdeki iç çatışmalar ve büyük güçlerin olaylara taraf olması daha çok soruna yol açmıştır. Savaş ve güç mücadelesinin alanları genişledikçe bundan etkilenen topluluklar da artmıştır. Bu durum beraberinde mülteci sorununu getirmiştir. BM mülteciler yüksek komiserliği gözetimindeki insan sayısı hızla artış göstermiştir. İç tehditler, mülteci sorunu, bölgesel ve küresel güç mücadelesinin merkezinde kalan Doğu Akdeniz havzasında istikrarla barışın korunması ve sağlanması oldukça zorlaşmıştır. Ayrıca Rusya-Ukrayna savaşı Avrupa'yı enerji konusunda hızlı çözüm arayışlarına itmiştir. AB'nin Rusya enerjisine bağımlılıktan kurtulmak için Doğu Akdeniz havzasındaki yeni enerji yataklarına yönelmesini sağlamıştır. AB ülkeleri enerji konusunda ortak bir politika belirleyememiş bunun yerine GKRY üzerinden bölgedeki doğal gaz kaynaklarına yönelmiştir. AB'nin bu politikası karşısında, Rusya da bölgedeki askeri ve siyasi gücünü artırmıştır. Bu durum Doğu Akdeniz enerji koridorları üzerinde savaş alanı riskini yükseltmiştir.

Ayrıca İsrail'in güvenliği açısından Akdeniz hiç şüphesiz kara sınırlarının güvenliği kadar hayati önem taşımıştır. İsrail'in Arap dünyasıyla yaşadığı sorunlar ve karadan adeta çevrelenmiş jeopolitik konumu dikkate alındığında batıya doğru tek güvenli çıkış noktası Doğu Akdeniz olmuştur. Mavi Marmara olayında görülmüştür ki İsrail'in en zayıf noktası Doğu Akdeniz sahilleridir.

²³ <https://www.dw.com/tr/kıbrısta-sandıklar-açılıyor/a-16605109> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2022)

İsrail'in en büyük limanı Haifa bu sahillerdedir. İran bu hassas bölgeyi gö-
rek stratejisini Doğu Akdeniz'e doğru revize etmiştir. Mısır'daki askeri dar-
benin yönetimden el çektiği İhvan hareketi ve seçimlerle iş başına gelmiş
Mursi'nin İran savaş gemilerine Süveyş Kanalı'nı açması Mısır yönetiminin
sonunun başlangıcı olmuştur.

Ayrıca bölgesel güç olma iddiasındaki İran'ın gerek doğal kaynaklarını
(petrol ve doğal gaz) ve gerekse islam ülkelerine kendi siyasal islam rejimini
ihraç etmek için Akdeniz'e inme siyaseti bölgede başlı başına bir güvenlik so-
runu ve istikrarı bozacak gelişmeler olmuştur.

Rusya, Suriye'deki olayları fırsata dönüştürerek bölgedeki askeri gücünü
ve etkinliğini artırmıştır. Bu da Doğu Akdeniz'de sahili olmayan Rusya'nın
sıcak sulardaki güç dengesinde masada olmasını sağlamıştır. Ayrıca yeni An-
kara- Moskova yakınlaşması Doğu Akdeniz'deki dengeleri değiştirebilecek po-
tansiyele sahiptir.

Orta Doğu'da güç mücadelesi içinde olan İran hem Suriye hem de Lüb-
nan'daki Hizbullah üzerinden Doğu Akdeniz'de etkin ve söz sahibi olmaya ça-
lışmaktadır. İran bu hassas bölge üzerinden stratejisini Doğu Akdeniz'e doğru
yenileyerek hem Lübnan'ın başat gücü olan Hizbullah'a destek vermiş hem
de Suriye'deki Esad rejimi için büyük mali yükümlülükler altına girmiş ve bu
iki aktör de İran'a bağımlı hale gelmiştir. İran'ın ticaretinde denizler dünya
açılan kapıdır. Bu bağlamda Doğu Akdeniz ve özellikle Süveyş kanalı kendi
jeopolitiğinin derinliği açısından önemlidir. İran bu bölgede tek başına hare-
ket edecek bütüncül güce sahip olmadığı için Rusya ve Suriye'yle stratejik
ittifak içine girmiştir. Bunu yaparken de Rusya'nın taleplerine açık bir ülke
konumuna gelmiştir. Bu gelişmeler Türkiye'nin önemini daha da artırmıştır.

Rusya

Rusya, 18. yüzyıldan itibaren karalar üzerindeki hegemonik yayılcılığını
denizlere taşımıştır. I. Petro'nun sıcak denizlere inme politikası, Çarlık Rus-
ya'sının yıkılmasından sonra da devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma-
sından sonra Karadeniz'deki Rus donanmasının büyük kısmı Ukrayna'da kal-
mıştır. Bu durum Rusya'nın Karadeniz ve Akdeniz'deki deniz gücünü oldukça
zayıflatmıştır. Rus donanmasının büyük kısmının kuzey denizinde kalması
adeta Rusya'yı, adeta tamamen kara devletine dönüştürmüştür. Putin iktida-
rında Rusya tekrar I. Petro'nun sıcak denizler politikasına geri dönmüştür. Rus
donanması eş zamanlı Karadeniz ve Akdeniz'de yeni limanlar ele geçirmiştir.²⁴
Bu durum soğuk savaş sonrası Amerika'nın ve NATO'nun denizlerdeki mutlak
üstünlüğünü gölgelemiştir. Suriye ve Ukrayna savaşlarıyla denizlerdeki askeri
varlığını hızla artıran Rusya, NATO'yla karşı karşıya gelmiştir.

Rusların Doğu Akdeniz'de muazzam bir donanması şu anda olmasa da Ak-
deniz'de kazandığı her liman ve üs bu yolda atılan önemli adımlar olmuştur.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz; Dimitry Bechev, *Russia Rising Putin's Foreign Policy in the Middle East and North Africa*, London: Bloomsbery, 2021; Nikolay Kozhanov, *Russian Foreign Policy Towards the Middle East: New Trends, Old Traditions*, London: Hurst, 2022.

Rusya denizlerdeki hegemonik genişlemesini Baltık'tan başlayarak Karadeniz, Hazar ve nihayet Akdeniz'le bitirme stratejisini gütmüştür. Bunun için de Kuzey'de, Kafkaslar'da, Karadeniz ve Suriye'de askeri kuvvetlerini artırma yoluna gitmiştir. Nükleer ve askeri gücünü enerji kaynaklarıyla birleştiren Rusya 21. yüzyıla daha agresif, buyurgan ve meydan okuyan bir siyasetle girmiştir. Rusya Akdeniz'deki büyük güçler dengesinde yer almak için Suriye'yle yetinmeyerek Kuzey Afrika sahillerine doğru etki alanını genişletmeye çalışmaktadır. Bu durum Akdeniz'de kıyısı bulunan ülkelerde belirsizliğe ve çatışmaların artmasına neden olmuştur.

Rusya'nın Balkanlardaki Ortodoks ve Slav halkları üzerinden Akdeniz'e inme hayali bölge ülkelerinin AB üyesi yapılmasıyla çökmüştür. Bu durum karşısında Putin yeni Avrasya siyasetiyle Kafkaslar ve Ortadoğu üzerinden Akdeniz'e incek yeni bir hat oluşturmak istemektedir. Aslında AB'nin Balkan politikalarının ana hedefi Rusya'yı bölgeden uzak tutmaktır. AB'nin Gürcistan, Moldova, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Ermenistan'daki hedefi Rusya'nın bu coğrafyadaki etkisini azaltmak ve bu politika bölgeyi bir çatışma alanına çevirmiştir. Kısacası, bugün yukarıdaki coğrafya ve Doğu Akdeniz'deki çatışmalara ortam hazırlayan ana aktör AB'nin politikalarıdır.

Kafkasların kontrol edilmesi ilk tahminde "sıcak denizlere" çıkışın önünü açmaktadır.²⁵ Türkiye'nin, Avrasyacılığın Akdeniz'e açılan gözü olduğu da unutulmamalıdır. Rusya, enlemsel ve boylamsal düzlemde ilerliyor. Doğu Akdeniz'deki oyuncuların artması bölgedeki yeni enerji merkezlerini de doğrudan etkileyecektir. Rusya sıcak denizlerde kazandığı her müttefik Akdeniz'deki egemenliğini arttıracaktır. Özellikle Akdeniz'in en uzun kıyı şeridinde ve beşinci büyük donanmasına sahip Türkiye'yle Rusya yakınlaşması Moskova'nın hayallerini gerçekleştirirmede önemli bir adım olarak görülmektedir. Tarih boyunca Ruslar Akdeniz'de bir güç olma iddialarına hiç bu kadar yakın olmamışlardır.

Akdeniz üzerindeki Rus ihtirasına karşı ne yapılması gerektiği konusunda AB'nin kafası oldukça karışmıştır. Bunun başlıca sebebi kıta Avrupa'sının Rus enerjisine olan bağımlılığı gelmektedir. Açıkça Rusya'ya meydan okumada çekingen davranmayan tek ülke ABD olmuştur. Amerika'nın bu kararlığı Avrupa'nın enerji sorununu çözmede yetersiz kalmıştır.

Rusya, Suriye'deki iç savaş ortamının yarattığı durumu en iyi şekilde kullanarak Suriye'de kalıcı ve rejimin dayandığı tek güç haline gelmiştir.²⁶ İç savaş sonucu Esad rejimi zayıflamış ve birçok şehri isyancı Sünni halk gruplarına kaybetmiştir. Merkezi hükümet düşmek üzereyken IŞİD'ci savaşçıların yeni topraklar kazanarak devlet kurmaları üzerine hem Batılı güçler hem de Rusya tüm güçleriyle Esad rejiminin yanında durmuşlar ve rejimin devrilmesi büyük oranda Rusya'nın desteğiyle önlenmiştir. Kısacası, eski bir KGB ajanı olan ve Sovyetler'in çökmesini en büyük stratejik "hata" olarak gören Vladimir

²⁵ Aleksandr Dugin, *Rus jeopolitiği*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 177.

²⁶ Anna Borschhevskaya, *Putin's War in Syria: Russian Foreign Policy and the Price of America's Absence*, IB Tauris, London 2021, s. 48.

Putin her fırsatta Sovyetler'in hatta Çarlık Rusya'sının gücünü toplamak için büyük mücadele vermiştir. İşte bu eksende Akdeniz'deki tek deniz üssünün olduğu Suriye'yi kaybetmemek için Putin büyük çaba göstermiş ve sonunda da başarılı olmuştur. Putin sadece Suriye'de değil tüm Orta Doğu coğrafyasındaki çatışmaları fırsata dönüştürerek bölgedeki askeri gücünü ve etkinliğini artırmıştır. Bu da Doğu Akdeniz'de sahili olmayan Rusya'nın sıcak sularda masada olmasını sağlamıştır. Rusya'nın Suriye'deki amaç ve politikalarını incelememiz Doğu Akdeniz'de devam eden güç mücadelesi ve Türkiye'nin Kıbrıs politikasını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Putin, Rus dış politikasındaki en büyük stratejik dönüşümü sağlamıştır. Onun liderliğinde Rus dış politikası sadece Gürcistan ve Ukrayna'ya karşı değil, Ortadoğu'da da daha müdahaleci ve saldırgan hale gelmiştir.²⁷ Bu üç alanda da Rus askeri üsleri risk altındaydı: Abhazya'da (Gürcistan) Gudauta, Kırım'da Sivastopol ve Suriye'de Tartus. Rusya bu üsleri askeri güvenliği için gerekli görmüş ve bunları korumak için her türlü yola başvurmuştur. Putin "Büyük Rusya İmparatorluğu'nu bir hayal olarak değil günümüz dış politikasına yön veren bir hedef olarak görmüştür. Rusya için Ortadoğu'da büyük devlet olduğunun sembol noktası Tartus askeri üssü olmuştur. Tartus, Akdeniz'i Rus etkisine açan ve Doğu Akdeniz'de güç göstereceği tek askeri üssüydü."²⁸

Putin'in büyük devlet olma politikası sadece geçmişin ihtişamını tekrar yaşatmak amacı gütmüyordu. Onun bu politikasının diğer bir yüzü ise iç sorunlarını organize etmeye, çözmeye yönelik ve büyük oranda içe dönük bir politikaydı. Rus halkını çok iyi tanıyan Putin, halkın büyük devlet olmak için her türlü fedakârlığa hazır olduğunu biliyordu. Putin, Rus halkına istedikleri büyük devlet olma ve dik durma arzusunu vermek için yeni stratejiler geliştirdi.

Rusya, uluslararası konumunu büyük devlet olma arzusunu pekiştirmek için hareket etmeye başladı ve bu süreçte Doğu Akdeniz daha önemli hale geldi.

Bazı akademisyenler, Putin'in dış politika eylemlerinin, sürekli halk desteğini kazanma hareketlerinin dışa dönük ifadesi olduğunu savunuyorlar. Aslında Putin, Rus milliyetçi tarihi için çok az çağrışım içermesine rağmen, Suriye'ye müdahalesi için geniş halk desteğinden yararlanıyordu. Ancak Putin'in onay oranı Suriye müdahalesinin başlangıcında yüzde 90'ın üzerine çıktı.²⁹ Rus halkının Putin'in Suriye'deki saldırgan politikalarını desteklemesinin iki nedeni var: Birincisi büyük devlet olma arzusu ve bunun için Tartus limanının önemi ve ikincisiyse Suriye'ye verilen desteği IŞİD gibi terör örgütlerine karşı bir savaş olarak görmesidir. Rus halkı, Kuzey Kafkasya'dan bazı Müslüman radikal grupların Suriye'de Esad hükümetine karşı savaşan cihatçı

²⁷ Andrej Kreutz, *Russia in the Middle East Friend or Foe?* Westport, Conn.: Praeger Security International, 2006, s.83.

²⁸ https://www.academia.edu/44041445/Framing_Russias_Mediterranean_Return_Stages_Roots_and_Logics (Erişim Tarihi:2 Temmuz 2022)

²⁹ <https://www.ibtimes.co.uk/russia-vladimir-putin-approval-rating-hits-90-following-syria-bombing-campaign-1525181> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2022)

gruplar yanında yer almasını yakından izlediği için Putin'in politikalarını ulusal güvenlik adına destekledi.

Putin'in Doğu Akdeniz ve Suriye Politikası

Rusya'nın jeopolitik yaklaşımının arkasındaki ana faktörler: büyük devlet imajını pekiştirmek, deniz yollarını güvenceye almak ve yeni enerji kaynaklarını kontrol etmektir. Rusya, Suriye'de yaşanan iç çatışmalardan faydalanıp varlığını güçlendirerek genişletmeye çalışırken yanına İran'ı almış; İran ve Saddam sonrası Irak'taki yeni siyasi durumdan en kazançlı çıkan ülke olmuştur.³⁰ Dün Avrupa'yı ideolojilerle tehdit eden Rusya, bugün enerji, askeri güç ve Avrupa'nın etnik ve tarihi fay hatlarını karıştırarak tehdit eder hale gelmiştir. Avrupa'ya karşı sağladığı enerjideki avantajları ancak Akdeniz'i kontrol ederek devam ettirebilir. Ulusal stratejilerinin en önemli unsuru haline gelen enerji, Rusya'nın yeni Asya stratejilerinin bir benzerini Akdeniz'de gerçekleştirebilecekti.³¹Bunun içinde Akdeniz'deki en önemli müttefiki Suriye'deki rejimin devamı Rusya için daha önemli hale gelmiştir.

Putin'in askeri kurmayları Sovyetler Birliği zamanındaki gibi Akdeniz'de bir donanma bulundurma hedefine işaret etmiştir. ³²Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği'nin 30+50 savaş gemisinden oluşan donanması, Akdeniz'de Amerikan 6.filosuna karşı bir denge unsuru niteliğindedir. 1992 yılında bu donanma dağıldı. Kremlin 2015 yılına kadar Akdeniz'de tekrar on savaş gemisinden oluşan sabit bir donanma hedefi güttüğünü belirtmiştir. Bunun içinde Suriye kilit rol oynamaktadır.

Moskova'nın Suriye stratejisi, sözde "Primakov doktriniyle şekillenmektedir. Eugene Rumer'in 2019 tarihli bir makalesinde öne sürdüğü gibi, "Adını eski Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yevgeny Primakov'dan alan Primakov doktrini, ABD'nin egemen olduğu tek kutuplu bir dünyanın Rusya için kabul edilemez olduğunu öne sürmektedir."³³ Doktrinin kilit unsurları arasında, büyük güçlerin ABD'yi dengelemeye çalıştığı ve Rusya'nın bu çabada önemli bir rol oynadığı çok kutuplu bir dünya için baskı yer alıyor. Rumer, "Suriye operasyonu, eylem halindeki Primakov doktrininin mükemmel bir örneğidir" diyor.

Putin'in Suriye'ye müdahalesi, Tartus deniz üssüyle Lazkiye yakınlarındaki yeni genişletilen Khmeimim hava üssünün kullanımı etrafında dönmektedir. Rusya'nın gücünü Orta Doğu ve Akdeniz'e yansıtması için deniz ve hava üsleri önemlidir. Rusya askeri varlığı ve üsleri büyük devlet statüsünü yansıtmak, ayrıca Orta Doğu'daki olayları etkilemek açısından son derece önemli ve gereklidir.

Tartus, özellikle Akdeniz'deki gelişmeleri takip etmek için, Akdeniz'deki Rus deniz operasyonlarının her zaman ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ayrıca

³⁰ Detaylı bilgi için bkz; Nikolay Kozhanov, *Russia and the Syrian Conflict: Moscow's Domestic, Regional and Strategic Interests*, Gerlach Press, Berlin 2016.

³¹ Turgue Diplomasi, 14 Ekim 2014.

³² <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/09/pavel-and-kirisci-turkey-and-russia.pdf> (Erişim Tarihi: 4 Ağustos 2022)

³³ <https://carnegieendowment.org/2019/06/05/primakov-not-gerasimov-doctrine-in-action-pub-79254> (Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2022)

yeni genişletilmiş hava üssü, Rusya'nın Ortadoğu'daki askeri operasyonlarını gerçekleştirmesi açısından da büyük önem taşıyor. Suriye'deki iç savaş, özellikle Esad rejimini devirme çabaları, bu iki askeri üssün varlığını riske attı. Esad rejimine isyan eden kesimler, bölgede herhangi bir yabancı ülkenin, özellikle Esad rejimine destek veren Rusya'nın varlığını istemediler ve Esad'ın baskıcı hükümetini açıkça desteklemekle suçladıkları için Rus üslerini hedef aldılar. Rusya herhangi bir rejim değişikliğinde üslerinin varlığının sona ereceğini bildiğinden Esad rejimini desteklemek için büyük çaba harcadı.³⁴

Suriye'deki Rus Varlığının Tarihi

Rusya'nın Suriye'yle ilişkisi mevcut krizden çok önceye dayanmaktadır. Siyasi ve askeri ilişkiler kırk yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Sovyetler Birliği'yle Suriye arasındaki ilişkiler, Hafız Esad'ın Suriye'nin kontrolünü tamamen ele geçirmesiyle başladı ve Esad rejiminin en büyük destekçisi Sovyetler Birliği oldu. Şu anki lider Beşar Esad'ın babası olan Hafız Esad, 1971'de Sovyetler Birliği ile askeri iş birliği ve eğitim anlaşması imzaladı. Soğuk Savaş'ın zirvesinde, Sovyetler Birliği'yle ABD ideolojik ve askeri rekabet içindeyken, Esad rejimi Moskova için ABD'nin Orta Doğu'daki egemenliğine meydan okuyan en der ülkelerden biriydi. Esad rejimi anti-Amerikan ve anti-Siyonist bir politika izledi ve bunun karşılığında Sovyetler Birliği tarafından da korundu.³⁵ Hafız Esad'ın Baasçı sosyalist ideolojisi, Sovyet ideolojisine yakındı.³⁶ Esad, Sovyetler Birliği'yle dostluk anlaşmasını imzalamak için Moskova'yı ziyaret etti. Bu ziyaret sonucu Suriye ordusu yavaş yavaş Moskova tarafından inşa edilmeye ve eğitime başlandı. Tartus deniz üssü, sınırlı yakıt ikmali, tedarik ve zamanında üç gemiye kadar yeniden donatma kapasitesine sahip küçük bir yatırım olarak başlasa da devam eden Sovyet yatırımları ve Orta Doğu'daki olaylarla, yavaş yavaş büyük bir deniz üssüne genişledi. Akdeniz bölgesindeki deniz hareketlerini izlemek için önemli bir üs haline gelen Tartus tesisi sayesinde, Doğu Akdeniz'de Rus devriyeleri daha uzun süre kalabilecekti.

Suriye, Sovyetler'le imzaladığı dostluk anlaşmasına Suriye güvenliğinin garantisi olan bir madde ekledi. Bu anlaşma Esad rejimi için tam güvenlik sağladı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ilişkiler zayıflamaya başladı, ancak yine de asgari düzeyde korunmaya devam etti.³⁷

Sovyetler Birliği çöktükten sonra yeni Rusya Federasyonu'yla Suriye arasında ilişkiler zayıflasa da devam etti. Rusya'nın Tartus deniz üssü aktif kaldı. Moskova-Şam ilişkilerine temel oluşturan sosyalist ideolojik yakınlık, Sovyet-

³⁴ "Press-tour of the Russian and foreign Media representatives to the Hmeymim airbase in Syria". Ministry of Defense of the Russian Federation. 11 November 2015. Retrieved 16 June 2022; Crilly, Rob (5 September 2015). "Russia 'is building military base in Syria'". *The Telegraph*. Retrieved 16 June 2022.

³⁵ https://www.academia.edu/3492823/Historical_Background_and_the_Present_State_of_the_Russian-Syrian_Relations (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022)

³⁶ Tareq Y Ismael and Jacqueline S. Ismael, *The Communist Movement in Syria and Lebanon*, University Press of Florida, 1998. s. 78.

³⁷ https://shareok.org/bitstream/handle/11244.46/79/9%20Russian%20and%20Syria%20Mar0916_Final_Luke%20Bartz.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022)

ler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte değerini yitirdi. Ayrıca Sovyetler Birliği'nden sağlanan sübvansiyonların çoğu kesildi. Bu dönemde Tartus üssü Rusların kontrolünde kalmaya devam etti. 2000 yılında Putin'in cumhurbaşkanı olmasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler hızla değişti. Aynı dönemde baba Esad öldü ve yerine oğlu cumhurbaşkanı oldu. Putin, dünyada Rus büyük güç imajını oluşturmak ve Rusya'yı yeniden büyük yapmak istediğinden, Suriye'ye doğrudan yardımı tekrar başlattı. Putin, Kuzey Kafkasya'daki radikal İslamcı hareketler nedeniyle Orta Doğu'daki Rus varlığına karşı çok duyarlı hale geldi.³⁸ Çünkü Ortadoğu'daki dini radikalleşmenin Rusya üzerinde olumsuz etki yapacağına inanıyordu.³⁹ Suriye, Putin rejiminin büyük güç imajını yansıtmaya, İslamcı cihatçılara karşı savaşması için önemli bir üs haline geldi ve Ortadoğu'da kilit bir oyuncu haline geldi. Bu durum 2011'de Suriye iç savaşının patlak vermesine kadar devam etti.

2011'de Suriye iç savaşının başlamasıyla birlikte Putin, Rusya'nın Suriye'ye yaptığı askeri yardımları önemli ölçüde artırdı. Putin, Rusya'nın tek uçak gemisi Kuznetsov'un Tartus üssünü ziyaret etmesini emretti ve Esad rejimine tam destek verdi.⁴⁰ Hatta Rusya üssü genişletip kapasitesini artırarak Akdeniz'de tam teşekküllü bir deniz üssü haline getirdi.

Rusya, iç çatışmalar devam ederken Ağustos 2015'te Suriye'deki askeri varlığını genişleterek devasa bir hava üssü inşa etti.⁴¹ Bu yeni Khmeimim hava üssü, Esad hükümeti tarafından kalıcı bir üs olarak kullanılmak üzere Rusya'ya kiralandı. Aynı zamanda, Karadeniz filosunun önemli bir kısmı, Lazkiye kenti yakınlarında resmi olarak tatbikat yapmak üzere Suriye kıyılarına gönderildi. Bugün Rusya'nın büyük bir deniz üssünün yanı sıra büyük Rus hava gücünü ve ağır tanklarını barındıran yeni bir hava üssü var.⁴² Rusya'nın, Suriye'de Esad yönetimiyle iş birliğini sürdürürken Akdeniz'de yeni bir askeri üs arayışına gitmesi de dikkat çekici bir gelişme olmuştur.⁴³ Rusya Libya sınırına yakın Mısır'ın Sidi Barrani kentinde bulunan İtalyanlardan kalma eski bir hava üssünü restore edip tekrar kullanıma açmak için yoğun bir diplomasi yürütmektedir.

Moskova'nın Akdeniz'deki askeri gücünü genişletmek için Suriye ve yeni üs arayışlarının yanı sıra Kıbrıs'la görüşmeler yapmıştır.⁴⁴ Ukrayna savaşı

³⁸ https://www.researchgate.net/publication/231769433_Russia%27s_Islamic_Threat_By_Gordon_M_Hahn_New_Haven_CT_Yale_University_Press_2007_viii_349_pp_3500_cloth (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022)

³⁹ <https://www.auni.edu/wp-content/uploads/2022/05/sird-thesis-kristina-zakurdaeva.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2022)

⁴⁰ <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1126990.pdf> (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022.)

⁴¹ https://www.understandingwar.org/sites/default/files/Backgrounder_Russian_NavalBaseTartus.pdf (Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2022)

⁴² https://www.understandingwar.org/sites/default/files/Backgrounder_Russian_NavalBaseTartus.pdf (Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2022)

⁴³ <https://www.dw.com/tr/rusyanin-akdenizde-us-arayisi/a-16914142> (Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2022)

⁴⁴ <https://carnegieendowment.org/2021/06/28/difficult-balancing-act-russia-s-role-in-eastern-mediterranean-pub-84847> (Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2022)

öncesinde Kıbrıs Dışişleri Bakanı Yoannis Kasulidis: Rusya'yla masadaki müzakere konularından biri de Baf bölgesinde bulunan hava üssünün kullanılmasını dile getirerek önümüzdeki süreçte yeni bir askeri iş birliği anlaşmasının imzalanabileceğini söyledi.⁴⁵ Ayrıca Rus donanmasına bağlı üç savaş gemisine 19 Haziran 2013 tarihinde Limasol Limanı'ndan ikmal yapıldı. Karadeniz'de Rus donanmasının bayrak gemisi Moskova kruvazörü, Akdeniz'deki Rus donanmasının grup yönetimini kısa bir süreliğine yaptı.

Kıbrıs'la Rusya arasındaki ekonomik ilişkiler, savunma alanına da kaydırılmaktadır. Kıbrıs'ın Rus şirketleri için bir vergi cenneti olduğu bilinmektedir. 2010'ların başında Rusya'nın Kıbrıs'a milyarlık kredi temininde bulunduğu bilinmektedir. Kriz sırasında ilişkiler sıklaştı. Rusya ekonomik ilişkiler üzerinden askeri iş birliğini güçlendirmeye çalışmaktadır.

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'yle Rusya arasında Ukrayna savaşına bağlı soğuk rüzgarla esmektedir. Rumların AB'nin Rusya'ya karşı sert yaptırımlarına katılma ihtimali şimdilik oldukça zayıf görünmektedir. Çünkü Rusya Rum Yönetimi'nin sert tutumu karşısında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'yle diplomatik ve siyasi ilişkilere girebilir.

İran

İran Rusya'nın gölgesinde kalsa da Doğu Akdeniz'deki etkisi Suriye ile kurduğu yakın ilişkiler ve özellikle Lübnan'ın en güçlü aktörü Hizbullah ile inşa ettiği askeri ve ekonomik bağlar sayesinde giderek artmaktadır. İran bu bölgede mümkün olduğu kadar Şii yerel aktörleriyle beraber hareket etmektedir.

Sünni merkezli İslam dünyasında resmi inancın ötesine geçen ve güçlenen İslami hareketlerin anti batıcı söylemleri bu ülkelerde İran rejimine bakışı yumuşatmaktadır. Bu durum da İran'ın rejim ihracını kolaylaştırmakta, bölgesel etkinliğini artırmada katalizör görevi yapmaktadır. Mezhep farklılıklarına dayalı ayrılıklar giderek azalarak karşılıklı geçişkenlik artmaktadır.⁴⁶ Ayrıca alternatif ekonomik iş birliği modelleri içindeki yakınlaşmalar İran rejiminin daha kabul edilebilir ve hareket etmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin Şanghay üyesi olan Sünni Kazakistan ve Türkmenistan Şanghay ekonomik iş birliği altında yakın çalışma içinde bulunma imkânı sağlamaktadır. İran, Şii İslam'ın çevresini etkileyen yeni bir merkezdir. Bu bağlamda, en önemli çevrelerden biri Doğu Akdeniz'deki Şii toplumlara ve siyasi aktörleri kendi ulusal çıkarları için kullanmaktadır. Doğu Akdeniz'deki varlığı Arap devletleri ve özellikle İsrail üzerinde baskı kurmasını da sağlamaktadır. Buna göre, çevredeki kontrol ve etki (Doğu Akdeniz) güç uygulamak için gereklidir. İran ayrıca Şii topluluklarını dünyada yayılmacılık ve nüfuz sahibi olmak için de kullanmaktadır. İran'ın aradığı Şii yayılmacılığı Lübnan gibi ülkelere kadar uzanıyor. Bunun dışında Suriye İran için hem Hamas hem de Hizbullah'a ulaşım yolları açısından önemli bir noktadır.

⁴⁵ <https://www.dw.com/tr/rusyanin-akdenizde-us-arayisi/a-16914142> (Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2022)

⁴⁶ https://www.academia.edu/35003927/Book_chapters_in_The_Mediterranean_Reset_Geopolitics_in_a_New_Age_pdf(Erişim Tarihi 11 Ağustos 2022)

İran'ın tarih boyunca Akdeniz'e ulaşmayı ve bölgede oyuncu olmayı hedefleyen bir politikası vardır. İran'ın Ortadoğu'da güçlü devlet olma iddiası Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz'deki varlığıyla doğrusal bir orantı içindedir. Akdeniz'de var olabilmenin yolları deniz ve hava üslerinden geçmektedir. Bunun için de İran, Akdeniz'de üs arama ve kurma arayışına girdi. İsrail istihbaratına yakınlığıyla bilinen DEPKAF isimli internet sitesi, Aden Körfezi'ne kadar açılan İran donanmasının Akdeniz'e açılma isteğinin eyleme dökülmediğini iddia etti. İran Deniz Kuvvetleri Komutanı ise Akdeniz'de 8 bin kilometrekare toprağı bulunan İtalya ile karşılıklı görüşmelerde İtalya'nın Akdeniz'deki askeri üslerinin kullanılmasını talep ettiklerini ayrıca Suriye'de kalıcı bir üs kurmak için Şam hükümetiyle görüşmelerde bulduklarını dile getirdi. İran Genelkurmay Başkanı Muhammed Hüseyin Bakırî ise; Yemen ve Suriye'de deniz üssü kurabileceklerini ifade etti. İran'da yayın yapan Şark gazetesinin haberine göre Bakırî; *“Umman Denizi'nde olduğu gibi Hint Okyanusu'nda da deniz filosuna sahip olmalıyız. Uzak bölgelerde üslere ihtiyacımız var. Suriye ve Yemen kıyılarında, adalarda ya da yüzen bir üsse sahip olabiliriz. Bu da nükleerden daha caydırıcı.”* açıklamasında bulundu.⁴⁷ Bu stratejiye göre İran otuz yıllık bu hedefine ulaşmaya yaklaşmış gibi durmaktadır. İran'ın Irak'ta belli bir hat üzerinde yürüdüğü düşünülürse ve bunun Suriye'deki varlığıyla birleştirildiğinde Akdeniz'e bir koridorla ulaşmanın imkânsız olmadığı görülmektedir.⁴⁸ Şimdi İran, bölgede kendisine bazı ekonomik ve siyasi kazanımlar sağlayacak bir kara koridoru kurma niyetinde. İran'ın kara koridorları için düşündüğü alternatif yollar Irak, Suriye ve Lübnan'dan geçeceği için bu ülkelerle ilişkileri çok önemli. Bu arada, bölge dışındaki bazı küresel güçler, enerji kaynakları ve hakimiyet arayışına girmek için bölge ülkeleriyle anlaşmalar imzaladılar. Mısır, İsrail, Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesiminin katıldığı bir bölgesel güç dengesinden İran da rahatsız.

Avrupa-Akdeniz bölgesindeki varlığı, giderek daha önemli olmakla birlikte İran, Doğu Akdeniz etrafındaki Şii toplumlarını bir faaliyet alanı olarak kullanıyor.⁴⁹ Diğer bir deyişle, İran'ın Levant'taki (Suriye, Lübnan ve Filistin) artan varlığı ve Türkiye ile kurduğu sıcak ilişkiler, İslam Cumhuriyeti'ni Avrupa'nın hinterlandına biraz daha yaklaştırıyor ve böylece Avrupa Birliği'ne daha yakın hale geliyor. İran böylesi bir stratejik derinliği kazandığı taktirde sahip olduğu petrol ve gaz kaynaklarını Akdeniz üzerinden batıya ulaştırma projelerini de devreye sokacaktır. İran için Doğu Akdeniz direkt Avrupa'ya açılan bir kapı olarak görülüyor. Elbette bu durum başta Amerika olmak üzere İsrail'i oldukça rahatsız edecektir.⁵⁰

⁴⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-genelkurmay-baskani-bakiri-iran-yemen-ve-suriyede-deniz-ussu-kurabilir/694197#!> (Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2022)

⁴⁸ The Guardian, Martin Chulov, İran's game plan emerges; a path to the Meditterra, 8 October 2016.

⁴⁹ https://www.academia.edu/es/33678819/Irans_Discourses_and_Practices_in_the_Mediterranean_Since_200 (Erişim Tarihi:9 Temmuz 2022)

⁵⁰ <http://www.europolitika.com/tahrinin-dogu-akdeniz-koridoru/> (Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2022)

1990'lardan bu yana Ortadoğu'daki bölgesel olaylar ve özellikle sırasıyla 2001 ve 2003'te Afganistan ve Irak'a Batı'nın askeri müdahalesi, bu yana, İran'ın bölgesel gücünü yansıtmaya imkân sundu. İran'ın sınırlarındaki iki düşman rejimin (militan Sünni Taliban rejimi ve Sünni Arap milliyetçisi Irak'taki Baas rejimi) hızla arka arkaya dağılması, Tahran'a bölgesel ortaklıklarını (Lübnan ve Suriye'de) pekiştirmesi için geniş bir nefes alma alanı ve jeopolitik fırsat sağladı. Bunun dışında Akdeniz'e sınır olan Filistin yanında Lübnan ve Suriye'yle bağlarını pekiştirdi. Basra Körfezi'ndeki varlığının güvence altına alınması ve şimdiye kadar düşmanca olmayan Irak'ın 2003'ten sonra Şii egemenliğindeki bir yönetim altında hızla yakın bir dosta dönüşmesiyle, İran, Suriye ile ortaklaşa siyasi ve ekonomik ilişkilerini en üst düzeye çıkarmakla kalmadı Suriye rejiminin Akdeniz'deki en önemli ikinci korucu devleti haline geldi. İran, Levant'taki rolünü ABD'nin bölgedeki başarısızlıkları sonucu giderek artırdı.

İran bölgede hem İsrail hem de İsrail'in büyük koruyucusu ABD'ye karşı devlet olmayan iki aktörle kafa tuttu ve sonuna kadar onları destekledi. Bu iki aktörden biri Hamas diğeryse Lübnan'da ve tamamen kendi etkisinde olan Hizbullah hareketidir. İran bu iki yapıya her türlü silah, nükleer ve balistik bilgiyle kısa menzilli füze verdiği iddia edilmektedir.

İran için bölgede en büyük düşman İsrail'dir. İran'ın Doğu Akdeniz'deki artan varlığı bu nedenle doğal olarak ülkenin Euromed bölgesindeki profilini yükseltti. Ancak İran'ın önemli güvenlik bağlantıları kurduğu taraflar için daha büyük bir endişe kaynağı olan Tahran'ın Levant'taki jeo-güvenlik rolüdür. Kısacası, İran giderek Avrupa Birliği için önemli bir aktör haline geldi. Hizbullah ve Hamas'la en yakın ilişkide olan İran bu iki aktörü zaman zaman temsil etmeye de çalışmaktadır. İran'ın Akdeniz'de artan etkisinden birçok Arap ülkesi rahatsızlık duymakta ve kendilerine İsrail'i daha yakın görmektedir. Bunun içindir ki Orta Doğu'da yer alan iki önemli Arap devleti Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri İsrail ile tarihte olmadığı kadar yakın ikili ilişkileri geliştirmişlerdir.

İran ve Türkiye'nin Filistin konusundaki tavrı ve Filistin'e kayıtsız şartsız destek vermesini birçok Arap ülkesi endişeyle ve kendilerine bir meydan okuma olarak görmekteler. Bununla beraber İran'ın Doğu Akdeniz politikasını tamamen dini faktörler üzerinden okumak son derece yanlıştır. İran dini kullanmasına rağmen asıl amacı kendi ulusal çıkarlarını korumaktır ve bu amaç uğrunda dini bir araç haline getirmiştir.

Homeira Moshirzadeh'e (2015) göre, İran İslam Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkileri söylemlerin çoğulluğu ve karmaşıklığı, yani realizm, İslamcılık, anti-emperyalizm ve yapısalcı analizlere göre ele alınmalı ve çok boyutluluğu göz ardı edilmemelidir.⁵¹ İran İslam Cumhuriyeti ve devrimi aslında dini bir başkaldırıdan çok milliyetçi ve bağımsızlığı hedef edinen ve ABD'yi ülkesinden kovan bir harekettir. İran İslam Devrimi dini ideoloji etrafında bütünleşmiş gibi gözükse de aslında ulusal çıkarları daha ağır basan bir rejimdir. Rejimin

⁵¹ https://www.iai.it/sites/default/files/medreset_wp_5.pdf (Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2022)

yayılmacı ruhu kaynağı olan İslam dininden değil daha çok ulusal çıkarları ve tarihsel hegemonik güç olma iddiasından almaktadır.

İşte bunun için İran kuzeyden güneye doğudan batıya doğru gerek mezhepsel gerekse dinin bütünü açısından kendine bir genişleme alanı belirlemiştir. Aslında bu alan tarihteki pers imparatorluklarının yol haritasıdır. Güncel yol haritasındaki genişleme rotası denizlere yakın bölgeleri işaret etmektedir.

Bunun için de önce Kızıldeniz ve Akdeniz’de güç olmayı hedeflemektedir. Yemen ve Suriye’de var olan ve yeni edineceği deniz üsleriyle önce bölgedeki Şii milislere destek sağlamayı amaçlamaktadır. ABD, Şii milislere silah desteğini sağlayan İran gemi filosunun bir hat üzerinde hareket ettiğini söylemektedir. Nitekim İran, Kızıldeniz’deki varlığını Yemen’deki üstleriyle sağladığı bilinmektedir. Tahran yönetimi sıranın Doğu Akdeniz’e geldiğini düşünmektedir. Bunun için de öncelikle Suriye’de Rusya’nın sahip olduğu ölçekte olmasa da bir üs kurmak istemektedir.

İran, 2011 Şubat’ında iki küçük savaş gemisini Süveyş Kanalı’ndan geçirek Akdeniz’e sokmuştur. Haziran ayındaysa iki İran denizaltısı Kızıldeniz’e girdi.

İran, bölgedeki kaoslardan faydalanarak Irak’ın Arap ve Kürt bölgeleri üzerinden Suriye’deki Kürt bölgelere oradan da Halep’in kuzeyinden Akdeniz’e bir koridor açmak istiyor. Tahran yönetimi bu göreve Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü’nün başı ve Suriye’yle Irak’taki üslerin komutanı Kasım Süleyman’ı getirdi. Böylesi güvenli bir hat İran’ın bölgedeki hegemonyasını pekiştirecektir ve Akdeniz’e inmesini sağlayacaktır Kasım Süleyman’ın Suriye’de öldürülmesi İran’ın bu politikasını yavaşlatsa da Suriye’deki varlığının esas amacına ulaşmasında hala aktif rol oynamaktadır.

İran, Akdeniz’de yeni bir filo konuşlandırmaya hazırlanıyor. Donanma komutanı Amiral Habibullah Seyyari, İran’a yönelik karşı savunma amaçlı olarak gönderilecek 24.filonun Akdeniz, Kızıldeniz, Süveyş Kanalı, Hint Okyanusu’nun kuzeyi ve Aden Körfezi’nde devriye gezeceğini belirtti. İran savaş gemileri 2011-2012 yıllarında üç denizaltı on yedi bin kişilik gemi filosuyla Suriye açıklarına demirledi.⁵²

Mısır’da Hüsnü Mübarek’in devrilmesinin hemen ardından İran’ın Mısır’ın onayını alarak Süveyş Kanalı üzerinden savaş gemilerini Suriye’ye göndermesi, yeni Mısır yönetiminin nabzını yoklamasının yanı sıra bir gövde gösterisi olarak da değerlendirilir. Eski Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek döneminde İran’ın savaş gemilerinin hiçbir şekilde Süveyş Kanalı’ndan geçmemesine rağmen Mübarek’in devrilmesinden sonra yeni yönetimin İran savaş gemilerinin geçişine izin vermesi Tahran ve Kahire arasında yeni bir dönemin başlangıcı olarak görüldü. Böylece İran, İslam devriminin gerçekleştiği 1971 tarihinden bu yana ilk kez Akdeniz’e geçecektir.

İran’ın Suriye, Lübnan Hizbullah’ı ve Filistin’deki Hamas ilişkileriyle Mısır’daki siyasal İslamcı partilerle olan ilişkileri gelişmektedir. Bu ilişkiler

⁵² <https://www.islamidavet.com/iran-donanmasinin-24-filosu-da-serbest-sulara-dogru-yola-cikti/> (Erişim Tarihi:11 Temmuz 2022)

Doğu Akdeniz'deki siyasal denklemleri değiştirecek güce sahiptir. İran, Sünni Müslümanlar için potansiyel tehdit olmaktan çıkmaktadır. Filistin'deki Hamas ve Mısır'daki ihvan hareketi İran ile ilişkilerini mezhep farklılıklarının ve çatışmalarının ötesine taşımazlar. İlk defa Mısır hükümeti Muhammed Mursi döneminde Süveyş Kanalı'nın İran savaş gemilerine açılmasına izin vermiştir.⁵³

SSCB'nin dağılmasıyla Rusya, İran için tehdit olmaktan çıkmış; Rusya ve İran ortak stratejilere imza atan iki ülke konumuna gelmiştir. Bu durum Doğu Akdeniz'de de kendini gösterecektir.

Sonuç

Doğu Akdeniz'de bulunan geniş enerji kaynakları bölgedeki çatışmaları tetiklemiş ve bölge bugün büyük güçlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Bu istikrarsızlık devletlerin zayıflamasına ve etnik çatışmaların artmasına ne de olmuştur. Bunun sonucu Akdeniz'in Güney ve Doğu kıyıları tarihin görmediği bir göçe maruz kalmıştır. Kıbrıs'taki iki halk Kıbrıs sorununu tarihten gelen bir husumetin hedefi olmaktan çıkarmayı başardıkları an Kıbrıs sorunu çözülür. Kıbrıs sorunu çözülmedikçe Doğu Akdeniz siyasi istikrara ve kalıcı barışa kavuşamaz. Sorun devam ettikçe bölgesel olmayan aktörlerin Doğu Akdeniz'deki varlığı ve etkinliği artacaktır. Gerek AB gerekse ABD bölgeye oldukça uzaktır. Türkiye NATO'nun en güçlü üyelerinden biri olarak bölgesel barış ve istikrara en fazla katkı sağlayabilecek tek ülkedir. Türkiye'yi bölgeden dışlayıcı her eylem bölge dışı oyuncuların iştahını artıracaktır.

ABD, AB, Rusya ve İran'ın buradaki sürece dahil olmak istemeleri ekonomik, mali ve ideolojik genişleme açısından kendi ülke stratejilerinin sonucudur. Bunun adım adım realize olmasıyla, Kıbrıs'ta iki toplum arasındaki bir konunun genişleyerek muhtelif tarafların dahil olduğu ve çözümsüzlük ve çatışma sorunu yumağına dönüşmesi söz konusu olacaktır.

Akdeniz'de Rusya ve İran'ın genişlemesine karşı koyacak ortak güvenlik doktrinini Türkiye'siz olması mümkün görünmemektedir. Türkiye'nin Akdeniz'deki bir güç savaşında etkisiz kalması mümkün değildir. Akdeniz ülkeleriyle Türkiye'nin coğrafi, kültürel ve akrabalık bağları bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'yi bölgeyi yakından takip etmeye zorlarken ayrıca enerji güvenliği için "Akdeniz görev gücü" gibi projelerde kilit ülke konumundadır. Türkiye, bölgedeki olası çatışmalarda önemli bir müttefik olarak barışın ve istikrarın sağlanmasında önemli rol oynayacak ülkelerden biridir.

Kaynakça

- AKIN, Mehmet: *Karasular Zeki, İç sular, Gemilerin Bu Sulardaki Rejimi ve Kıta Sahaneliği*, Ankara 1978.
- ALASYA, Halil Fikret: *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1991.

⁵³ <https://www.amerikaninsesi.com/a/ki-ran-sava-gemisi-suvey-kanalndan-geciyor-116707219/893167.html> (Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2022)

- ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C.1, Timaş Yayınları, İstanbul 1996.
- ARMAOĞLU, Fahir: *Kıbrıs Meselesi 1954-1959 Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları (Karşılaştırmalı İnceleme)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963.
- BORSHCHEVSKAYA, Anna: *Putin's War in Syria: Russian Foreign Policy and the Price of America's Absence*, IB Tauris, London 2021.
- CEM, İsmail: *Türkiye, Avrupa, Avrasya*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- DAVID, Abulafia: *Büyük Deniz*, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.
- DENKTAŞ, R. Rauf: *Rauf Denktaş'ın Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.
- DENKTAŞ, R. Rauf: *Yeniden 12' ye 5 Kala*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2007.
- DRUŞOTİS, Makarios: *Karanlık Yön EOKA*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2005.
- DUGİN, Aleksandr: *Rus jeopolitiği*, Küre yayınları, İstanbul 2020.
- ERNLE, Bradford: *Akdeniz*, Köprü Yayınları, İstanbul 2015.
- FULLER, Graham E: *Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- GAZİOĞLU C. Ahmet: *Enosis Çemberinde Türkler*, Kıbrıs Araştırma Ve Yayın Merkezi, Lefkoşa, 1986.
- GÜREL, Ş. Sina: *Kıbrıs Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.
- İZZETİ, İzzetullah: *İran ve Bölge Jeopolitiği*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.
- ÜLGER, Kaya İrfan - EFEGİL, Ertan: *AB ve Kıbrıs*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2002.
- KOZHANOV, Nikolay: *Russia and the Syrian Conflict: Moscow's Domestic, Regional and Strategic Interests*, Gerlach Press, Berlin 2016.
- KREUTZ, Andrej: *Russia in the Middle East Friend or Foe?* Westport, Conn.: Praeger Security International, 2006.
- LESSER, O Lan: *Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*, Ankara 2004.
- OBERLING, Pierre: *Kıbrıs Faciası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- PARKER, Geoffrey: *Cambridge Savaş Tarihi*, Çev. FüsünTayanç-Tunç Tayanç, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- TAREQ Y Ismael, JACQUELINE S. Ismael: *The Communist Movement in Syria and Lebanon*, University Press of Florida, 1998.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi VI. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- YAVUZ, M. Hakan, SLUGLETT, Peter: *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, University of Utah, 2011.
- Policy Report, *Kıbrıs'ı Yeniden Birleştirmek 194. Avrupa Raporu*, International Crisis Group, 23 Haziran 2008.
- Policy Report, *Kıbrıs'ı Yeniden Birleştirmek Avrupa Raporu*, International Crisis Group, 10 Ocak 2008.
- The Guardian, Martin Chulov, *İran's game plan emerges; a path to the Mediterra*, 8 October 2016.
- Turguie Diplomasi.

- https://www.mfa.gov.tr/kibris-cumhuriyeti_nin-kurulusuna-iliskin-temel-antlasma_-1960_ingilizce_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2022).
- https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa (Erişim Tarihi:3 Haziran 2022).
- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/756756> (Erişim Tarihi:2 Haziran 2022).
- http://www.hri.org/docs/annan/Annan_Plan_Text.html (Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2022).
- https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140718_eroglu (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2022).
- <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=38650> (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2022).
- <https://tr.euronews.com/2020/08/14/akdeniz-in-en-buyuk-10-donanmas-turkiye-besinci-sirada> (Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2022).
- <https://t24.com.tr/haber/abdden-dogu-akdenizde-operasyon,253587> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2022).
- <https://www.dw.com/tr/kibrista-sandıklar-açılıyor/a-16605109> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2022).
- https://www.academia.edu/44041445/Framing_Russias_Mediterranean_Return_Stages_Roots_and_Logics (Erişim Tarihi:2 Temmuz 2022).
- <https://www.ibtimes.co.uk/russia-vladimir-putin-approval-rating-hits-90-following-syria-bombing-campaign-1525181> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2022).
- <https://carnegieendowment.org/2019/06/05/primakov-not-gerasimov-doctrine-in-action-pub-79254> (Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2022).
- https://www.academia.edu/3492823/Historical_Background_and_the_Present_State_of_the_Russian-Syrian_Relations (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022).
- https://shareok.org/bitstream/handle/11244.46/79/9%20Russian%20and%20Syria%20Mar0916_Final_Luke%20Bartz.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022).
- <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1126990.pdf> (Erişim Tarihi:9 Ağustos 2022.)
- https://www.researchgate.net/publication/231769433_Russia%27s_Islamic_Threat_By_Gordon_M_Hahn_New_Haven_CT_Yale_University_Press_2007_viii_349_pp_3500_cloth (Erişim Tarihi: 9 Ağustos 2022).
- <https://www.aauni.edu/wp-content/uploads/2022/05/sird-thesis-kristina-zakurdaeva.pdf> (Erişim Tarihi:8Ağustos2022).
- <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1119&context=nwc-review>(Erişim Tarihi:10.Ağustos 2022).
- https://www.understandingwar.org/sites/default/files/Backgrounder_Russian_NavalBaseTartus.pdf (Erişim Tarihi:10 Ağustos2022).
- <https://www.dw.com/tr/rusyanın-akdenizde-üs-arayışı/a-16914142>(Erişim Tarihi:11Ağustos 2022).
- <https://carnegieendowment.org/2021/06/28/difficult-balancing-act-russia-s-role-in-eastern-mediterranean-pub-84847>(Erişim Tarihi:11 Ağustos 2022).

- <https://www.dw.com/tr/rusyanin-akdenizde-us-arayisi/a-16914142>(Erişim Tarihi:11 Ağustos 2022).
- https://www.academia.edu/35003927/Book_chapters_in_The_Mediterranean_Reset_Geopolitics_in_a_New_Age_pdf(Erişim Tarihi 11 Ağustos 2022).
- <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-genelkurmay-baskani-bakiri-iran-yemen-ve-suriyede-deniz-ussu-kurabilir/694197#!> (Erişim Tarihi: 9Temmuz 2022).
- https://www.academia.edu/es/33678819/Irans_Discourses_and_Practices_in_the_Mediterranean_Since_200 (Erişim Tarihi:9 Temmuz 2022).
- <http://www.europolitika.com/tahranin-dogu-akdeniz-koridoru/> (Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2022).
- https://www.iai.it/sites/default/files/medreset_wp_5.pdf (Erişim Tarihi:10 Temmuz 2022).
- <https://www.islamidavet.com/iran-donanmasinin-24-filosu-da-serbest-sulara-dogru-yola-cikti/> (Erişim Tarihi:11 Temmuz 2022).
- <https://www.amerikaninsesi.com/a/ki-ran-sava-gemisi-suvey-kanalndan-geciyor-116707219/893167.html> (Erişim Tarihi 12 Temmuz 2022).

Extended Abstract

The New Geopolitics Of The Eastern Mediterranean: The Cyprus Problem And The Syria

With the advent of the modern age, it has become a fundamental tenet of international relations that there is an inextricable link between “*geography and history*”. In that sense, there has been territorial expansion by political entities from east to west and north to south throughout the past. These cross-border excursions were carried out in the name of what was called “*world domination*” or hegemony and was generally carried out over land. In the 19th century, the pathways to global domination shifted from land to sea. Geographical discoveries and particularly the industrial revolution, led to a rapid development in seamanship and naval construction which in effect transformed the seas into a land mass over which modern armies could traverse. Therefore, empires and nations that dominated the seas also came to dominate the world. This struggle for naval power reached its zenith at the beginning of the twentieth century. The Mediterranean and Cyprus constituted the most strategic and vital areas in the seas. Cyprus has always been a base with importance for the security of naval trade in the Mediterranean. The Cyprus problem has been primarily viewed by the world as one relating to the security of Mediterranean Sea routes. The Middle East energy sources and the Suez Canal has made the eastern Mediterranean and Cyprus indispensable in the security of naval trade routes. Cyprus’ geopolitical position is intimately linked to Turkish security concerns. The island is virtually Türkiye’s access point to the eastern Mediterranean. In that sense, Cyprus has not only a historical but also a strategic importance for Turkey. During the Cold War, Turkey played an important role in the region’s security due to its close alliance with the United States as well as its membership in NATO.

In that era the West formed a complete security umbrella over the region. However, as the world approached the 21st century, the regime changes and civil wars in surrounding countries like Libya and Syria has reignited uncertainties in the sea. Russia’s and Iran’s policies that have managed to turn this turmoil into opportunities have shifted the equation against Western interests. Neither of the two countries are eastern Mediterranean powers but their “*national security doctrines*” and hegemonic expansionist goals to reach the “*warm waters*” have intensified tensions and instabilities.

The discovery of offshore hydrocarbon reserves in the region have also added to its strategic importance. The fact that the European Union has excluded Türkiye and the Cypriot Turks from the island’s accession process and has chosen to partner up with the Greek side in its regional energy and security policies has made Türkiye very uncomfortable. This discomfort has reached levels that threaten the prospects for peace in Cyprus and the balance of power in the Eastern Mediterranean. As the EU and Greece have moved closer to Israel and Egypt, they have pushed Türkiye to form alternative

alliances and treaties. Especially the Türkiye - Libya Maritime Agreement has reshuffled the deck in the region. The policies of the EU, Greece and the Greek Cypriot side that has completely disregarded Turkish concerns and priorities pleased Russia. The reason for that should be obvious. A Türkiye that is being pushed out of the Western alliance will inevitably move closer to Moscow. Despite the fact that Moscow does not support Ankara's Syria and Libya policies, it refrains from openly opposing it. The power struggle that is underway over the region's energy sources and the naval routes by which they will reach global markets have been compounded by the refugee crisis triggered by wars and economic crises. The region is now facing new threats from attacks that will negatively impact migration and sea trade. By virtue of the fact that Türkiye has the longest coastline to the eastern Mediterranean and the fact that it is a NATO member gives it a vitally important role in the building of an energy corridor extending from the region to the EU. Building alliances and pursuing energy policies in the region that exclude Türkiye and Turkish Cypriots will prove to be very costly.

Peace talks in Cyprus that have been ongoing for more than half a century and left all sides wanting has not only been to the detriment of all involved but has made a bad example to others suffering from similarly intractable disputes. The Cyprus problem has now spilled over from the island itself to involve the surrounding waters.

If instead of mitigating the dispute, they are allowed to snowball out of control then the arms race and tensions in and around the island will rapidly increase. This predicament of the possibility of unwanted war is demonstrated by the fact that both sides are escalating their intransigent postures. If the current policies are reversed and peace comes to the island along with full membership for Türkiye into the European Union then Türkiye would bring a new dynamism and hope to the Mediterranean.

HAŞHAŞ SORUNU VE TÜRK DİPLOMASİSİNDEKİ YERİ (OSMANLI'DAN 1980'E KADAR)*

Ahmet Coşkun TEKİN** - Sabit DOKUYAN***

Öz

Haşhaştan elde edilen afyon, tıbbi amaçlarla kullanılmasının yanı sıra uyuşturucu hammaddesi olarak da kullanılmaktadır. Afyon ve buna bağlı üretilen uyuşturucu maddelerinin kullanımı toplum sağlığını olumsuz etkilemektedir. Haşhaş ekimi ve afyon üretiminde 20. yüzyıl başlarına kadar yasak durumu söz konusu olmamıştır. Ancak tüm dünyada afyon ve afyondan üretilen uyuşturucu maddelerin kullanımının artmasından dolayı ortaya çıkan rahatsızlık, haşhaş ekimi ve afyon üretimi konusunda tedbir alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu konuda alınan tedbir kararları Anadolu'daki en önemli gelir kaynaklarından olan haşhaş üretimini olumsuz etkilemiştir. Haşhaş üretimi uluslararası alanda bir sorun teşkil etmiş ve Türkiye'ye diplomatik baskı uygulanmıştır. Türkiye'ye karşı sergilenen tutum nedeniyle sosyal, ekonomik ve siyasi anlamda sorunlar yaşanmıştır. Bu çalışmada haşhaşın tüm dünyada sorun olarak görülmeye başlanmasından 1980 yılına kadar Türkiye'ye uygulanan diplomatik baskılar değerlendirilmiştir. Yapılan baskılar sonucunda haşhaş ekimi ve afyon üretimine dair yapılan kısıtlamaların kamuoyuna yansımaları, halkın tepkisi, yaşanan ekonomik kayıpların boyutları, ülke içi siyasette sergilenen tutum belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afyon Üretimi, Haşhaş Sorunu, Türkiye, ABD, Diplomasi, Türk Dış Politikası.

Geliş Tarihi: 10 Eylül 2022 - Kabul Tarihi: 20 Ekim 2022.

Atıf Bilgisi: Ahmet Coşkun Tekin - Sabit Dokuyan, "Haşhaş Sorunu ve Türk Diplomasininin Yeri (Osmanlı'dan 1980'e Kadar)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 41-78, doi: 10.55773/tda.1173486.

* Bu çalışma Ahmet Coşkun Tekin tarafından yazılan "Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Sorunlar (1973-1980)" başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir. (Tekin, Ahmet Coşkun. "Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Sorunlar (1973-1980)", Doktora Tezi, Düzce Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Düzce, 2022.)

** Dr., acoskuntekin@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-1589-7714.

*** Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sabitdokuyan@duzce.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0592-5366.

The Hash Problem And Its Place In Turkish Diplomacy (From Ottoman To 1980)

Abstract

Opium obtained from poppy, in addition to being used for medicinal purposes, is also used as a drug raw material. The use of opium and related drugs has a negative impact on public health. Poppy cultivation and opium production were not prohibited until the beginning of the 20th century. However, the discomfort that has arisen due to the increase in the use of opium and drugs produced from opium all over the world has revealed the necessity of taking precautions regarding the cultivation of poppy and opium production. The precaution decisions taken in this regard adversely affected the poppy production, which is the most important agricultural income source in Anatolia. Poppy production has been a problem in the international arena and diplomatic pressure has been applied to Türkiye. Due to the attitude displayed towards Türkiye, there have been problems in social, economic and political terms. In this study, diplomatic pressures applied to Türkiye from the beginning of seeing poppy as a problem all over the world until 1980 were evaluated. As a result of the pressures, the reflections of the restrictions on poppy cultivation and opium production to the public, the reaction of the public, the extent of the losses and the attitude displayed in domestic politics were tried to be determined.

Keywords: *Poppy Problem, Opium Production, Türkiye, USA, Diplomacy, Turkish Foreign Policy.*

Giriş

Anadolu'da tarih öncesi dönemlerden beri yetiştirilmekte olan haşhaş çeşitli faydaları olan önemli bir tarım ürünüdür.¹ Tıbbi malzeme, gıda ürünü ve yakacak gibi farklı alanlarda kullanılıyor olması mali değerini arttırmıştır.² Haşhaş tohumlarından insan sağlığına faydalı yağ üretilmektedir. Küspe haline getirilerek hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Dinlendirme özelliği sayesinde toprağın verimini arttırmaktadır. Kıymetli bir ihraç ürünü olduğu için pek çok tarım ürününden daha fazla gelir sağlamaktadır. Bilhassa haşhaştan elde edilen afyon, ilaç sanayisinde kullanılan en değerli hammaddelerdendir.³ Fakat haşhaş bitkisinden çeşitli uyuşturucu maddeler de elde edilebilmektedir. Elde edilen maddeler şu şekildedir:

Afyon: Haşhaşın olgunlaşmamış başları kesici bir aletle çizilir. Çizilen bu yerden çıkan beyaz yapışkan öz su, havanın etkisiyle kısa zamanda kahverengi bir hal alır. Buna afyon sakızı denilmektedir. Afyon sakızı; kimyasal işleme gerek olmadan kolay bir şekilde elde edilebilen, eski zamanlardan beri bilinen ve kullanımı yaygın olan bir uyuşturucu maddesidir.

¹ Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, Haşhaş ve Alkaloid İşleri Daire Başkanlığı, Haşhaş ve Alkaloid İşleri, Ankara, 2014, s.3

² Ayşe Fatma Erol, Erman Yanık, "Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri." *Milli Folklor* 16.124, 202-212. 2019, s. 211.

³ INFO Türk Ajansı, Emperyalizmin Türkiye Üzerine Oyunları: 1 "Haşhaş Tuzağı", Brüksel: Aktüel Belgeler Dizisi, 1974, s. 5-6.

Morfin: Afyon üzerinde yapılan çeşitli kimyasal işlemler sonucunda ilk elde edilen madde baz morfindir. Devamında yapılan kimyasal ve fiziksel işlemlerle de morfin elde edilmektedir.

Eroin: Kısa süreli bir çalışma neticesinde basit pratiğe dayalı bir laboratuvar çalışmasıyla, esatilyasyon yoluyla morfinden eroin üretilmektedir.

Kodein: Afyonda az miktarda bulunmakta olan kodein, morfinden kimyasal yollarla elde edilmektedir. Diğer uyuşturucu maddelerine oranla uzun sürede bağımlılık yapmaktadır. Eroin temin edemeyen ya da bırakmak isteyenler bu maddeyi kullanmayı tercih etmektedir.⁴

Dünyanın çeşitli ülkelerinde, birçok uyuşturucu maddenin üretilibiliyor olması nedeniyle, haşhaş ekimi ve buna bağlı olarak afyon üretimi kontrol altına alınmak istenmiştir. Belirli kurallar çerçevesinde haşhaş ekimine ve afyon üretimine izin verilmiştir. Serbest biçimde ticaretinin yapılması yasaklanmıştır. Çünkü kötü amaçla kullanıldığı takdirde insan sağlığının yanı sıra toplumsal alanda kayda değer olumsuz sonuçlara neden olmaktadır.⁵

Biyolojik yapısı nedeniyle Anadolu'da üretilen haşhaşın morfin miktarı fazladır ve üretim kalitesinin de etkisiyle geçmişten günümüze uluslararası alanda ön plana çıkmıştır. Bu özelliklerinden kaynaklı olarak dünyada en çok talep edilen haşhaş türü olmuştur. 1927-1937 yılları arasında Prof. M. Jukowski'nin başkanlığında 28 profesör ve uzmandan oluşan bir heyet tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'de üretilen haşhaşın morfin derecesinin oldukça yüksek olduğu tespit edilmiş ve kalitesinden bahsedilmiştir. Çeşitli dönemlerde Amerika'da ve Avrupa'da Türk haşhaşı yetiştirilmeye çalışılmış ancak iklim şartları nedeniyle istenilen verim alınmamıştır.⁶ Dünyanın farklı yerlerinde haşhaş üretimi yapan Batı sermayeli şirketler, Türkiye'de üretilen haşhaşla rekabet edememiştir. Bundan dolayı çıkarları doğrultusunda Türkiye'deki üretime son vermek için girişimde bulunulmuştur.

Türkiye'de üretimi yapılan haşhaşın kötü amaçlarla uyuşturucu hammaddesi olarak kullanıldığına dair kamuoyu oluşturmaya çalışılmıştır.⁷ Türkiye'deki üretim sürekli sorun teşkil etmiştir. Haşhaş üretilmemesi konusunda baskı yapılmıştır.⁸ Türkiye, yapılan baskılara dayanamadığı bazı dönemlerde haşhaş üretimini kısıtlamış ya da yasaklamıştır. Neticesinde Türkiye'de haşhaşa bağlı faaliyet gösteren alanlarda ekonomik sorunlar yaşanmıştır. Üreticinin "haşkes" diye adlandırdığı haşhaşın, özellikle ABD ile yaşanan sorunlar sebebiyle adının başına "diplomatik" kelimesi eklenmiş ve "Diplomatik Bitki" olarak anılmaya başlanmıştır.⁹

⁴ İlhan Akbulut, "Ülkemizde Uyuşturucu Maddeler Sorunu", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 55.3, 111-142. 1997, s.118, 120, 122

⁵ Nuran Taşlıgil, Güven Şahin, "Stratejik Bir Tarım Ürünü Olan Haşhaş ve Bundan Elde Edilen Ürünlerin Uluslararası Arenadaki Durumu", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 03-05 Mayıs 2018 İstanbul, s. 185, 275.

⁶ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 17 Ağustos 1971, s. 637.

⁷ Taşlıgil ve Şahin, *a.g.e.* 2018, 185, 275.

⁸ İNFO Türk Ajansı, *a.g.e.*, 1974, 5-6.

⁹ Cumhuriyet, 3 Ekim 1977, s. 1.

Dünya’da Afyon Üretimine Dair Alınan Kararlar ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu

19. yüzyılda İngiliz ve Amerikan tüccarları, Anadolu’dan aldıkları afyonu Malay ve Çin’de satmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak o dönemde Amerikan sömürgesi olan Çin’de afyon kullanımı büyük oranda artmıştır. Ayrıca 1861-1865 yılları arasında ABD’de de yaşanan iç savaş, halk arasında afyon kullanımını yaygınlaştırmıştır. Bu süreçte afyon satışının serbest ve eczanelerden kolayca temin ediliyor olması, afyon kullanımını daha da büyük boyutlara ulaştırmıştır. Amerikan kamuoyunda afyon kullanımına müdahale edilmesi gerektiği yönünde bir kanaat oluşmuştur.¹⁰ ABD öncülüğünde 1909 yılında Çin’in Şangay kentinde afyon kullanımı ve ticareti konusunda konferans planlanmıştır. ABD elçiliği, Osmanlı Devleti’ni de konferansa davet etmiştir. Osmanlı Devleti ise Çin’de sefiri olmadığını ve temsilci göndermekte zorluk çekeceğini, bu nedenlerle toplantıya katılmayacağını iletmıştır. Ancak toplantıda alınan kararların kendisine bildirilmesini istemiştir.¹¹

1 Şubat 1909 tarihinde Şangay Konferansı düzenlenmiş, burada afyon ticaretine kısıtlamalar getiren bir bildiri yayınlanmıştır.¹² Ardından 1 Aralık 1911 tarihinde Hollanda’nın Lahey kentinde 12 ülkenin katılımıyla I. Lahey Afyon Konferansı başlamıştır. Burada yapılan görüşmeler neticesinde 23 Ocak 1912 tarihinde Lahey Afyon Sözleşmesi tüm katılımcı devletler tarafından imzalanmıştır.¹³ Buna göre afyon ticaretinin kontrolünü sağlamak için ulusal ve uluslararası örgütlerin kurulması öngörülmüştür. Afyon üretiminin sınırlandırılması planlanmış ve tıbbi amaçların dışında kullanılması yasaklanmıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti, Lahey’e davet edilmiş ancak Şangay Konferansı’nda olduğu gibi alınan kararların uygulanması durumunda ekonomisinin zarara uğrayacağını düşündüğünden katılmamıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti gibi konferansa katılmamış ve sözleşmeyi imzalamamış devletlerin afyon konusunda uluslararası işbirliğine katkı sağlamaları için 1 Temmuz 1913 tarihinde II. Lahey Afyon Konferansı düzenlenmiştir. Konferansın ardından katılımcı devletler afyon ihraç ettikleri limanlarda denetimleri arttırmış ve çeşitli kısıtlama kararları almıştır. Osmanlı Devleti de konferansa davet edilmiş ancak öncesinde olduğu gibi Said Halim Paşa Hükümeti, yapılan sözleşmenin dış ticarete zarar vereceğini düşünerek konferansa katılmamıştır.¹⁶

¹⁰ Nuray Okumuş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekim Krizi (1968-1975), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2020, s. 75.

¹¹ Suna Altan, “Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye’nin Tutumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 17.26, 45-70. 2019, s. 49.

¹² *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 17 Ağustos 1971, s. 640.

¹³ Altan, “a.g.m.”, 2019, 50-51.

¹⁴ *Milliyet*, 24 Kasım 1973, s. 5.

¹⁵ Burak Çıtır, “Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu” *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD) 1.1*, 17-47. 2015, s. 33.

¹⁶ Altan, “a.g.m.”, 2019, s. 51.

II. Lahey Afyon Konferansı'nda beklentileri karşılayan bir sonuç alınmadığından, eksikliklerin giderilmesi için 15 Temmuz 1914 tarihinde III. Lahey Afyon Konferansı düzenlenmiş ve afyon kullanımının önlenmesi konusundaki kararların kapsamı genişletilmiştir.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin bu konferansta da tavrında bir değişiklik olmamıştır. Afyonla ilgili bir kısıtlama ve yasak getirmek istemediği için davetlisi olduğu konferansa katılmamıştır.¹⁸

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamış olması cephedeki askerlerin morfin ihtiyacının artmasına neden olmuştur. Bu nedenle devletler afyon ithalatını arttırmıştır.¹⁹ Ayrıca ülkeler başka sorunlarla uğraşmak zorunda kaldıkları için afyon ile ilgili alınan kararlara ve anlaşmalara göre hareket etmemiştir. Afyon kullanımı tüm Asya ülkelerinde salgın haline gelmiştir. Özellikle savaş şartlarının etkisiyle Avrupa ve ABD'de uyuşturucu madde kullanımı ciddi boyutlara ulaşmıştır. Savaşta yaralananların acılarını dindirmek maksadıyla oldukça fazla eroin ve morfin iğneleri yapılmıştır. Neticesinde bu kişilerin çoğu bağımlı hale gelmiştir. Savaş sonrasında Avrupa'da toplumsal bir bunalım dönemine girilmiştir. Buna bağlı olarak uyuşturucu madde kullanımında da artış yaşanmıştır.²⁰

Osmanlı Devleti afyon konusunda düzenlenen konferansların hiçbirine katılmamış ve hazırlanan Afyon sözleşmelerini imzalamamıştır. Fakat I. Dünya Savaşı sonrasında yenilen devletler, yapılan barış antlaşmalarında Lahey Afyon Sözleşmesini kabul etmek zorunda bırakılmıştır.²¹ Neticesinde Osmanlı Devleti de yenilen devlet olarak Sevr Antlaşması'nın 280. maddesinde sözleşmeye uyacağını kabul etmiştir.²²

Dünya'da Afyon Üretimine Dair Alınan Kararlar ve Türkiye'nin Tutumu

I. Dünya Savaşı'nın ardından Milletler Cemiyeti, 1912 yılında afyon ile ilgili alınmış olan kararların uygulanabilmesi için bir komite kurmuştur. Ancak kurulan bu komite beklentileri karşılayamamıştır. Bunun üzerine 12 Şubat 1925 tarihinde I. Cenevre Konferansı düzenlenmiştir. Burada 1912 Lahey Afyon Sözleşmesinin kapsamı genişletilerek Cenevre Afyon Sözleşmesi imzalanmıştır. Buna göre Afyon üretimini denetlemek için haşhaş yetiştiricilerine lisans verilmesi kararlaştırılmıştır. Uluslararası alım-satımdaki afyon miktarının kayıt altına alınması şartı getirilmiştir. Alınan önlemlerle ilaç sanayisinde ihtiyaç duyulan afyon miktarının tespit edilmesi ve buna göre de afyon üretiminin sınırlandırılması amaçlanmıştır. Böylece afyon kaçakçılığının süreç içerisinde azalacağı beklenmiştir. Ayrıca "*Merkez Afyon Bürosu*" kurularak afyon ticareti kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.²³

¹⁷ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 17 Ağustos 1971, s. 640.

¹⁸ Çıtır, "a.g.m.", 2015: 41.

¹⁹ Altan, "a.g.m.", 2019: 51.

²⁰ *Milliyet*, 24 Kasım 1973, s. 5.

²¹ Çıtır, "a.g.m.". 2015: 42.

²² Okumuş, *a.g.e.*, 2020: 73-75.

²³ *Milliyet*, 24 Kasım 1973, s.5

Türkiye, I. Cenevre Konferansına davet edilmiş ve temsilci olarak Ziraat Vekâleti Müsteşarı Süreyya Bey gönderilmiştir. Süreyya Bey'e görüşmeler sırasında gönderilen telgrafta, Bakanlar Kurulu kararı olmadan herhangi bir taahhütte bulunmaması ve görüşmeleri bildirmesi istenmiştir. Türkiye konferansa temsilci göndermişse de sözleşmeyi imzalamamıştır. Çünkü önemli bir gelir kaynağı olan haşhaş ile ilgili bir kısıtlamaya gitmek istememiştir. Her ne kadar imzalamamış olsa da bu durumdan kaynaklı oluşabilecek tepkileri en aza indirmek amacıyla 1 Mart 1926 tarihinde 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda, uyuşturucu maddelerle ilgili cezalar belirlenmiştir. Bu konuda var olan kanunlarda düzenleme yapılmıştır.²⁴

20 Ekim 1926 tarihinde Türkiye'nin de davet edildiği Uluslararası Afyon Toplantısı düzenlenmiştir. Fakat bu toplantıya Türkiye katılmamıştır. Milletler Cemiyeti bu durumu olumsuz karşılamış, ABD ise tepki göstermiştir. Uluslararası arenada Türkiye'de afyon kaçakçılığına izin verildiği yönünde bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Milletler Cemiyeti, 1928-1929 yılları arasında dünyada en çok afyon üretimi yapan ve ihraç eden ülkenin Türkiye olduğunu açıklamıştır.²⁵ Türkiye aleyhinde hareket eden ABD, Türk mallarının boykot edilmesine karar vermiştir. Bu karar İngiltere, Fransa ve Almanya tarafından desteklenmiştir.²⁶

Dünyada yasa dışı morfin, eroin ve afyon gibi uyuşturucu maddelerin üretimi ve satışı ile ilgili uygulamaya sokulan pek çok yasak kararını uygulamak istemeyen Türkiye, baskıları azaltmak amacıyla çeşitli önlemler almaya çalışmıştır.²⁷ 1928 yılında uyuşturucu madde üreten fabrikaların denetimi arttırılmıştır. Bu fabrikalardaki çalışmalar Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin iznine tabi tutulmuştur.²⁸

1929 Dünya Ekonomik krizinin başlaması ile ekonomik sorunlar daha da artmıştır.²⁹ Bunun üzerine Türkiye ekonomik krizin de etkisiyle önemli bir gelir kapısı olan haşhaş ekimi ve afyon üretiminden vazgeçmek istememiştir.³⁰ Türkiye'nin sergilediği tutum 1930 yılında ABD'nin baskısını daha da arttırmasına neden olmuştur. Bu süreçte ABD sınırları içerisinde afyon kaçakçısı olduğu belirlenen iki Türk'ün yakalanmış olması ABD'nin elini güçlendirmiştir.³¹

Türkiye üzerinde baskılar artarken bir yandan da Türk ekonomisi aleyhinde uluslararası alanda dikkat çeken çarpıtmalar yapılmıştır. 1930 yılın-

²⁴ Altan, "a.g.m.", 2019: 55.

²⁵ DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) Sanayi Bitkileri Yağlı Tohumlar Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977, s. 5.

²⁶ Suna Altan, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Haşhaş: Ekonomik ve Siyasi Boyutlarıyla (1909-1950) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s.128-129.

²⁷ DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) Sanayi Bitkileri Yağlı Tohumlar Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977, s. 4.

²⁸ BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 180-243-7.

²⁹ Altan, a.g.t., 2018: 128-129.

³⁰ Milliyet, 24 Kasım 1973, s. 5.

³¹ Altan, a.g.t., 2018: 129.

da Londra’da düzenlenen Afyon Konferansında dünyadaki morfin miktarının yarısının Türkiye tarafından satıldığı belirtilmiştir. ABD basınında bu konuda Türkiye’yi itham eden haberler yayınlanmıştır. Özellikle tüm Dünya’da afyonun İstanbul’dan dağıtıldığı yönünde bir intiba oluşturulmak istenmiştir. Dünyanın en önemli transit merkezlerinden bir tanesi olan İstanbul’dan yapılan diğer kaçakçılık olaylarından dahi Türkiye sorumlu tutulmuştur. Uluslararası alanda sergilenen bu tutumdan dolayı Türkiye, haşhaş ekimi ve tıbbi afyon sanayi üzerine genel anlamda görüşmeye hazır olduğunu Milletler Cemiyeti’ne bildirmiştir.³² Bunlardan başka çeşitli ülkelerde Türkiye aleyhine propaganda yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Türkiye aleyhine Mısır’da yapılan haberler dikkat çekmiştir. Bu durum Türkiye-Mısır ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. Mısır’ın Kahire kentinde yayın yapan “El-Keşkül” isimli haftalık mizah dergisinin 26 Aralık 1930 tarihli sayısında: Türkiye’den büyük miktarda afyon kaçakçılığının yapıldığı ve ülke bütçesinin önemli kısmının uyuşturucu ticareti ile sağlandığı yazılmıştır. Mısır’da, İstanbul afyon fabrikalarında üretilen afyonu satan tüccarların bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Atatürk’ün afyon ticareti yaptığını tasvir eden bir karikatür yayınlanmıştır. Yine aynı ülkede çıkan “El-Ehram” isimli gazetenin 29 Aralık 1930 tarihli sayısında: Mısır’a gelen uyuşturucuların büyük kısmının Türkiye’den geldiği, Kahire Polis Müdürlüğü’nün bu konuda Cenevre’deki afyon heyetine sunmak üzere bir rapor hazırladığı ifade edilmiştir. Öte yandan Mısır gibi başka ülkelerin de bu durumdan şikâyetçi olduğu, Amerika’da el konulan büyük miktarda uyuşturucunun Türkiye’den alındığının tespit edildiği yazılmıştır. Çıkan bu haberler nedeniyle Türkiye’nin Kahire Elçisi Muhittin Paşa, Mısır Hariciye Vezirini ziyaret ederek tepki göstermiştir. Mısır Hariciye Veziri ise özellikle “El-Keşkül” dergisinin mizah dergisi olduğunu, bu nedenle çıkan haberlere önem verilmemesi gerektiğini rica etmiştir.³³

Uluslararası alanda ortaya çıkan tepkiler karşısında Türkiye’de afyon üretimine dair denetimler artırılmıştır. 21 Mayıs 1931 tarihinde; öncesinde tespit edilen stokların eksildiği, uyuşturucu üretimine devam edildiği ve uyuşturucu maddelerin kaçak olarak satıldığı tespit edilen İstanbul Eyüp’te bulunan Etkim Fabrikası’nın³⁴ kapatılmasına karar verilmiştir.³⁵ Fabrikanın üç ay süre içerisinde tasfiye edilmesi istenmiştir.³⁶

13 Temmuz 1931 tarihinde II. Cenevre Konferansı düzenlenmiş ve burada 1925 yılında alınan kararları daha kapsamlı hale getiren sözleşme imzalanmıştır.³⁷ Ayrıca Türkiye gibi alınan kararlara uymayan ülkelerin de desteğinin sağlanması amaçlanmıştır. Türkiye ise 5 Mart 1932 tarihinde afyon ve

³² Akşam, 7 Kânunusani 1931, s. 5.

³³ BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 180-243-8.

³⁴ 31 Mayıs 1940 tarihinde tutkal, boya yağları, gliserin gibi ürünlerin üretimi için fabrika sahiplerine iade edilmiştir. (BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 91-53-14)

³⁵ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 20-33-4.

³⁶ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 23-65-16.

³⁷ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 17 Ağustos 1971, s. 640.

diğer zararlı uyuşturucu maddelerinin uluslararası ticaretini sınırlandıran 1912 Lahey, 1925 ve 1931 Cenevre Antlaşmalarını onaylayarak Milletler Cemiyeti'ne bildirmiştir.³⁸ Bu karar, ABD'de çok olumlu karşılanmış ve karardan Amerikan basını övgüyle bahsetmiştir.³⁹ Ancak alınan karar Türkiye'nin afyon ticaretine olumsuz yansımış, afyon ihracatı azalmıştır. Afyon üreticileri haşhaş yağı üretimine yönelmiştir. Haşhaş fiyatında ciddi oranda bir düşüş olmuş, bunun üzerine haşhaş ekimi yapan çiftçiler gazetelere mektup göndererek fiyatlar bu şekilde giderse haşhaş ekmeyeceklerini yazmışlardır.⁴⁰

Ortaya çıkan durum üzerine Atatürk, 1931 Cenevre Sözleşmesi'nin birinci yıl dönümünde yaptığı konuşmada: Haşhaş ekiminin azaltılması nedeniyle ekonomik kayba uğrayan Türk köylülerinin şeker üretimi sayesinde kayıplarının giderileceğini belirtmiştir.⁴¹ 25 Aralık 1932 tarihinde Atatürk'ün başkanlığında, Bakanlar Kurulu tarafından afyon ticareti hakkında toplantı düzenlenmiştir. Burada uyuşturucu madde kullanımının önüne geçmek için etkili olabileceği düşünülen çeşitli kararlar alınmıştır. Alınan kararlar şu şekildedir: Türkiye'deki özel tesislerin afyon üretimi dikkatle takip edilecektir. Dünya'daki fenni ve tıbbi afyon ihtiyacını karşılamak için bir fabrika kurulacaktır. Uluslararası olanak bulunana kadar Türkiye'nin tıbbi ve fenni ihtiyaçlarına ait üretim Devlet İnhisar ve İdaresi kontrolündeki fabrikadan temin edilecektir. Bu fabrikada ve uluslararası ticarete ihtiyaç duyulan miktardan fazla haşhaş ekilmeyecektir. Alınan kararlarla, gayrimeşru afyon ticaretinin engellenmesi amaçlanmıştır.⁴²

Türkiye'de alınan kararlar ve çıkarılan kanunlar dünya kamuoyu olumlu karşılanırsa da yeterli görülmemiştir. Baskılar her geçen gün artarak devam etmiş, bunun üzerine haşhaş ekimi ve afyon ticareti konusundaki tedbirleri daha da genişletmek için⁴³ 31 Mayıs 1933 tarihinde "*Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Hakkında Kanun*" kabul edilmiştir. Bu kanun ile İktisat Vekâletine bağlı olarak görev yapacak olan "*Uyuşturucu Maddeler İnhisar İdaresi*" kurulmuştur. Bu idareye şu görevler verilmiştir:

- Satın alınan afyonun satış işlemlerini gerçekleştirmek.
- Afyon karşılığında avans ya da borç vermek, satın alınacak afyonların tahlillerini yaptıktan sonra işleyerek yeniden sınıflandırmak.
- Afyon standartlarını sağlamak ve bu konuda ihtiyaç duyulan laboratuvarları İktisat Vekâletinden onay alarak açmak.
- Satın alınacak ham afyonun fiyatını uluslararası piyasa hareketlerine dikkat ederek ve üreticilerin yararına olacak şekilde tespit etmek.

³⁸ BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 180-244-11.

³⁹ Ozan Örmeci, "Türk-Amerikan İlişkilerinde 8 Büyük Kriz" *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 3 (2), 63-84. 2020, s. 68.

⁴⁰ Akşam, 11 Ağustos 1931, s. 3.

⁴¹ Örmeci, "a.g.m"., 2020, s. 68.

⁴² BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 178-230-8

⁴³ Filiz Çolak, "Anadolu'da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler." *The Journal of Academic Social Science Studies* 6, 513-529. 2013, s. 517-518.

- Tüccar tarafından teslim edilen ham afyonların onların adına satışını yapmak.

- Afyon ticareti sırasında yapılan masraflar ile %2'yi geçmemek kaydıyla komisyon ücretini almak ve kalan kısmın ödemesini yapmak.

- Afyon yetiştiricileri arasında kooperatif ve kooperatif birlikleri kurmak.⁴⁴

“Uyuşturucu Maddeler İnhisar İdaresi” ile Türkiye’de üretilen afyon kalitesi ve ticaretinin kontrollü bir biçimde sürdürülebilmesi amaçlanmıştır.

Kanunun ilan tarihinden itibaren önceki yıllardan ellerinde ham afyon stoku bulunanların 15 gün içerisinde mahallin en büyük mülki amirliğine bunu bildirmeleri zorunlu tutulmuştur. Beyanname verilmiş ham afyonun 31 Aralık 1933 tarihine kadar ihraç edilmesine izin verilmiştir. Bu sayede ihraç edilecek afyon, İnhisar İdaresi tarafından kontrol edilecektir. Belirtilen zaman içerisinde beyanname vermeyenlere ya da yanlış beyanname verenlere ihraç hakkı verilmeyecektir. İhraç edilmeyecek ürünler 31 Aralık 1933 tarihine kadar İnhisar İdaresi’ne teslim edilecektir. İnhisar İdaresi bu stokları satacak, masraf ve komisyon düşüldükten sonra sahiplerine ödeme yapacaktır.⁴⁵

Çıkarılan kanun gerekçe gösterilerek 10 Ağustos 1933 tarihinde bir kararname yayınlanmıştır. Kararname ile devlet tarafından haşhaş üretimi denetim altına alınmıştır. İktisat ve Ziraat Bakanlığı tarafından görevlendirilen heyet, Türkiye’de iki haşhaş ekim bölgesi belirlemiştir. 1. bölgeye Ankara’nın Beypazarı ve Nallıhan ilçeleri, Afyon’un Burdur ilçesi, Bursa’nın Orhaneli, İnegöl ve Yenişehir ilçeleri ile Bilecik, Denizli, Eskişehir, Isparta, Konya, Kütahya illeri dâhil edilmiştir. 2. bölgede ise Amasya, Çorum, Tokat ve Malatya illeri yer almıştır. Belirtilen bu yerlerin dışında haşhaş üretimi yasaklanmıştır.⁴⁶ Bu nedenle 1931 yılında 501 ton olan afyon üretimi, 1938 yılında 148 tona gerilemiştir.⁴⁷

Diğer yandan Merkez Afyon Bürosu, her ülkeden ilaç sanayisinde ihtiyaç duyduğu afyon miktarını bildirmesini istemiştir. Bu ülkelerde ne kadar afyon üretildiğinin açıklanması zorunlu tutulmuştur. Böylece, hangi ülkelerin afyon kaçakçılığından gelir elde ettiğini tespit etmek amaçlanmıştır. Kararın ardından 1936 yılında yapılan bir anlaşma ile afyon kaçaklığı yapanların, uyuştuğu buldukları ülkelerin vatandaşlığından çıkarılmasına karar verilmiştir. Ancak bu sert tedbir dahi bir işe yaramamıştır. Çünkü uluslararası alanda afyonla ilgili anlaşmaları imzalayan devletlerin büyük çoğunluğu, sınırları içerisinde gerekli tedbirlerle ilgili kararnamele çıkarmamış ya da çıkarmak istememiştir.⁴⁸

Türkiye’de, 30 Haziran 1938 tarihinde Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur. Uyuşturucu Maddeler İnhisar İdaresi’nin görev ve yetkileri bu kuruluşa devredilmiştir.⁴⁹ Haşhaş ekiminin kontrol altına alınması ve afyon

⁴⁴ Resmi Gazete, 8 Haziran 1933, s. 2649.

⁴⁵ Hakimiyeti Milliye, 11 Haziran 1933, s. 2.

⁴⁶ Resmi Gazete, 28 Ağustos 1933, s. 3024.

⁴⁷ Örmeci, “a.g.m.”, 2020, s. 68.

⁴⁸ Milliyet, 24 Kasım 1973, s. 5.

⁴⁹ Örmeci, “a.g.m.”, 2020, s. 68.

ticareti ile ilgili işlemlerde TMO görevlendirilmiştir.⁵⁰ Bu süreçte dış talebe göre haşhaş ekimi ve afyon üretimi konusunda izin verilen yerler konusunda düzenleme kararı alınmıştır.⁵¹

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte haşhaş ve afyon ihtiyacı yeniden artmıştır. Öncesinde yapılan antlaşmalara göre hareket edilmemiştir. Haşhaş ekim alanları da genişlemiştir.⁵² Türkiye bunu bir fırsata çevirmiş, haşhaş üretiminde ve afyon ihracında artış yaşanmıştır. 22 Haziran 1943 tarihinde 29 ilde haşhaş ekimine izin verilmiştir.⁵³ Özellikle bu dönemde Türkiye'nin Almanya ile afyon ticaretinde bir artış yaşanmıştır. Almanya'dan atebirin⁵⁴ ithaline karşılık afyon ihraç edilmiştir. Örneğin: 9 Ekim 1941 tarihinde yapılan anlaşmaya göre Almanya'dan 450 bin lira değerinde 2.250 kg atebirin ithal edilmesi karşılığında afyon ihraç edilmesine karar verilmiştir.⁵⁵ Yine 19 Nisan 1943 tarihinde Almanya'dan 913.500 Mark değerinde 5.000 kg prokinin⁵⁶ ithaline karşılık aynı değerde afyon ihraç edilmesine karar verilmiştir.⁵⁷ Aynı tarihte 3 ton atebirin, tonu 34.500 TL değerindeki afyonla mübadele edilmesine izin verilmiştir.⁵⁸

İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik sorunları daha da arttırması üzerine haşhaş ekimine savaş sonrasında da önem verilmiştir. 7 Haziran 1945 tarihinde, 1945-1946 yılları arasında haşhaş ekimine izin verilen il sayısı 35'e çıkarılmıştır.⁵⁹ 15 Mayıs 1947 tarihinde alınan kararla 1947-1948 yıllarında haşhaş ekimine izin verilen ve 1947 yılında afyon sakızı alınacak il sayısı 38'e yükseltilmiştir.⁶⁰

1950 yılına gelindiğinde ise afyonla ilgili olarak yapılan uluslararası antlaşmalar sıkı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye'den afyon kaçakçılığı yapıldığına dair şikâyetler artmıştır. Bu şikâyetleri ortadan kaldırmak için 1950 yılının mart ayında TMO Kanunu'nda bazı değişiklikler yapılmasına dair kanun tasarısı hazırlanmıştır.⁶¹ 23 Mart 1950 tarihinde TMO Kanun tasarısı kabul edilerek değişiklik yapılmıştır.⁶² Afyon üretimi yapıla-

⁵⁰ Resmi Gazete, 13 Temmuz 1938, s. 10250.

⁵¹ DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), *Sanayi Bitkileri Yağlı Tohumlar Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977, s. 5.

⁵² Çolak, "a.g.m.", 2013, s., 517-518.

⁵³ Resmi Gazete, 3 Temmuz 1943, s. 5429-5430.

⁵⁴ Sıtma ve bazı solucan türlerinin tedavisinde kullanılan bir ilaçtır. (<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/atebrin>)

⁵⁵ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 99-73-11 ayrıca bkz. BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 99-72-3.

⁵⁶ Bulantı ve kusmayı kontrol etmek için kullanılan bir ilaçtır. (<https://pillintrip.com/medicine/prokinin>)

⁵⁷ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 101-28-3.

⁵⁸ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 101-28-1.

⁵⁹ Resmi Gazete, 19 Haziran 1945, s. 8909-8910.

⁶⁰ Resmi Gazete, 28 Mayıs 1947, s. 12358-12359.

⁶¹ Ulus 23 Mart 1950, s. 2

⁶² Resmi Gazete, 29 Mart 1950, s. 18193-18195.

cak bölgeler Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmeye başlanmıştır.⁶³ Afyonun tamamının Ticaret Ofisi tarafından alınmasına karar verilmiştir. Bu sayede üreticinin korunarak ofisin kâr elde etmesi amaçlanmıştır. Beyanname vermeden ya da gösterilen beyannameden daha fazla alana haşhaş ekenlere 15 lira para cezası verilecektir. Bu haşhaşlar çizilmiş bulunursa ceza dönüm başına 30 lira olacaktır. İzinsiz olarak haşhaş ekimi yapanlara bu cezaların iki katı verilecektir. Kaçak yollarla yurt dışına ham afyon ihraç edenler, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası alacaktır. Afyon suçlarına yardım edenlere de belirtilen para cezalarının yarısı uygulanacaktır. Bu suçlara ortak olan memurlara ise tam ceza kesilecektir. Kanunun tüm üreticiler tarafından duyulması için kanun metni TMO tarafından köy ve mahalle muhtarlarına imza karşılığında dağıtılacaktır.⁶⁴ Yapılan değişiklik sayesinde afyonun tüccar tarafından iç ticareti engellenmiştir.⁶⁵ Üretici ve TMO arasındaki araçlar ortadan kaldırılmıştır. Afyonun gayrimeşru alanlarda birikmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁶⁶

14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile Türkiye'nin tarım politikasında reformist adımlar atılmaya çalışılmıştır. Haşhaş ekimi yapan çiftçilere destek olmak ve üretimi arttırmak amacıyla Ziraat Bankası tarafından uzun vadeli ve düşük faizli kredi vermeye başlanmıştır.⁶⁷ 18 Nisan 1951 tarihinde TMO kanununda bir değişiklik daha yapılarak ülke içerisindeki afyon ticaretinin belirli kurallar çerçevesinde yapılmasına izin verilmiştir. Üreticiden afyon satın alarak TMO'ya satış yapmak isteyenlere, TMO ya da onun adına hareket eden bir kuruluşa önceden kaçakçılıktan dolayı mahkûmiyetlerinin olmadığını bildirmeleri ve bu işi yapabileceklerine dair bir belge almaları zorunluluğu getirilmiştir.⁶⁸

Aynı süreçte Kore Savaşı'nın başlamış olması afyon ihtiyacını arttırmış, bu nedenle haşhaş ekim alanları genişletilmiştir. Haşhaş ekimi yapan çiftçiler ciddi kazançlar elde etmişlerdir. Ancak savaşın bitişiyle birlikte afyon ihtiyacı azalmış, buna bağlı olarak da haşhaş ekim alanları 1954 yılında azalmaya başlamıştır. 1956-1960 yılları arasında haşhaş alım fiyatları aynı kalmıştır.⁶⁹ 1959 yılında haşhaş ekim izni verilen 42 ilde haşhaş üretimi detaylandırılmıştır. Bu illerin 13'ünde çizim yasağı konularak yalnızca tohum üretiminin yapılması, 29'unda ise tohum üretiminin yanında afyon üretiminin gerçekleştirilmesi planlanmıştır.⁷⁰

⁶³ *Ulus* 23 Mart 1950, s.2

⁶⁴ *Resmi Gazete*, 29 Mart 1950, s.18193-18195.

⁶⁵ Nuran Taşlıgil - Şahin Güven, "Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon." *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 163-196, 2018, s. 177.

⁶⁶ Çolak, "a.g.m.", 2013, s. 517-518.

⁶⁷ Suna Altan, "Demokrat Parti Dönemi Afyon Üretim ve Ticareti" *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17 (2), 327-342, s. 331.

⁶⁸ *Resmi Gazete*, 25 Nisan 1951, s. 1.

⁶⁹ Altan, "a.g.m.", 2021, s. 331-332.

⁷⁰ *DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), Sanayi Bitkileri Yağlı Tohumlar Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977, s. 5.

1960'larda afyon ticareti anlayışında bir değişiklik olmuştur. Uyuşturucu tacirleri ve kaçakçılar, bağımlılar ve kullanıcılar arasında ayırım yapılmaya başlanmıştır. Kaçakçılar ve satıcılar suçlu bulunarak ve ağır şekilde cezalandırılmıştır. Bağımlılar ve kullanıcılar mağdur olarak kabul edilmiş ve rehabilite edilmeleri gerektiği yönünde görüş hakim olmuştur. 1961 yılında uluslararası alanda önemli bir adım atılarak New York'ta, Birleşmiş Milletler Uyuşturucu Maddeler Tek Sözleşmesi (Single Convention on Narcotic Drugs) imzalanmıştır. Bununla birlikte o güne kadar yapılan uluslararası anlaşmalar ve sözleşmeler tek bir metinde toplanmıştır.⁷¹ Bu antlaşmanın özellikleri şunlardır: Haşhaş ekimi yapılan ülkelerde her isteyen ekim yapamayacaktır. Haşhaş ekimi yapmak isteyenlere resmi makamlardan izin alma şartı getirilmiştir. Haşhaş ekimi lisansa bağlanmıştır. Bu sayede haşhaş ekimi ve buna bağlı uyuşturucu madde üretimi kontrol altına alınmak istenmiştir. 1961 antlaşması ile uyuşturucu maddelere karşı savaş açılmıştır. Kaçakçılık konusunda ciddi ve etkili mücadele yapılmasına karar verilmiştir. Eğer bu konuda başarı sağlanmazsa haşhaş ekimi tamamen yasaklanacaktır. Türkiye ilk başta bu antlaşmaya katılmamış olsa da 1961-1965 yılları arasında afyon ticaretine karşı alınan kararlara ılımlı tavır takınmıştır. Ülkedeki haşhaş ekim bölgeleri sürekli azaltılmıştır. 1961 yılında 35, 1962 yılında 25, 1964 yılında 16 ilde haşhaş ekimine izin verilmiştir.⁷²

1965 yılında Süleyman Demirel liderliğinde Adalet Partisi iktidara gelmiştir. Yeni hükümetin kurulmasından kısa süre sonra ABD'nin Ankara Büyükelçisi, Süleyman Demirel'i ziyaret ederek haşhaş ekiminin en kısa zamanda tamamen yasaklanmasını istemiştir. Demirel bu isteğin 3-5 yıllık bir süreç içerisinde gerçekleştirilebileceğini söylemiştir. Ardından Türkiye 1966 yılında 1961 Uyuşturucu Maddeler Tek Sözleşmesi'ni kabul etmiş, 1967 yılında sözleşme yürürlüğe girmiştir.⁷³

Antlaşmanın onaylanmasının ardından 1966 yılında 21 ilde haşhaş ekimine izin verilmiştir. Sonrasında gelen yıllarda haşhaş ekimin alanları; 1967'de 18, 1968'de 11, 1969'da 9, 1970'de 7, 1971'de 4 ile kadar düşürülmüştür. Türkiye'de ekim yapılan il sayısının azaltılmasının yanı sıra Afyon Kaçakçılığıyla Mücadele Teşkilatı kurulmuştur. Alınan tüm bu tedbirlere rağmen ABD kamuoyunda Türkiye aleyhinde sürekli yayın yapılmıştır. Amerika'da yayılan eroin ve uyuşturucu maddelerin büyük kısmının Türkiye'den getirildiği savunulmuştur.⁷⁴ Türkiye'de ekilen haşhaştan elde edilen afyonun, Marsilya'da bulunan laboratuvarlarda eroin haline getirildiği iddia edilmiştir.⁷⁵ Bunun üzerine Amerikan hükümeti, 1961 Tek Antlaşması'nın daha etkili şekilde uygulanabilmesi amacıyla Türkiye'ye yardım teklif etmiştir. 1968 yılında Tarım

⁷¹ Örmeci, "a.g.m.", 2020, s. 68-69.

⁷² Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Sayı: 88, Ankara, 1972, s.109-110.

⁷³ Örmeci, "a.g.m.", 2020, s. 68-69.

⁷⁴ Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*, 1972, s. 109-110.

⁷⁵ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, *Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve Önerileri*, Ankara 1974, s. 11.

Bakanlığına 1,5 milyon dolar, Jandarma Genel Komutanlığına 1,5 milyon dolar olmak üzere 3 milyon dolarlık bir yardımı içeren Tarım Ürünleri Geliştirme ve Kontrol Antlaşması imzalanmıştır.⁷⁶ Türkiye ve ABD antlaşmayla birlikte işbirliği kararı almıştır. Türkiye'den ABD'ye yapılacak afyon kaçakçılığını önlemek amacıyla Türkiye'nin jandarma ve polis kadroları geliştirilecek ayrıca 33 tane narkotik büro kurulacaktır.⁷⁷

1969 yılında ABD Başkanı Richard Milhous Nixon, ABD'de kaynağı Türkiye olan uyuşturucu sorunu yaşandığını söylemiştir. Bu söylem DEA (Drug Enforcement Administration-Uyuşturucu ile Mücadele Dairesi) tarafından desteklenmiş, ABD basınında Türkiye aleyhinde çok sayıda haber yapılmıştır.⁷⁸ 1970 yılında ABD Dışişleri Bakanı Eliot Richardson, ABD'deki uyuşturucunun %80'inin Türkiye'den kaynaklandığını, haşhaş ekimi durdurulmadığı takdirde, Türkiye'ye yapılan yardımların kesileceğini söyleyerek tehditkâr bir açıklamada bulunmuştur.⁷⁹

Başbakan Süleyman Demirel, tehditkâr söylemler ve baskılar karşısında temkinli adımlar atmaya çalışmıştır. Çünkü haşhaş ekim bölgeleri AP'nin (Adalet Partisi) en çok oy aldığı yerler olmuştur.⁸⁰ Fakat 22 Haziran 1970 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile haşhaş ekimini sınırlandırmıştır. Yapılan baskılara dayanamayan Demirel Hükümeti aldığı bu kararlar: Afyon, Burdur, Denizli, Kütahya, Uşak illerinin tamamında; Konya ilinin Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar ilçelerinde haşhaş ekimine ve afyon üretimine izin vermiştir. Amasya il merkezi ile Merzifon, Gümüşhacıköy, Göynücek, Taşova, Suluova ilçelerinde; Çorum il merkezi, Osmancık, İskilip, Mecitözü, Ortaköy ilçelerinde haşhaş ekimi ve afyon üretimi yasaklanmıştır. Denizli ve Uşak illerinin tamamında; Konya ilinin Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar ilçelerinde ise 1971 yılı sonbahar döneminden itibaren haşhaş ekimi ve afyon üretimi yasaklanmıştır.⁸¹

Türkiye'de haşhaş ekim alanlarının azaltılmasına rağmen üretimin artması dikkat çekmiştir. Türkiye'de afyon tekeli elinde tutan TMO'ya 1967 yılında 119 ton, 1968 yılında 125 ton, 1969 yılında 128 ton, 1970 yılında 63 ton, 1971 yılında 149 ton afyon getirilmiştir. Bu durum yapılan kısıtlamalarla orantılı olmamıştır. Bu miktarların dışında Türkiye'den büyük miktarlarda afyon çıkışının olduğu iddia edilmiştir. Özellikle en dikkat çeken konu, 1970 yılında 63 ton afyon satın alan TMO'nun 1971 yılında 149 ton afyon satın alması olmuştur. 1969'da haşhaş ekilen il sayısı 9, 1970'de 7 il olduğu halde, 90 ton daha fazla afyon satın alınmıştır. Bu durum Türkiye aleyhindeki iddialara

⁷⁶ Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*, 1972: 109-110.

⁷⁷ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 17 Ağustos 1971, s. 640-641.

⁷⁸ Çağrı Erhan, (2009). ABD ve NATO'yla İlişkiler, (Editör: Baskın Oran). Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980) (Cilt 1), 15. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 702.

⁷⁹ Hünar Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971-1980)*, 1. Bs. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014. s. 57.

⁸⁰ Erhan, *a.g.e.*, 2009: 702.

⁸¹ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 252-43-15.

delil olarak kullanılmıştır. Ancak bunun nedeni; hükümet tarafından 1971 Temmuz ayından itibaren afyon ekiminin 1972’de büsbütün yasaklanacağı, son yasaklanan 7 ilde ekicilere tazminat ödeneceği, bu tazminatı hesaplamak için TMO’ya 1971 yılında teslim edilen afyonun temel hesap birimi olarak ele alınacağı yönünde uyarıların günlerce radyo ile tekrar tekrar duyurulması olmuştur.⁸²

Sonuç olarak Güney Asya’da Burma, Tayland ve Laos ülkelerinin bulunduğu “altın üçgen” denilen bir bölgede yılda 700 tonun üzerinde afyon üretimi gerçekleştirildiği, bunun üretimi ve pazarlanmasının ise CIA kontrolündeki örgütler tarafından yapıldığıyla ilgili güçlü iddialar ortaya atılsa da dünyadaki afyon ihtiyacının %10’unu karşılayan Türkiye’de haşhaş ekiminin yasaklanması istenmiştir.⁸³ ABD, kendi toplum düzenindeki sorunları göz ardı ederek eroin kullanımındaki artışın sorumlusunun Türkiye olduğunu savunmuştur. ABD, haşhaş sadece Türkiye’den temin etmese de Türkiye hedef olarak gösterilmiştir. Bu konuda ABD’deki suni haşhaş üreten firmalarını rekabetten korumak ve haşhaş fiyatlarını arttırmak için Türkiye’deki haşhaş ekimini yasaklatmak istediği de iddia edilmiştir.⁸⁴

Türkiye’de Haşhaş Ekiminin Tamamen Yasaklanması

12 Mart 1971 Muhtırası’nın ardından I. Nihat Erim Hükümeti kurulmuştur. Erim Hükümeti’nin halkın desteği ile iktidara gelmemiş olması, seçim ve oy kaygısının bulunmaması aldığı kararlarda etkili olmuştur. Başbakan Erim, ABD ile ilişkilerini geliştirmeye yönelik bir tutum sergilemiştir. ABD’nin birçok isteğinde olduğu gibi haşhaş ekimi konusundaki isteklerine karşı da tavizkar davranmıştır. ABD, haşhaş ekimi yasaklandığı takdirde, Türkiye’deki haşhaş üreticilerinin zararlarını karşılamayı ve 3 yıllığına 35 milyon dolar vermeyi teklif etmiştir.⁸⁵ Bu sayede Türkiye’deki haşhaş ekimine son verildiği takdirde ABD Başkanı, kamuoyuna hoş görünmeyi ve afyon kullanan gençlerin ailelerinin oylarını alabilmeyi amaçlamıştır.⁸⁶

ABD’nin teklif ettiği parayı az bulan Türk yetkililer 400 milyon dolar istemiştir. Fakat bu istek ABD tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Erim Hükümeti, 35 milyon doları almayı kabul etmiştir.⁸⁷ Verilecek tazminat konusu görüşüldüğü sırada dönemin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç’ın: “Amerikan gençliği zehirleniyor. Böyle bir şeyin yüksek tazminatı olmaz, afyon ekimini yasaklayacağız.” dediği iddia edilmiştir. Başbakan Nihat Erim’in de Amerikalıların yaptığı baskıdan dolayı yasak getirildiği yönündeki söylemi basına yansımıştır.⁸⁸

⁸² Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*, 1972: 109-110.

⁸³ *İşçi Gazetesi*, 04 Mart 1974, s. 4.

⁸⁴ *Kurtuluş*, 10 Temmuz 1974, s. 2.

⁸⁵ Tuncer, *a.g.e.*, 2014: 57-58.

⁸⁶ İsmail Cem, “Afyon ve Türkiye”, *Milliyet*, 5 Şubat 1972, s. 2.

⁸⁷ Serpil Çelenk ve Faruk Aktuzlu, “Haşhaş Sorunu”, *Kimya Mühendisliği Mecmuası*, 7(64). 1974, s. 8.

⁸⁸ *İşçi Gazetesi*, 04 Mart 1974, s. 1.

26 Haziran 1971 tarihinde Tarım Bakanlığı haşhaş ekim yasağıyla ilgili hazırlıklara başlamıştır. 29 Haziran 1971 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile haşhaş ekimi yasaklanmıştır. 1971 yılının sonbahar döneminde başlamak üzere Denizli, Uşak ve Konya ilinin Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar ilçelerinde, 1972 yılının sonbahar dönemi itibarıyla de Afyon, Kütahya, Burdur ve Isparta illerinde haşhaş ekiminin yasaklanacağı duyurulmuştur. Haşhaş ekiminin yasaklanmasından sonra TMO'ya teslim edilen haşhaş ve afyonun diğer yan ürünlerle birlikte alınacağı açıklanmıştır. Öte yandan çiftçilere zarar etmemeleri için tazminat ödenmesi kararı alınmıştır.⁸⁹ ABD ise haşhaş üreticilerine, haşhaş başfiyatının iki katı ödeme yapacağını, Türkiye'de kaçak haşhaş ekiminin kontrol altına alınması için ihtiyaç duyulan teçhizatı ücretsiz vereceğini açıklamıştır.⁹⁰

Türkiye'nin almış olduğu karardan ABD hoşnut olmuştur. Gazetelerde ABD Başkanı Nixon'ın, Erim'le ilgili övgü dolu sözleri yayınlanmıştır. Amerikan Temsilciler Meclisi'nde yapılan toplantıda Türkiye'nin haşhaş ekimini yasaklama kararından övgüyle bahsedilmiştir. Amerikan basınında da alınan karara geniş yer verilmiştir. Newsweek ve Times, kararın dünyadaki insanların sağlığı ve iyiliği için alındığını yazmıştır.⁹¹ Türkiye'deki gazetelerde ise Avrupa ve ABD'deki insanların afyondan elde edilen uyuşturucu maddelerinden zehirlenmemeleri için böyle bir karar alındığı haber yapılmıştır. Bu sayede basın aracılığıyla halk üzerinde olumlu bir intiba oluşturulacağı düşünülmüştür. Erim Hükümeti programında da haşhaş ekim yasağına dair benzer açıklamalar yazılmıştır. Fakat yapılan bu açıklamalarla gerçek gizlenmek istenmiştir. Çünkü bu dönemde dünyada afyon ihtiyacı yasal ve yasal olmayan talebe göre karşılanmaktadır. Yasal talep doğrultusunda tıbbi alanda 300 ton afyon ihtiyacı bulunmaktadır. Yasal olmayan uyuşturucu bağımlıları için ise 130-140 ton civarında afyon ticareti yapılmaktadır. Yasal talebi karşılayan ülkeler arasında Hindistan ve Türkiye ön plana çıkmaktadır. Türkiye süreç içerisinde talep olmasına rağmen dış baskıların tesiriyle haşhaş ekilen il sayısında kısıtlamaya gitmiştir. Aksine diğer üretici Hindistan'da haşhaş ekim alanları sürekli genişlemiştir. Hatta yasal afyon piyasasını tek başına ele geçirmeyi hedeflemiştir. Hindistan'ın İngiltere ve ABD'nin sömürgesi olması ve Türkiye'nin piyasadan el çektirilmesi hedefine ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Tüm bunların yanı sıra afyon kaçakçılığının özellikle uzak doğu ülkeleri tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Türkiye'de kontrol tedbirlerinin atırılması olmasına rağmen Hindistan, Afganistan ve bazı uzak doğu ülkeleri haşhaş ekimini arttırmasının yanında devlet kontrolü de yapılmamıştır. Bu bilgilerle International Narcotics Control Board'un yayınlarında yer verilmiştir. Türkiye ise politik bir anlaşma ile önemli bir gelir kaynağından, yapılan baskılar neticesinde vazgeçmek zorunda kalmıştır. Adeta Avrupa ve Amerika: "Biz ka-

⁸⁹ Resmi Gazete, 30 Haziran 1971, s. 9.

⁹⁰ Suavi Aydın ve Yüksek Taşkın, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, 6. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.221 ayrıca bkz. Milliyet Gazetesi, 30 Haziran 1971, s. 1, 9.

⁹¹ Milliyet Gazetesi, 10 Temmuz 1971, s. 3.

*çakçılığa mani olamıyoruz. Siz ekimi durdurun, bizim kaçakçılarımız bu işten vazgeçsinler” demiştir.*⁹²

Hibe Antlaşması ve Etkileri

7 Ocak 1972 tarihinde Türkiye ve ABD arasında haşhaş ekiminin yasaklanmasından dolayı hibe anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma 14 Şubat 1972 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır.⁹³ 13 Ocak 1972 tarihinde ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi Tali Komitesi Başkanı Benjamin Rosenthal, İstanbul’da yaptığı basın toplantısında Türk Hükümetinin almış olduğu karardan dolayı övgüyü hak ettiğini söylemiştir. Kongre tetkik heyetinin Türk yetkililerle yaptıkları görüşmelerden memnun kaldığını belirtmiştir. 15 Ocak 1972 tarihinde haşhaş konusunda ABD ile yapılan görüşmelerle ilgili Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Semih Akbel yaptığı açıklamada, Türkiye’de haşhaş ekimine son verilmesi sonucunda zarar görecektir çiftçilerin gelirlerini arttıracak yollar aranacağını belirtmiştir. Her iki ülke uzmanlarının ortaklaşa çalışarak bir rapor hazırladığını söyleyen Akbel, bu rapor doğrultusunda tarımsal alanda yenilikler getirecek projelerin hazırlanacağını açıklamıştır. ABD Başkanı Nixon’un en kıymetli elemanlarını Türk Hükümetinin emrine vermiş olmasını da memnuniyetle karşıladıklarını eklemiştir. 18-20 Ocak 1972 tarihleri arasında Uluslararası Uyuşturucu Maddeler Kontrol Organı Başkanı Sir Henry Greenfield ve beraberindeki heyet Ankara’da resmi temaslarda bulunmuştur. Heyet üyeleri; Adalet Bakanı ve Dışişleri Bakan Vekili Suat Bilge, Tarım Bakanı Orhan Dikmen ile görüşmüştür. Sonrasında Türk yetkililerle geniş katılımlı bir toplantı düzenlenmiş, heyet üyelerine Türkiye’nin uyuşturucu maddelerle mücadele konusunda izlediği tutum, kaçakçılıkla mücadele ve diğer devletlerle yapılan işbirlikleriyle ilgili bilgi verilmiştir. Greenfield, Türkiye’nin tutumunun uluslararası antlaşmalarda öngörülen standarda uygun bulunduğunu ve olumlu bir izlenim sahibi olduğunu açıklamıştır.⁹⁴ ABD Tarım Bakanlığı Ekonomik Araştırma Dairesi Başkanı Dr. Quentin West Başkanlığında bir heyet ise Türkiye’de haşhaş ekiminin yasaklanmasından sonra ortaya çıkan durumu tarımsal yönden değerlendirmek üzere hazırlanması öngörülen projelerle ilgili çalışmalara devam etmek üzere Ankara’ya gelmiştir. 7 Şubat’ta Tarım Bakanı Orhan Dikmen ile heyet arasında yapılan görüşmede tarımsal anlamda zaman kaybetmeden başlanacak hareket programı ile öncelikli yapılacak işler belirlenmiştir. Buna göre: Sulama, hayvan besiciliği, yağlı tohumlar, pazarlama, tarıma dayalı sanayi, meyve ve sebzeler, buğday, yem bitkileri ve çayır bitkileri, arazi kullanım alanı kullanımına dair çalışmalara öncelik verileceği açıklanmıştır.⁹⁵

Başbakan Nihat Erim, 24 Şubat 1972 tarihinde, Ziraat Odaları Birliği Genel Kurulu’na katılmıştır. Erim burada hükümetin haşhaş konusunda aldığı

⁹² Devlet Gazetesi, 5 Temmuz 1971, s. 4.

⁹³ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 278-10-3.

⁹⁴ Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Sayı: 88, Ankara, 1972, s. 17, 18-19, 23-24.

⁹⁵ A.e. s. 87.

önlemler hakkında yaptığı konuşmada özetle şunları söylemiştir: Haşhaşın yasaklanması konusunda hiçbir yabancı devlete karşı iki taraflı veya çok taraflı taahhüde girilmemiştir. Tek taraflı bir iradeyle yasak kararı alınmıştır. Eğer ülke ekonomisi ve çiftçiler, bu durumdan dolayı ortaya çıkan boşluğu dolduramazsa tekrar haşhaş ekimine dönülmeyeceğine dair bir söz verilmemiştir. Haşhaş ekiminin yasaklanmasıyla Türkiye'ye milyonlarca dolarlık yardımda bulunan ABD'nin üzüntüsü sona erdirilmiştir. Alınan karara ABD çok sevinmiş ve Başkan Nixon radyo ve televizyonda yaptığı konuşmalarda Türkiye'ye teşekkür etmiştir. Türkiye, "ben bunu yasaklarım ama sen bana şu kadar verirsen" şeklinde bir tutum sergilememiştir. Uzun vadeli yatırım için 20 milyon dolarlık teklif ABD tarafından yapılmıştır. Tazminat için de 15 milyon dolarlık ayrıca antlaşma yapılmıştır. Buna 700 bin dolar daha ilave edilmiştir. Türkiye'ye gelecek Amerikan heyetinin masrafları dâhil olmak üzere, uzun vadeli projeler oluşturulacağı, Birleşmiş Milletler, Rockefeller Vakfı, Dünya Bankası, Gıda ve Tarım Örgütü gibi kuruluşların Türkiye'nin bu insancıl çabasına ne kadar ortak olacakları zaman içerisinde belli olacaktır. Bu kuruluşların Türkiye'ye destek vereceğine dair Başkan Nixon'ın taahhüdü bulunmaktadır. Erim sözlerine şu şekilde son vermiştir: "Türk çiftçisi zarar etmeyecek, haşhaşın yağ çıkaranlar zarar etmeyecek; ancak afyon kaçakçısı zarar edecektir. Türkiye'nin adını kirletmeyeceğiz."⁹⁶

1972 yılında Yüksek Planlama Kurulu tarafından haşhaş ekiminin yasaklandığı yerlerin ekonomik ve sosyal gelişimini sağlamak için bir rapor hazırlanmıştır. Buna göre beş yıllık kalkınma planı hazırlanarak "geliştirilecek haşhaş ikame bölgesi" olarak tespit edilen yerlerin kalkınması amaçlanmıştır.⁹⁷ 19 Haziran 1972 tarihinde Türkiye-ABD arasında yapılan hibe antlaşmasına ek olarak 3 milyon dolar daha verileceğine dair bir antlaşma yapılmıştır.⁹⁸ Bunun yanı sıra 1972-1973 yıllarındaki haşhaş ekim döneminden itibaren yasak getirilen yerlerdeki çiftçilere, 1 Mart 1973 tarihinden başlamak üzere yaşadıkları gelir kaybının telafisi için tazminat ödenmesine karar verilmiştir. Tazminat miktarının hesaplanmasında TMO'nun 1971 yılında aldığı afyon sakızı miktarı ve çiftçiye ödenen ortalama kilo fiyatı esas alınmıştır.⁹⁹

ABD ile yapılan antlaşmalar ve Türkiye'nin haşhaş üreticilerine katkı sağlamak için aldığı önlemler başarılı olmamıştır. Verilmesi planlanan tazminat miktarı haşhaş üreticilerini mağdur etmiştir. Bu konuda Newsweek'te yayınlanan haberde, 35 milyon dolarlık tazminattan haşhaş üreticisi olan aile başına 285 dolar düştüğü ve bu miktarın üreticilerin ihtiyacını karşılamayacağı yazılmıştır. Yine Newsweek'de Afyon'un Şuhut ilçesiyle ilgili yapılan haberde, haşhaş üreticilerinin 16,22 dönümlük araziden her yıl yaklaşık 1.100 dolar kazandığını, yan ürünlerde dâhil edildiğinde kazancın 5.000 dolara çıktığı belirtilmiştir. Türkiye'de yapılan araştırmalarda birim alanda en fazla gelir ge-

⁹⁶ A.e., s.100-101.

⁹⁷ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 279-18-19.

⁹⁸ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 285-58-4.

⁹⁹ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 277-9-13.

tiren tarım ürününün haşhaş olduğu, haşhaşla aynı verimi sağlayacak başka bitkinin bulunmadığına vurgu yapılmıştır.¹⁰⁰ Sadece haşhaş üreticileri sıkıntı yaşamamış, haşhaşa bağlı olarak faaliyette bulunan üretim yerleri de ekonomik kayıplar yaşamıştır. 1971 yılında yetiştirilen 14.060 ton haşhaştan, Anadolu'da yüzyıllardır tüketilen 10.500 ton yağ üretilmiştir.¹⁰¹ Fakat yasak kararı ile yağ üretimi durmuştur. Bu durumdan 1.250 yağhane ve buralarda çalışan 25 bin kişi olumsuz etkilenmiştir.¹⁰²

Yaklaşık 400 bin kişi yasaktan etkilenmiş ve işsiz kalmıştır. TMO tarafından yapılan hesaplamada, Türkiye'nin milyonları bulan bir gelir kaybı olduğu tespit edilmiştir. Yapılan hesaplamada, haşhaş üreticileri 287.934.887 TL, yağ imalatçıları 7.103.250 TL, kıl torba zanaatkarları 2.918.570 TL, hazine-nin ihracata bağlı 102.786.336 TL ve toplamda 429.049.760 TL gelir kaybı yaşanmıştır.¹⁰³

Meydana gelen gelir kaybının yanında çiftçiye dağıtılacak 10 milyon dolarlık tazminatın da yalnızca 2 milyon doları dağıtılmıştır. Çiftçiler bu duruma tepki göstermiştir. Tazminat beklentisinde olan çiftçiler topraklarını nadasa bırakmış bu durum zararlarının daha da büyümesine neden olmuştur. Çiftçilerin zararlarını en aza indirmek için devlet tarafından tütün, şeker pancarı ve hububat gibi ürünlerin ekilmesi teşvik edilmiştir. Ancak çiftçiler teşvik edilen ürünleri ekmek istememiştir. Çünkü haşhaş ekilen toprakların başka ürünlerin yetişmesine uygun olmaması ve sulama sorunu verimi düşürmüştür. Bununla birlikte bir yılda üç kez ürün alınabilen haşhaş bitkisinin karşısında; buğday, arpa, tütün ve şeker pancarı gibi yılda bir kez ekilebilen ürünler çiftçileri mali açıdan mutlu etmemiş, elde edilen kazançlar üreticinin beklentisini karşılamamıştır. Haşhaş ekiminin yasaklandığı yerlerde işsizliği önlemek için çeşitli sanayi tesisleri kurulmuştur. Fakat halk bu duruma da ilgi göstermemiştir. Afyon'da süt ürünleri ve peynir fabrikası kurulmuş, bölge halkının ilgi göstermemesi üzerine kısa süre içerisinde kapatılmıştır.¹⁰⁴ Haşhaş ekim yasağıyla birlikte tarım sektöründeki önemli bir gelir kaynağından çiftçiler mahrum bırakılmıştır. Türkiye'de 1,5 milyon civarında insan doğrudan ya da dolaylı olarak yasaktan olumsuz olarak etkilenmiştir.¹⁰⁵

Haşhaş ekiminin yasaklanması ile Türk ekonomisi yaklaşık 550 milyon lira zarara uğramıştır. Haşhaşın yerine üretilebilecek bitkiler araştırılmıştır; ancak bu konuda boşuna zaman ve para sarfiyatı yapılmıştır. Haşhaşın yerine aynı derecede verim alınacak bir bitki bulunamamıştır. Haşhaş ekimi yerine her köye bir fabrika kurmak da mümkün olmamıştır. Bu nedenle geçimini haşhaştan temin eden aileler ekonomik sorunlar yaşamıştır. Mağduriyetlerini gidermek için verileceği vaat edilen tazminattan da paylarını alamamış ol-

¹⁰⁰ Çelenk ve Aktuzlu, "a.g.m.", 1974, s. 8-9.

¹⁰¹ Yavuz Dilmen, "Türkiye'de ve Dünyada Afyon Alkaolidler", *Pharmacia Dergisi*, 4(7). 1982, s. 26.

¹⁰² Çelenk ve Aktuzlu, "a.g.m.", 1974, s. 8-9.

¹⁰³ Cumhuriyet Gazetesi, 1 Ocak 1975, s. 5.

¹⁰⁴ Okumuş, *a.g.e.*, 2020, s. 134-135.

¹⁰⁵ Çolak, "a.g.m.", 2013, s. 517-518.

maları sıkıntılarını daha da arttırmıştır. Tüm bunların yanı sıra Türkiye’de haşhaş ekiminin yasaklanmasıyla dünyada yaklaşık 207 tonluk afyon açığı ortaya çıkmıştır. Bu açığın kapatılması için Hindistan’da haşhaş üretiminin artırılması teşvik edilmiştir.¹⁰⁶

Haşhaş Ekim Yasağına Gösterilen Tepkiler

Haşhaş ekim yasağı muhalefet partileri, sivil toplum kuruluşları ve halk tarafından eleştirilmiş ve kararın yanlış olduğu dile getirilmiştir.¹⁰⁷ 22 Mayıs 1972 tarihinde TMMOB (Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği) Ziraat Mühendisleri Odası’nın 1972 yılı çalışma programı yayınlanmıştır. Bu programda tarım sektöründe yaşanan sorunlar belirlenmiş, haşhaş sorununa ayrı bir başlık açılmıştır. Programa göre haşhaş ekimine tekrar başlanması için çalışmaların devam edeceği, bu konuda atılan adımların yakından takip edileceği belirtilmiştir.¹⁰⁸ Ziraat Mühendisleri Odası’nın 1973 yılındaki çalışma raporunda ise tarım ve ekonomide önemli bir yeri olan haşhaş yetiştiriciliğinin yasaklanmasına tepki gösterilmiştir. Alınan kararın Türk çiftçisi ve ülke ekonomisi bakımından olumsuz sonuçlar doğuracağı ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Yine Ziraat Mühendisleri Odası’nın 25-26 Şubat 1974 tarihli çalışma raporunda haşhaş ekiminin tamamen yasaklanmasıyla; üreticilerin, yerli ilaç sanayinin ve yağ imalatçılarının zarar gördüğü belirtilmiştir. Yasağın en kısa sürede kaldırılarak, haşhaş ekimine kontrollü biçimde devam edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu sayede yerli ilaç sanayisinin ihtiyacı olan afyonun yurt içi üretimle karşılanabileceği ve afyon yönünden yüksek randımanlı Anadolu haşhaş türünün kaybolmayacağı vurgulanmıştır.¹¹⁰ Orman Mühendisleri Odası da haşhaş ekimine kontrollü olarak izin verilmesi gerektiğini açıklamıştır. Orman içi ve dağ köylerinde ekimi yapılan ürünler arasında %50 üzerinde paya sahip haşhaşın, köylünün geçimi için önemli bir tarım ürünü olduğu belirtilmiştir.¹¹¹

Siyasi partilerin büyük çoğunluğu da ekim yasağını eleştirmiştir. Özellikle 35 milyon dolarlık anlaşma sonrasında yasak kararının alınması nedeniyle Nihat Erim Hükümeti rüşvetçi olmakla suçlanmıştır. ABD ile haşhaş pazarlığı yapılarak haşhaş üreticilerine darbe vurulduğu savunulmuştur. 1973 genel seçimleri öncesinde iktidara geldikleri takdirde haşhaş ekimine izin verileceği vaat edilmiştir.¹¹² AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, Afyon ve Konya’da düzenlediği mitinglerde, haşhaş ekim yasağının kendi iktidarlarında başla-

¹⁰⁶ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 01 Kasım 1974, s. 29.

¹⁰⁷ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 538.

¹⁰⁸ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, *1972 Yılı Çalışma Programı*, Şark Matbaası, Ankara, 1972, s. 6.

¹⁰⁹ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 19. Genel Kurul Çalışma Raporu (19-20 Şubat 1973). TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.17.

¹¹⁰ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 20. Genel Kurul Çalışma Raporu (25-26 Şubat 1974), TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.17.

¹¹¹ *Milliyet*, 22 Mart 1974, s.11.

¹¹² Ahmad, *a.g.e.*, 2010, s. 538.

madığını, haşhaş ekim yasağına karşı olduklarını, bu yasağın kaldırılması için halkın sabırlı olması gerektiğini belirtmiştir.¹¹³ Ayrıca Demirel, haşhaş ekim yasağının kaldırılacağını ancak devlet denetiminde izne bağlı olarak yapılacağını söylemiştir.¹¹⁴

Demokratik Parti (DP) Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli, Konya'da düzenlediği mitingde, haşhaş ekiminin Adalet Partisi (AP) tarafından yasaklandığını, iktidara geldiklerinde bu yasağı kaldıracaklarını söylemiştir. Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, Afyon'da düzenlediği mitingde, Türk çiftçisinin haşhaş ekim yasağından kaynaklı olarak zarara uğradığını, bu zararın telafisinin yapılmadığını, bu konuda alınan tedbirlerin yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Haşhaş sorununun milli yarar sağlayacak şekilde çözüme kavuşturulması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁵ CHP 1973 yılı seçimleri için hazırladığı bildiriye haşhaş sorununa ayrıca bir başlık açmıştır. İlgili başlık altında haşhaş ekiminin düzenleneceği, bu alanda sanayi alanlarının oluşturulacağı ve haşhaş yetiştiricilerinin kalkınması amacıyla özel planlamaların yapılacağı yazılmıştır.¹¹⁶ Bunun yanı sıra CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit, iktidara geldiklerinde yasağı tamamen kaldıracaklarına söz vermiştir.¹¹⁷

DP Konya Milletvekili Özer Ölçmen; Ekim yasağının ardından çiftçilere tazminatlarının verilmediğini, tarım ve sanayi alanlarında haşhaşa alternatif olabilecek ürünler hakkında ciddi bir araştırma yapılmadığını, bu konuda mecliste genel görüşme yapılması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁸ Cumhuriyet Senatosu Malatya Üyesi Hamdi Özer, haşhaşın faydalı ve zararlı yönlerini anlattığı konuşmasında; insanları, canlı ve cansız varlıkları yok eden silahların neden yasaklanmadığını, buna karşılık Türk çiftçisinin önemli geçim kaynaklarından biri olan haşhaşın neden yasaklandığını sorgulamıştır.¹¹⁹ Cumhuriyet Senatosu Kocaeli Üyesi Hikmet İşmen ise bir araştırma yapılmadan, çiftçi tedirgin edilerek ve halkın geçimini sağlayacak koşullar hazırlanmadan yasak kararının alındığını söyleyerek içinde bulunulan durumu eleştirmiştir.¹²⁰ Cumhuriyet Senatosu Afyon Üyesi Ahmet Karayığit de benzer bir açıklamada bulunarak, sonucunun ne olacağıyla ilgili gerçekçi bir araştırma yapılmadan haşhaş ekiminin yasaklanmasının büyük bir hata olduğunu, böyle bir yanlış kararın acısını haşhaş üreticilerinin çektiğini belirtmiştir. Erim ve Melen Hükümetlerinin pasif bir tavır takındığını, iktidarların halka karşı görevini yapmadığını söyleyerek eleştirilerde bulunmuştur.¹²¹

¹¹³ *Milliyet*, 09 Ekim 1973, s. 1.

¹¹⁴ Tuncer, *a.g.e.*, 2014: 58.

¹¹⁵ *Milliyet*, 12 Ekim 1973, s.1-6.

¹¹⁶ CHP (Cumhuriyet Halk Partisi), Ak Günlere, Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1973, s. 50-51.

¹¹⁷ Tuncer, *a.g.e.*, 2014, s. 58.

¹¹⁸ *Milliyet*, 29 Nisan 1973, s. 11.

¹¹⁹ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 17 Ağustos 1971, s. 635.

¹²⁰ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 07 Şubat 1972, s. 99.

¹²¹ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 29 Mayıs 1973, s. 441.

Haşhaş Ekim Yasağının Kaldırılması

1973 Genel Seçimleri sonrasında CHP-MSP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet kurulmadan CHP ve MSP arasında hükümet hedeflerini ve ortaklık şartlarını belirledikleri bir protokol imzalamıştır. Bu protokolün 41. Maddesinde: *“Haşhaş sorununa bir yandan insani kayguları tatmin edici öte yandan haşhaş üreticilerinin mağdur durumlarına son verici çözüm yolları süratle bulunup uygulanacaktır.”* ifadeleri yer almıştır.¹²²

Haşhaş ekimine izin verilmesi konusunda fikir birliği içerisinde olan CHP-MSP Hükümeti kuruldukları andan itibaren konuyla ilgili çalışmalara başlamıştır. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanı Korkut Özal: Ülkemizde haşhaş ekim yasağı nedeniyle ortaya çıkan sorunların çözüleceğini, bu konuda çalışmalara başlandığını, en kısa zamanda atılacak adımların kamuoyu ile paylaşılacağını söylemiştir. Ayrıca haşhaş tohumunun kalitesini korumak için bakanlığa bağlı deneme ve üretme istasyonlarında tohum üretileceğini açıklamıştır.¹²³ Dışişleri Bakanı Turan Güneş de Türkiye'nin haşhaş ekimini tek tarafı olarak yasakladığını, tek tarafı olarak da kaldırılabileceğini ifade etmiştir. Öte yandan dünyada 200 bin ton afyon açığının olduğunu, Hindistan'da yapılan üretimle açığın kapatılmaya çalışıldığını söylemiştir. Türkiye'nin dünyayı zehirlemek gibi bir derdi olmadığını, Türk çiftçisinin geçimini sağlamak zorunda olduğunu vurgulamıştır.¹²⁴

Haşhaş ekimine tekrardan başlanmasıyla ilgili çalışmalarda bulunmak için CHP Genel Sekreteri Orhan Eyüpoğlu başkanlığında kimyager, kaçakçılık uzmanı ve haşhaş ekilen bölgelerin milletvekillerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonunda Türkiye'de denetimli bir şekilde haşhaş ekimine başlanabileceğine karar verilmiştir. Ayrıca haşhaş ekimine başlandıktan sonra yaşanabilecek sorunlarla ilgili tedbir kararları alınmıştır. Komisyonun yaptığı çalışmalar rapor halinde hazırlanarak hükümete sunulmuştur.¹²⁵ Komisyonun yaptığı çalışmanın ardından bakanlıklar arası ekonomik kurul toplanmış, burada Tarım Bakanlığı kontrolünde 1974 yılının sonbaharından itibaren haşhaş ekimine başlanabileceği ve alkaloit üretimi yapan bir fabrikanın kurulması gerektiği Bakanlar Kuruluna bildirilmiştir.¹²⁶ Bakanlar Kurulu'nda devlet kontrolünde olmak üzere; Afyon Deneme ve Üretme İstasyonunda 30 dekar, Çal Deneme ve Üretme İstasyonunda 20 dekar, Çivril Tarım Meslek Lisesi arazisinde 10 dekar, Isparta Eğridir Tarım Meslek Lisesi arazisinde 10 dekar, Konya Konuklar Üretme Çiftliğinde 10 dekar arazide ekim yapılmasına izin verilmiştir.¹²⁷

Başbakan Bülent Ecevit, haşhaş ekimi konusunda yapılan çalışmalarla ilgili olarak bir Alman televizyonuyla röportaj yapmıştır. Burada Amerika'nın

¹²² İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (Cilt 5). TBMM Basım Evi, Ankara, 2013. s. 584b

¹²³ Milliyet, 10 Mart 1974, s. 1-9.

¹²⁴ Milliyet, 15 Mart 1974, s. 11.

¹²⁵ Milliyet, 15 Şubat 1974, s. 1, 11.

¹²⁶ Milliyet, 21 Mart 1974, s. 1.

¹²⁷ Milliyet, 25 Mart 1974, s. 1.

da kendi topraklarında haşhaş ekmeyi düşündüğünü, Türkiye'nin haşhaş ekiminden vazgeçmeyeceğini, Türk kamuoyunda ekim yasağının kaldırılmasına dair ortak noktada buluşulduğunu, kötü niyetli çalışmalara karşı gerekli önlemlerin alınarak haşhaş ekimine izin verileceğini söylemiştir.¹²⁸

ABD, Türkiye'nin atmış olduğu kararlı adımlar karşısında rahatsız olmuştur. Amerikan Kongre Üyesi ve Özel Narkotik Alt Komisyon Başkanı Lester Wolff, haşhaş ekimine izin verildiği takdirde, Türkiye-ABD arasında yapılan antlaşmaların geçersiz sayılmasını istemiştir. Türkiye'nin 35 milyon dolardan ve askeri yardımlardan vazgeçmek istemeyeceğini söyleyerek tehditkâr bir tavır sergilemiştir.¹²⁹ ABD'nin tutumu hükümet çalışmalarını aksatmamıştır. Aksine Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan, haşhaş konusunda gerekli hazırlıkların yapıldığını, Bakanlar Kurulunda izinlerin verileceğini belirtmiştir.¹³⁰ 29 Haziran 1971 tarihinde Türkiye'de haşhaş ekimini yasaklayan madde Bakanlar Kurulu tarafından yürürlükten kaldırılmıştır. İlaç hammaddesi ihtiyacının karşılanması ve geçimini haşhaştan sağlayan çiftçilerin yaşam koşullarını iyileştirmek için Afyon, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya, Uşak illerinin tamamında, Konya ilinin ise Akşehir, Beyşehir ve Iğın ilçelerinde 1974-1975 ekim yılı itibariyle haşhaş ekimi ve ham afyon üretimi yapılmasına izin verilmiştir. Ayrıca haşhaş ve afyon üreticilerine ihtiyaçları doğrultusunda TMO tarafından avans verilmesi kararı alınmıştır.¹³¹ Haşhaş ekimine izin verilmesinin ardından Başbakan Bülent Ecevit mecliste yaptığı konuşmada: Haşhaş ekimine sınırlandırılmış şekilde izin verildiğini, insanların bundan zarar görmemesi için önlem alınacağını, haşhaş ekim yasağı sürecinde mağdur olan çiftçilerin sorunlarının en kısa zamanda çözüleceğini belirtmiştir.¹³²

Yasağın Kaldırılması Sonrasında Türkiye-ABD İlişkileri

Haşhaş ekim izninin verilmesine ABD tarafından tepki gösterilmiştir. Bunun üzerine Başbakan Bülent Ecevit, Türkiye'nin aldığı karardan dolayı hiçbir ülkenin kaygılanmaması gerektiğini, insanların bu karardan az da olsa zarar görmemeleri için etkin önlemler alacaklarını açıklamıştır. Alınacak önlemlerle ilgili uluslararası kuruluş ve dost ülkelerin tavsiyelerine ve yardımlarına açık olduklarını sözlerine eklemiştir.¹³³ Yapılan bu açıklamanın herhangi bir tesiri olmamıştır. ABD Büyükelçisi William B. Macomber, Ecevit ile görüşerek endişelerini bildirmiş, Ecevit ise haşhaşı sağlık alanı dışında kullanmayacaklarını, endişeye gerek olmadığını söylemiştir. Ancak ABD Senatosu'nda Türkiye'nin aleyhinde kampanya başlatılmıştır. ABD gösterdiği tepkilerle Türkiye'yi baskı altına almaya çalışmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, haşhaş ekimine yeniden başlanmasını hoş karşılamadıklarını söylemiştir. 5 Temmuz

¹²⁸ *Milliyet*, 10 Mayıs 1974, s. 1-11.

¹²⁹ *Milliyet*, 08 Haziran 1974, s. 6.

¹³⁰ *Milliyet*, 15 Haziran 1974, s. 10.

¹³¹ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 316-42-17 Ayrıca bkz: *Resmi Gazete*, 1 Temmuz 1974, s. 1.

¹³² *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 02 Temmuz 1974, s. 347.

¹³³ *Milliyet*, 03 Temmuz 1974, s. 1.

1974 tarihinde, Türkiye'nin aldığı kararlar ile ilgili görüşmeler yapmak için Büyükelçi Macomber, ABD'ye gitmiştir. Bu durumla ilgili bazı kaynaklar elçinin geri çağrıldığı yönünde haber yapmıştır.¹³⁴ 9 Temmuz 1974 tarihinde, ABD'de başlayan Türkiye aleyhindeki yoğun propaganda en üst düzeye ulaşmıştır. New York Post Gazetesi yazarı Pete Hamil, Türkiye'deki haşhaş ekim alanlarını B-52 uçaklarıyla bombalamayı önermiştir. Bazı Amerikan kongre üyeleri de Türkiye'ye yapılan yardımların kesilmesini istemiştir.¹³⁵ Washington Post'da çıkan haberde, Türkiye'nin aldığı kararın ABD'deki uyuşturucu madde sorununu daha da kötü bir duruma getireceği yazılmıştır.¹³⁶

ABD, Türkiye'yi muhtelif yönlerden, özellikle de yardımların kesileceğini söyleyerek baskı altında tutmak istemiştir.¹³⁷ Bu durum, ABD'nin yardım adı altında Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının ve ulusal sanayisinin gelişmesini engellemek istediği yönünde yorumlara neden olmuştur.¹³⁸ ABD sergilediği tutumla, ulusal çıkarlarını korumak ve önemli bir döviz kaynağı olan haşhaşın ekimine devam etmek isteyen Türkiye'nin içişlerine müdahale etmek istemiştir.¹³⁹

ABD'de yapılan sert açıklamalar karşısında Türk Hükümet Sözcüsü Semih Akbil, ABD'nin istediği şekilde silah üretmekle sattığını ve üretilen silahların yaklaşık 100.000 adetinin Türkiye'ye sokulduğunu belirterek şu soruyu sormuştur: "Biz Amerikalılardan silah üretiminin durdurulmasını isteyebilir miyiz?"¹⁴⁰ Kararlı tutumunu sürdüren Türkiye bir taraftan da ABD ile her geçen gün artan gerginliğe son vermek istemiştir. Bu konuda Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan, haşhaş ekiminin kontrollü olarak yapılmasına dost ve müttefik Amerika'nın yardımcı olmasını memnuniyetle karşılayacaklarını ifade etmiştir.¹⁴¹ Hatta ortaya çıkan tepkilere son vermek ve Amerikan kamuoyunu aydınlatmak için ABD'ye iyi niyet heyeti gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak ABD Senatosunda 8'e karşı 81 oyla Türkiye'ye ekonomik ve askeri yardımın kesilmesi kararı alınmıştır. Bu nedenle iyi niyet heyeti gönderilmesinden vazgeçilmiştir. Ayrıca Başbakan Bülent Ecevit, alınan kararın Türk dış politikasına etki etmeyeceğini ve ABD'nin önyargıyla hareket ettiğini söylemiştir.¹⁴² Ardından ABD Temsilciler Meclisi Bankacılık Komitesi, Türkiye'nin bütün "Export Import Bank" kredilerini durdurma kararı almıştır.¹⁴³ Bununla birlikte ABD ile afyon kaçakçılığı konusunda işbirliği kararı alana kadar Türkiye'ye kredi verilmemesiyle ilgili tasarı hazırlanmıştır. Bu tasarı, 67'ye karşılık 336 oy alarak kabul edilmiş ve senatoya gönderilmiştir.¹⁴⁴

¹³⁴ *İlke Dergisi*, Ağustos 1974, s. 9, 13.

¹³⁵ *Milliyet*, 10 Temmuz 1974, s.1, 10.

¹³⁶ *Milliyet*, 09 Temmuz 1974, s. 1.

¹³⁷ *Kurtuluş*, 10 Temmuz 1974, s. 2.

¹³⁸ *Atılım Dergisi*, Haziran 1974, s. 3.

¹³⁹ *Kurtuluş*, 10 Temmuz 1974, s. 2.

¹⁴⁰ Okumuş, *a.g.e.*, 2020, s. 151.

¹⁴¹ *Milliyet*, 8 Temmuz 1974, s. 10.

¹⁴² *İlke Dergisi*, Ağustos 1974, s. 22, 26.

¹⁴³ *The New York Times*, 1 Ağustos 1974, s. 3.

¹⁴⁴ *The New York Times*, 22 Ağustos 1974, s. 3.

ABD’de, Türkiye aleyhinde alınan kararlara karşı çıkanlar da olmuştur. Türkiye’nin haşhaş kontrol sisteminin yeterli olduğunu savunanlar çıkmıştır. New York’taki Narkotik Bürosundan yapılan resmi açıklamada; Türkiye’de üç yıldır uygulanan haşhaş yasağına rağmen ABD’ye başka ülkelerden özellikle de Meksika ve Güney Doğu Asya’dan eroin girişinin devam ettiği belirtilmiştir. Bu açıklama ABD’nin New York Times gibi önde gelen bir gazetesinde haber yapılmıştır.¹⁴⁵ Tüm bu yaşananların yanı sıra dünya haşhaş piyasasını ele geçirmek isteyen bir Amerikan aracı firmanın, Türk haşhaşını satmak için Avrupa ülkeleriyle bağlantı kurduğu iddia edilmiştir. Gerçekten de firma, Türkiye’de üretilen haşhaşın tamamına talip olmuştur. Türkiye’nin belirlediği fiyattan 6 bin ton haşhaş almak istemiştir. TMO da ABD’nin en büyük firmalarından Molinkort’un kendilerine resmi müracaatta bulunduğunu teyit etmiştir. Alıcı firmanın durumunun hükümet tarafından inceleneceği, kime hangi şartlarla satılacağı belirleneceği açıklanmıştır.¹⁴⁶

Sonuç olarak, Amerikan kongre üyelerinin büyük çoğunluğu Türkiye’yi haşhaş ekimine yeniden başladığı için cezalandırmak istemiştir. Bu konuda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Ancak Türkiye’ye karşı doğrudan bir yaptırım olmamıştır. ABD’nin bu konuda temkinli bir tavır sergilediği yönünde yorumlar yapılmıştır. Özellikle Türkiye’deki ABD karşıtlarını ve milliyetçileri karşısına almak istemediğini savunanlar olmuştur. Haşhaş sorununun gündemde olduğu süreçte Kıbrıs Barış Harekâtı’nın yapılmış olması yeni bir sorunu gündeme getirmiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı, haşhaş sorununu gölgede bırakmıştır fakat 1975 yılında Türkiye’ye karşı alınan ambargo kararında etkili olmuştur.¹⁴⁷

Türkiye’de Haşhaş Ekim Yasağının Kaldırılması Sonrasında Yaşananlar

Nihat Erim Hükümeti döneminde haşhaş ekiminin yasaklanması ABD’ye boyun eğildiği yönünde yorumlara neden olmuştu. Bu nedenle Başbakan Bülent Ecevit’in kararlı bir tutum sergileyerek haşhaş ekimine tekrardan izin vermesi popülerliğini ve itibarını arttırmıştır. Takınılan tavır Türkiye’nin “bağımsızlık simgesi” olarak kabul görmüştür.¹⁴⁸ Alınan karar halkın genelinde olumlu olarak değerlendirilmiştir. Yasağın kaldırılmasının hemen ardından Başbakan Ecevit, haşhaş ekimine izin verilen Afyon ve Denizli’yi ziyaret etmiştir. Gittiği yerlerde kalabalık halk kitlesi tarafından heyecanla karşılanmıştır. Afyon’da “Kahrolsun Amerika”, “Bağımsız Türkiye”, “Kahrolsun Söktüren, Var Olsun Ektiren” yazılı pankartlar açılmıştır.¹⁴⁹

¹⁴⁵ *Milliyet*, 23 Temmuz 1975, s. 6.

¹⁴⁶ *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1977, s. 1.

¹⁴⁷ Macide Başlamışlı, “ABD’nin Türkiye’ye Yönelik Ambargo Kararına İlişkin Haşhaş Sorunu Yeterine 1974 Kıbrıs Krizini Ön Plana Çıkarma Girişimi” *Asia Minor Studies*, Cilt: 9 Sayı:1, 695-712, 2021, s. 702.

¹⁴⁸ Ahmad, *a.g.e.*, 2010, s. 417.

¹⁴⁹ *Milliyet*, 16 Temmuz 1974, S. 3. Ayrıca bkz. *İlke Dergisi*, Ağustos 1974, s. 26.

Ziraat Mühendisleri Odası, hükümetin aldığı kararı destekleyen bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride, kararın bağımsız ve haysiyetli bir politikanın belirtisi olduğu, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal çıkarlarına uygun olarak hareket ettiği belirtilmiştir.¹⁵⁰ CGP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir yazıda: “Haşhaş ekimi konusunda hükümetin başarılı sonuçlar elde etmesi için bütün gücümüzle yardımcı olmaya kararlıyız.” demiştir.¹⁵¹ DP Genel Başkan Yardımcısı Vedat Önsal, haşhaş ekimine izin verilmesini olumlu karşıladıklarını ancak hükümetin uluslararası alanda verilen tepkiler karşısında şaşkınlığa düştüğünü ve korkmuş bir görüntü sergilediğini söylemiştir.¹⁵² 16 Temmuz 1974 tarihli Kitle Gazetesi'nde “*ABD emperyalizminin saldırıları, halkımızın uyanışını hızlandırıyor*” başlığıyla yayınlanan yazıda hükümetin almış olduğu karar desteklenmiştir. Hükümetin, Amerika'nın yoğun saldırılarına karşı gösterdiği direnişle başarılı bir sınav verdiği belirtilmiştir.¹⁵³ Cumhuriyet Senatosu üyesi Hamdi Özer yaptığı konuşmada: “*Hükümet haşhaş ekimini yasaklayan baskı zincirini kırarak toprağa hürriyet, sahibine mülkiyet tanımıştır. Bu durum dışta bağımsızlık haysiyetimizin milli tercümanı olmuştur.*” diyerek kararı desteklemiştir.¹⁵⁴

Haşhaş ekimine izin verilmesini olumlu karşılayanların yanı sıra eleştirenler de olmuştur. AP Çanakkale Milletvekili Murat Bayrak, haşhaş ekiminin serbest bırakılmasını kınayan bir açıklama yapmıştır. Hükümetin “*ekstrem sol*” iş birliği içerisinde hareket ettiğini, Türkiye'nin ABD'den koparılmak istendiğini ileri sürmüştür. Muhalefetin, en kısa zamanda Amerikalı dostlarımızla temas kurarak, iktidarla aynı görüşte olmadığını ispat etmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁵⁵ Milliyet Gazetesi yazarı Metin Toker ise köşe yazısında: Haşhaş ekimine izin vermenin ülke ekonomisine ve çiftçilere tam anlamıyla bir katkısının olmadığını, kararın günün şartlarına uygun olarak alınmadığını ve hükümetin dış politikada titiz davranmadığını belirtmiştir. Haşhaş konusunun ekonomik bir sorun olduğunu, bunun siyasi bir hale getirilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Kararın alınmasında, yasaktan sonra yürütülen propaganda faaliyetlerinin etkili olduğunu, seçim yatırımı ve ilkel bağımsızlık duygusu çerçevesinde hareket edildiğini iddia etmiştir. Haşhaşın Anadolu'da yüzyıllardır ekildiğini ancak Anadolu'nun ihya olmadığını savunmuştur.¹⁵⁶ Devlet Gazetesinde çıkan bir haberdeyse haşhaş ekimine verilen iznin Başbakan Bülent Ecevit tarafından istismar edildiği yazılmıştır. Türkiye'de Amerikan düşmanlığının körüklendiği, hükümetin müzakere ve anlaşma yoluna gitmediği belirtilmiştir. Bülent Ecevit'in haşhaş ekim izni verilen bölgelerde

¹⁵⁰ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 21. Genel Kurul Çalışma Raporu, 24-25 (24-25 Şubat 1975). TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 8.

¹⁵¹ *Milliyet*, 12 Temmuz 1974, s. 8.

¹⁵² *Milliyet*, 11 Temmuz 1974, s. 1.

¹⁵³ *Kitle Gazetesi*, 16 Temmuz 1974, s. 1.

¹⁵⁴ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 08 Mayıs 1974, s. 276.

¹⁵⁵ *Milliyet*, 11 Temmuz 1974, s.1, Ayrıca Bkz. *İlke Dergisi*, Ağustos 1974, s. 21.

¹⁵⁶ *Milliyet*, 14 Temmuz 1974, s. 2.

yaptığı mitinglerde “*Kahrolsun Amerika*” sloganlarının atılmasının, ABD’nin tepkisine yol açtığı savunulmuştur.¹⁵⁷ Yine aynı gazetede, ABD ile öncesinde yapılan anlaşmaya rağmen hükümetin tek taraflı olarak karar alması eleştirilmiştir.¹⁵⁸

Haşhaş Ekim Yasağının Kaldırılmasıyla Ortaya Çıkan Sorunlar

Zorlu bir diplomatik mücadele sonrasında Türkiye’de haşhaş ekimine izin verilmiş ama bu sefer de ülke içerisinde bir takım uygulama hataları ve hükümet politikalarından kaynaklı sorunlar yaşanmıştır.¹⁵⁹ CHP-MSP Hükümeti döneminde haşhaş ekmek isteyenlere ruhsat alma şartı getirilmiştir. Bu şart I. Milliyetçi Cephe Hükümeti (31 Mart 1975-21 Haziran 1977) döneminde de devam ettirilmiştir. Fakat bu dönemde ruhsatlı alanlarda belirlenenden fazla haşhaş ekilmesinden dolayı çok sayıda çiftçiye ceza kesilmiştir. Cezalara CHP tarafından itiraz edilmiştir. CHP Genel Sekreter Yardımcısı Ali Topuz, Akşehir ve Afyon’da yaptığı konuşmada; haşhaş üreticilerinin kasıtlı olmayan ufak tefek hatalarından dolayı I. MC Hükümetinin ağır cezalar verdiğini, mahkemelere sürüklendiğini, olmadık zorluklar çıkarılarak adeta çiftçilere eziyet edildiğini belirtmiştir.¹⁶⁰ Kamuoyunda haşhaş üreticisi çiftçilerin mağdur edildiği yönünde bir algı da oluşmuştur. Bunun üzerine uygulamada yapılan hatalar nedeniyle ceza verilerek mağdur edilen çiftçilerin cezalarının affedilmesi için kanun teklifi hazırlanmıştır. CHP Burdur Milletvekili Osman Aykul kanun teklifi ile ilgili yaptığı konuşmada özetle şu ifadeleri kullanmıştır: Haşhaş üreticileri aldıkları ruhsatla ekime başlamıştır. Ancak daha önceden ekim yapılacak yerlerin saha ölçümü yapılmamıştır. Ayrıca çiftçiler dönüm ve dekar arasındaki farkı anlayamamıştır. Yapılan incelemede 3.591 çiftçinin fazla ekim yaptığı tespit edilmiştir. Bu sayı tüm haşhaş üreticileriyle oranlandığında fazla ekim yapma oranı yaklaşık %5’tir. Bu tespit sonradan yapılan kontrol sırasında ortaya çıkmıştır. Kanun doğrultusunda çiftçilere takibat yapılmış ve bazılarına ceza verilmiştir. Çiftçiler afyon kaçakçılığı amacıyla fazla haşhaş ekmemiştir. Bunun yanı sıra uygulamada, haşhaş kozası çizilmeden alınmaktadır. Bu durum afyon kaçakçılığını imkansız hale getirmektedir. Bu gibi nedenlerle af kanunu çıkarmak gerekmektedir.¹⁶¹

2 Ağustos 1977 tarihli 2091 sayılı “*Haşhaş Ekimiyle İlgili Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun*” çıkarılmıştır. Bu kanuna göre: 1974, 1975, 1976 ve 1977 yıllarındaki haşhaş ekim dönemlerinde TMO Kanunu’na aykırı olarak eylemde bulunanlar hakkında takibat yapılmamasına, bu eylemler nedeniyle cezası kesinleşen kişilerin af kapsamına alınmasına karar verilmiştir. Ayrıca mahkûm olanlardan alınan paralar geri verilecek ve zor alım kararı ile alınan

¹⁵⁷ Devlet, 09 Eylül 1974, s. 8.

¹⁵⁸ Devlet, 04 Kasım 1974, s. 8.

¹⁵⁹ Cumhuriyet, 03 Ekim 1977, s. 1.

¹⁶⁰ Milliyet, 28 Haziran 1976, s.10

¹⁶¹ TBMM Tutanak Dergisi, 15 Mart 1977 s. 50, 315.

mahsulün bedeli ödenecektir. Bu konuda gerekli işlemleri yapmak için TMO görevlendirilmiştir.¹⁶²

Uygulamadaki hataların dışında haşhaş taban fiyatlarının belirlenmesi konusunda sorunlar yaşanmıştır. Hatta devletin haşhaş üreticisine yaptığı ödemenin az olmasından kaynaklı olarak kaçakçılığa yönelimin arttığı iddia edilmiştir. Yasal ve yasal olmayan afyon fiyat farkının kapatılmadığı süreç kaçakçılığın ne kadar denetim yapılırsa yapılsın engellenmeyeceği savunulmuştur.¹⁶³ Türkiye’de uygulanan tarım politikası ve ekonomik sorunlar nedeniyle de haşhaş taban fiyatları üreticinin beklentisini karşılayamamıştır. Çiftçilerin maliyetleri artmıştır. 1976 yılında haşhaş çapa yevmiesi 30-40 TL iken; 1977 yılında haşhaş çapa yevmiesi 70-80 TL’ye yükselmiştir. Çiftçiye haşhaş çapası için avans verilmemiştir. Haşhaşlar çapalanamadığı için kozalar küçülmüş, morfin miktarı binde altıdan, binde üçe düşmüştür. Öte yandan kâğıt üretiminde kullanılması planlanan haşhaş sapı değerlendirilememiştir. Haşhaş saplarının bir kısmı yakacak olarak kullanılmış bir kısmı ise tarlada bırakılmıştır.¹⁶⁴ 1977 yılında, 1976 yılında olduğu gibi çizilmemiş kışlık haşhaş kapsülünün 23 liradan, yazlık haşhaş kapsülünün 21 liradan alınacağı açıklanmıştır.¹⁶⁵ Bu nedenle CHP Genel Sekreteri Osman Eyüpoğlu, hükümetin haşhaş kozası alımlarında köylünün hakkını vermediğini söyleyerek hükümetin fiyat politikasını eleştirmiştir.¹⁶⁶ 1977 yılında Konya’da haşhaş ekimi yapılan beş ilçede çiftçiler taban fiyat politikasını protesto etmiştir. Protestolarda peş peşe gelen zamların ve hayat pahalılığının çiftçileri zorladığı vurgulanmıştır. Haşhaş taban fiyatlarının 1976 yılı ile aynı olması eleştirilmiştir. Ayrıca haşhaş kalitesinin belirlenmesinde üretici temsilcilerinin de bulunması gerektiği, bunun olmaması halinde haşhaş üreticilerinin zararının önlenemeyeceği belirtilmiştir.¹⁶⁷

Cumhuriyet Gazetesinde Afyon’da haşhaş eken çiftçilerle röportaj yapılmıştır. Çiftçilere: “Geçen yıl ile bu yıl taban fiyatları aynı, halk tepki vermiyor mu?” diye sorulduğunda, çiftçinin biri: “Buralarda insanlar bu konuda tepki veremez. Açık konuşsa “gomonist” damgası yer. Bu damgayı yemekten çok korkar.” demiştir. Bir diğer çiftçi ise 1977 yılında çıkarılan beyanname ile haşhaş yetiştiricilerinin işinin zorlaştığını anlatmıştır. Beyannameye yalnızca 5 dekarlık tek parça tarlada ekim yapma şartı koşulduğunu söylemiştir. Belirtilen ölçüde tek parça arazisi olan kişi sayısının az olmasından dolayı duruma tepki göstermiştir.¹⁶⁸

Yapılan bu eleştiriler nedeniyle 7 Eylül 1978 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararıyla: 1978 yılı ürünü haşhaş tohumu fiyatlarının belirli bir düzey-

¹⁶² Resmi Gazete, 11 Ağustos 1977, s. 1.

¹⁶³ İşçi Gazetesi, 11 Temmuz 1974, s. 4.

¹⁶⁴ TBMM Tutanak Dergisi, 19 Eylül 1978, s. 693.

¹⁶⁵ Cumhuriyet, 19 Ağustos 1977, s. 1, 9.

¹⁶⁶ Milliyet, 04 Ağustos 1976, s.10.

¹⁶⁷ Milliyet, 24 Eylül 1977, s. 13.

¹⁶⁸ Cumhuriyet, 04 Ekim 1977, s. 9.

de tutulması amacıyla üreticiden alım yapmak için “Isparta Gül-Gülyağı ve Yağlı Tohum Kooperatifleri Birliği (GÜLBİRLİK)” görevlendirilmiştir.¹⁶⁹ 21 Eylül 1978 tarihinde de TMO tarafından Bolvadin’de kurulan Afyon Alkaloitleri Fabrikası’nın çalışmaya başlamasına izin verilmiştir.¹⁷⁰

Haşhaş Ürünleri Kaçakçılığına Karşı Alınan Önlemler

Türkiye’de haşhaş ekimine izin verilmesinin ardından ortaya çıkabilecek sorunlara karşı önlem alınmış ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapılmıştır. Afyon alkaloitlerinin afyondan değil, haşhaş kapsüllerinden üretilmesine karar verilmiş ve afyon alkaloitleri içeren haşhaş kapsülleri de devlet tekeline alınmıştır. Alınan karara uymayanların haşhaş ürünlerinin yok edilmesine, ekim izin belgelerinin iptaline ve bir daha ekim izin belgesi verilmemesine karar verilmiştir.¹⁷¹

Bu doğrultuda çiftçilerin haşhaş kozasını tarlada çizerek, çıkan afyon sakızını toplamaları yasaklanmıştır. Afyon sakızının kaçakçıların eline geçme durumu söz konusu olduğundan bu durumu engellemek adına böyle bir karar alınmıştır. Haşhaş kozaları çizilmeden toplanarak, devlet tesislerine götürülmüş ve burada ilaç sanayisinde ihtiyaç duyulan afyon çıkarılmaya başlanmıştır. Afyon kaçakçılığına karşı uygulanmaya başlanan bu yöntem BM Genel Kurulu Sosyal Komisyonu tarafından da onaylanmıştır.¹⁷² Yalnızca İzmir Limanı’ndan haşhaş ürünleri ihraç edildiği için buradan tek bir haşhaş kozasının dahi kaçırılmaması için narkotik polisleri tarafından denetimler arttırılmıştır. Hatta kırık kozaların gemilere yüklenmesine izin verilmemiştir.¹⁷³

Başbakan Bülent Ecevit uluslararası işbirliğine önem vermiş ve bu sayede oluşabilecek baskıları en aza indirmek istemiştir. BM ile ortak çalışmalara başlanmıştır. BM Uyuşturucu Maddeler Kontrol Komisyonu’ndan haşhaş konusunda uzman kişiler istenmiştir.¹⁷⁴ 1974 yılında BM Narkotik Şube uzmanları ile işbirliği anlaşması yapılmıştır.¹⁷⁵ 1974 yılının Ekim ayında BM Uyuşturucu Maddeler Kontrolü Başkan Yardımcısı Serge Sotiroff ve Kaçakçılık Masası Şefi Manby, Türkiye’ye gelerek incelemelerde bulunmuştur. Sonrasında yaptıkları basın toplantısında alınan önlemleri memnuniyetle karşıladıklarını, BM’nin her türlü yardım ve işbirliği için Türkiye’nin yanında olduğunu söylemişlerdir. Manby: “*Yasak kararının devamını tercih etmez miydiniz?*” sorusuna verdiği cevapta; ekimin başlamasını tercih ettiğini, dünyada ilaç sanayiinde kullanılan morfin stoklarının azaldığını belirtmiştir. Ayrıca Türkiye’nin, Uyuşturucu Maddeler Kontrol Sözleşmesi’ne uygun kararlar aldığını ifade etmiştir.¹⁷⁶

¹⁶⁹ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 375-171-3.

¹⁷⁰ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 375-171-18.

¹⁷¹ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 323-76-16.

¹⁷² *Milliyet*, 07 Kasım 1974, s. 3.

¹⁷³ *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1977, s. 9.

¹⁷⁴ *Milliyet*, 06 Temmuz 1974, s. 8.

¹⁷⁵ Dilmen, “a.g.m.”, 1982, s. 25-26.

¹⁷⁶ *Milliyet*, 10 Ekim 1974, s. 6.

1975 yılında Birleşmiş Milletler Uyuşturucu Maddeleri Kontrol Kuruluşu, Türkiye'deki haşhaş ekimi ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklandığı dönemde afyonun hammadde olarak kullanıldığı ilaç sanayisinde sıkıntılar yaşandığı ancak haşhaş ekimine izin verilmesinin ardından hammadde teminindeki sorunların çözülmeye başladığı yazılmıştır. Haşhaş kozalarının çizilmeden devlet kuruluşlarına teslim edilmesinin afyon kaçakçılığını engellemedeki en etkili yöntemlerden biri olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷

29 Nisan 1976 tarihinde BM ile yapılan antlaşma ile Jandarma Teşkilatına; bir adet keşif uçağı, bir adet fotoğraf uçağı, gerekli fotoğraf makinaları ve römork yardımı yapılmasına karar verilmiştir.¹⁷⁸ Ardından davet üzerine, UNFDAC (United Nations Fund for Drug Abuse Control - Birleşmiş Milletler Uyuşturucu Maddelerin Kötüye Kullanılmasını Önleme Fonu) İcra Müdürü Jacobus Gilbertus de Beus ile Birleşmiş Milletler Uyuşturucu Maddeler Bölümü Müdürü George M. Ling, INCB (International Narcotics Control Board - Uluslararası Uyuşturucu Maddeler Kontrol Organı) Başkanı Paul Reuter, 1976 yılının Ağustos ayında Türkiye'ye gelerek incelemelerde bulunmuşlardır.¹⁷⁹ Yaptıkları incelemeler sonucunda düzenledikleri basın toplantısında: Türkiye'de kontrollü haşhaş ekiminin iyi şekilde yürütüldüğünü ve 1975 yılında haşhaş üretiminden kaçakçılığa sızma olmadığını, uygulanan programın BM'deki en başarılı program olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte George M. Ling, basın toplantısında Türkiye'deki kontrollü haşhaş ekim programını daha da destekleyeceklerini, 1977 yılında 2,5 milyon dolarlık yardım yapacaklarını, bunun 2 milyon dolarının havadan kontrol sistemine harcanacağını söylemiştir.¹⁸⁰ 29 Ekim 1976 tarihinde yapılan antlaşma ile de UNFDAC, haşhaş ekim alanlarının havadan denetlenmesine destek vermeye başlamıştır.¹⁸¹

Kasım 1976'da Roma'da 20 ülkenin uyuşturucu madde kaçakçılığıyla mücadele görevlilerine beş günlük konferans düzenlenmiştir. Burada bildirilen görüşlere göre Türkiye'de kaçak haşhaş ekiminin kesinlikle ortadan kalktığı, "Fransız bağlantısı" adıyla kitaplara ve filmlere konu olan ünlü Marsilya afyon işleme yerlerinin hemen hemen işsiz kaldığı belirtilmiştir.¹⁸²

1977 yılında BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi tarafından "sosyal, insani ve kültürel" alanla ilgili hazırlanan raporun uyuşturucu maddelerle ilgili bölümünde, dünyada uyuşturucu madde bağımlılığının ve kaçakçılığının arttığı belirtilmiştir. Özellikle Asya ve Afrika kıtalarındaki gelişmekte olan ülkeler ile Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinde uyuşturucu bağımlılığının gittikçe yaygınlaşarak, ciddi bir sorun haline geldiği vurgulanmıştır. Sorunun çözümü

¹⁷⁷ Milliyet, 17 Aralık 1975, s. 10.

¹⁷⁸ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 361-178-6.

¹⁷⁹ Cumhuriyet, 8 Ağustos 1976, s. 5.

¹⁸⁰ Cumhuriyet, 15 Ağustos 1976, s.1, 9.

¹⁸¹ Resmi Gazete, 11 Şubat 1977.

¹⁸² Milliyet, 01 Kasım 1976, s. 11.

için Türkiye'nin kontrol programı örnek gösterilmiştir. UNFDAC tarafından desteklenen Türkiye'nin 1976-1977 yıllarında afyon üretimini denetim altına alarak, başarı ile sürdürdüğü açıklanmıştır. Öte yandan Ekonomik ve Sosyal Konseyin üçüncü komitesinde uyuşturucu maddelerle ilgili konuşan Türk Delegesi Filiz Dinçmen, Türkiye'nin yeni kontrol programıyla olağanüstü bir başarı elde ettiğini söylemiştir.¹⁸³

Türkiye'nin haşhaş ekimine izin vermesinden dolayı tehdide varan ağır eleştirilerde bulunan Lester Wolf, 1977 yılının Ekim ayında düzenlenen BM'nin 32. Genel Kurulu'na Amerikan üyesi olarak katılmıştır. Lester Wolf, burada yaptığı konuşmada Türkiye'yi sıkı denetimle haşhaş ekimini sürdürdüğü için kutlamıştır.¹⁸⁴ 1978 yılında Tarım Bakanı Mehmet Yüceler, uyuşturucu madde kaçakçılığıyla ilgili incelemelerde bulunmak için ABD'ye davet edilmiştir. Yüceler burada yaptığı görüşmeler sırasında Türkiye'nin afyon kaçakçılığına karşı verdiği mücadelenin örnek gösterildiğini ve tebrik edildiğini söylemiştir.¹⁸⁵

Türkiye'nin uluslararası kuruluşlarla özellikle de BM ile yapmış olduğu işbirliği takdirleri toplamış olsa da çeşitli eleştiriler de yapılmıştır. Almanya'da çıkan Der Spiegel Dergisi'nde "*Türkler Avrupa Eroin Pazarını Ele Geçirdi*" başlıklı bir yazı yayınlanmıştır. Bu yazıda Türkiye'nin Diyarbakır ve Gaziantep kentlerinde eroin yapıldığı öne sürülmüştür. Çin'in afyon piyasasında zayıflamasından sonra Türklerin Avrupa eroin pazarını ele geçirdiği savunulmuştur.¹⁸⁶ Amerikan Narkotik Bürosundan bir yetkili, Türkiye'nin aldığı önlemler sonucu eroinin Amerika'ya gelmediğini, başka yollardan trafiğin devam ettiğini ileri sürmüştür. Türkiye'den yurtdışına uyuşturucu madde kaçakçılığının devam ettiğini belirtmiştir. 1977 yılında Türkiye'de afyon üreten köylü sayısının 286 bine ulaştığını ve Avrupa'da özellikle de Almanya'da eroin kaçakçılığı yapan Türk sayısının arttığını söylemiştir. Türkiye'de alınan sıkı tedbirlere rağmen ülkenin devlet kontrolünden uzak yerlerinde kaçak eroin üretiminin devam ettiğini açıklamıştır. Bazı köylülerin yasal üretimden gizlice afyon elde ettiğini ya da hammaddenin İran ve Afganistan gibi ülkelerden gelerek Türkiye'deki laboratuvarlarda işlendiğini ve sonrasında Avrupa'ya kaçırıldığını belirtmiştir.¹⁸⁷

Yapılan bu açıklamaların ardından Türkiye tedbirleri daha da arttırmak istemiştir. 1979 yılında Türkiye ve UNFDAC arasında "*Yasadışı Afyon Üretimine ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığına Karşı Alınan Önlemlerin Kuvvetlendirilmesi*" adıyla hazırlanan projeye ilgili anlaşma yapılmıştır.¹⁸⁸ 23 Mart 1979 tarihinde Haşhaş Üretimi ve Uyuşturucu Maddeler Kaçakçılığının Kontrolü ile görevli kuruluşlara hibe araç, gereç ve eğitim olanakları sağlamak üzere yapılan antlaşma Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır.¹⁸⁹

¹⁸³ *Milliyet*, 17 Aralık 1977, s. 12.

¹⁸⁴ *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1977, s. 3

¹⁸⁵ *Milliyet*, 19 Ağustos 1978, s. 14.

¹⁸⁶ *Milliyet*, 29 Ağustos 1979, s. 3.

¹⁸⁷ *Milliyet*, 4 Şubat 1978, s. 8.

¹⁸⁸ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 381-270-8.

¹⁸⁹ BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi:378-217-17.

1980 yılının Mayıs ayında Türkiye'ye gelen ABD İçişleri Bakanlığı Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı ile Mücadele Komisyonu Başkanı Peter B. Bensinger, hükümet yetkilileri ile görüşmüştür. Bu görüşmeler sırasında Türk Hükümetinin afyon üretimi kontrolündeki başarısından övgüyle bahsetmiştir. Ayrıca uluslararası alanda uyuşturucu kullanımının artmasına rağmen Türkiye ve ABD arasında uyuşturucu kaçakçılığı noktasındaki işbirliğiyle ilgili olarak "mükemmel" ifadesini kullanmıştır. Türk polisinin bu konuda üstün başarı gösterdiğini sözlerine eklemiştir.¹⁹⁰

Türkiye'de kaçakçılığa karşı alınan önlemlerde ciddi başarılar sağlanmıştır. Fakat kaçakçılık tam olarak sonlandırılmamıştır. Afyon, eroin ve kokain gibi uyuşturucu madde kullanımı uluslararası düzeyde artış kaydetmiştir. Öte yandan 1980'li yıllarda organize suç örgütleri de artmıştır. Bu örgütlerin uluslararası alanda yaptıkları işbirliği, sorunun çözümünde engel teşkil etmiştir.¹⁹¹ Haşhaş ekimine izin verilmesinin ardından Türkiye'de gayrimeşru yollara başvurmuş, afyon kaçakçılığı konusunda girişimlerde bulunmuş insanlar olmuştur. Ancak Türkiye hem ülke içerisinde hem de uluslararası alanda haşhaşın yasadışı alanlarda kullanılmaması konusunda ciddi bir mücadele vermiş ve bu konuda iş birliği yaparak şeffaf davranmıştır. Elde edilen kaynaklarda Türkiye'de alınan tedbirlerin Birleşmiş Milletler yetkilileri tarafından takdirle karşılandığı hatta haşhaş ekimine karşı olan ABD tarafından bile övgüyle bahsedildiği görülmüştür. Özellikle de Türkiye'nin afyon kaçakçılığının engellenmesi için kullanmış olduğu yöntem etkili olmuştur. Türkiye'de ilk kez uygulanan haşhaş çiziminin yasaklanmasıyla olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Afyon kaçakçıları ham afyon temininde güçlük çekmiştir.¹⁹²

Sonuç

Haşhaş tarih boyunca dünyanın çeşitli coğrafyalarında çiftçilerin ve devletlerin önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır. Farklı ürünler çıkarılması yönünden verimli olan bu bitkinin aynı zamanda uyuşturucu hammaddesi olarak da kullanılabilmesi popülerliğini her zaman korumasına imkan sağlamıştır. Fakat modern dönemlerle birlikte, devletlerarası ilişkilerin şekillenmesinde haşhaşın uyuşturucu madde yapımındaki potansiyeli önemli bir yer tutmaya başladı. Başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerde zenginleşen halk, keyif veren maddeleri almakta güçlük çekmediler. Bu durum devlet yöneticilerinin uyuşturucu maddelerinin kaynaklarına karşı cephe almasına neden oldu. Özellikle 20. yy içerisinde uluslararası birçok örgüt mücadelesini, nesillerini korumak adına uyuşturucu konusuna yoğunlaştırdı.

Anadolu topraklarında yetişen kaliteli haşhaş, birçok Batılı devletin dikkatini çekti. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren, bu bitkinin yetiştirilmesi devletin Batılılar tarafından uyarılmasına neden oldu. Türkiye

¹⁹⁰ Milliyet, 29 Mayıs 1980, s. 10.

¹⁹¹ Murat Sarıgüzel, "Küresel Uyuşturucu Kontrol Sistemi ve Türkiye", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn: 2630-631X) 7(40): 120-137.2021, s. 125.

¹⁹² Dilmen, "a.g.m.", 1982, s. 25-26.

Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da özellikle ABD, Türkiye ile olan ilişkilerinde haşhaş ve uyuşturucu madde konularını gündeminden düşürmedi. Ülkesinde baş edemediği uyuşturucunun kaynaklarından birisi olarak gördüğü Türkiye üzerinde kimi zaman diplomatik kimi zaman da askeri ve ekonomik yaptırım tehditleriyle etkinlik kurmak istedi. Türk devleti ise ABD ile olan sıkı ilişkilerinin, ekonomik ve askeri bağımlılığının bir sonucu olarak bu devletin isteklerini reddetme konusunda net ve cesur bir tavır ortaya koymakta güçlük çekti. Dünya haşhaş üretiminde tek merkez olmamasına rağmen, ABD'nin en büyük baskı yaptığı ülke Türkiye oldu. Baskı karşısında en ciddi direniş ise Bülent Ecevit-Necmettin Erbakan Hükümeti döneminde gerçekleşti. Türkiye'nin sıkı denetimler çerçevesinde haşhaş üretimi yapmasının yolu bu iktidar döneminde açıldı. Böylece Türk çiftçisinin ve ekonomisinin zarar görmemesi için küçük de olsa bir imkan sunulmuş oldu.

Kaynakça

- AHMAD, Feroz: *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 4. Bs. Hil Yayınları, İstanbul, 2010.
- AKBULUT, İhan: "Ülkemizde Uyuşturucu Maddeler Sorunu", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 55.3, 111-142. 1997.
- Akşam*, 11 Ağustos 1931.
- Akşam*, 7 Kânunusani 1931.
- ALTAN, Suna: "Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye'nin Tutumu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 17.26, 45-70, 2019.
- ALTAN, Suna: "Demokrat Parti Dönemi Afyon Üretim ve Ticareti." *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17 (2), 327-342, 2021.
- ALTAN, Suna: Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Haşhaş: Ekonomik ve Siyasi Boyutlarıyla (1909-1950) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.
- Atılım Dergisi*, Haziran 1974.
- AYDIN, Suavi- TAŞKIN, Yüksel: *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 6. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- BAŞLAMIŞLI, Macide: "ABD'nin Türkiye'ye Yönelik Ambargo Kararına İlişkin Haşhaş Sorunu Yerine 1974 Kıbrıs Krizini Ön Plana Çıkarma Girişimi" *Asia Minor Studies*, Cilt: 9 Sayı: 1, 695-712, 2021.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 361-178-6.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 375-171-3.
- BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 178-230-8.
- BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 180-243-7.
- BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 180-243-8.
- BCA: Kurum: 30-10-0-0 Yer Bilgisi: 180-244-11.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 101-28-1.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 101-28-3.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 20-33-4.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 23-65-16.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 252-43-15.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 277-9-13.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 278-10-3.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 279-18-19.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 285-58-4.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 316-42-17.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 323-76-16.
- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 375-171-18.

- BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 381-270-8.
BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 91-53-14.
BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 99-72-3.
BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 99-73-11.
BCA: Kurum: 30-18-1-2 Yer Bilgisi: 378-217-17.
CHP (Cumhuriyet Halk Partisi), *Ak Günlere, Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi*, Cumhuriyet Halk Partisi. Ankara 1973.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 17 Ağustos 1971.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 07 Şubat 1972.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 29 Mayıs 1973.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 08 Mayıs 1974.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 01 Kasım 1974.
Cumhuriyet, 01 Ocak 1975.
Cumhuriyet, 8 Ağustos 1976.
Cumhuriyet, 15 Ağustos 1976.
Cumhuriyet, 17 Ağustos 1977.
Cumhuriyet, 19 Ağustos 1977.
Cumhuriyet, 03 Ekim 1977.
Cumhuriyet, 04 Ekim 1977.
Cumhuriyet, 27 Ekim 1977.
ÇELENK, Serpil-AKTUZLU, Faruk: “Haşhaş Sorunu”, *Kimya Mühendisliği Mecmuası*, 7 (64). 1974.
ÇİTİR, Burak: “Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu” *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 1.1, 17-47, 2015.
ÇOLAK, Filiz: “Anadolu’da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler” *The Journal of Academic Social Science Studies* 6, 513-529, 2013.
Devlet, 05 Temmuz 1971.
Devlet, 09 Eylül 1974.
Devlet, 04 Kasım 1974.
Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Sayı: 88, Ankara 1972.
DİLMEN, Yavuz: “Türkiye’de ve Dünyada Afyon Alkaolidleri”, *Pharmacia Dergisi*, 4(7). 1982.
DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), *Sanayi Bitkileri Yağlı Tohumlar Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1977.
ERHAN, Çağrı: *ABD ve NATO’yla İlişkiler*, (Editör: Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)* (Cilt 1), (15. Basım). İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
EROL, Ayşe Fatma-YANIK, Erman: “Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri”, *Milli Folklor*, 16.124, 202-212, 2019.
Hakimiyeti Milliye, 11 Haziran 1933.
<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/atebrin>
<https://pillintrip.com/medicine/prokinin>
INFO Türk Ajansı, *Emperyalizmin Türkiye Üzerine Oyunları: 1 “Haşhaş Tuzağı”*, Brüksel: Aktüel Belgeler Dizisi. 1974.
İlke Dergisi, Ağustos 1974.
İşçi Gazetesi, 04 Mart 1974.
İşçi Gazetesi, 11 Temmuz 1974.
Kitle Gazetesi, 16 Temmuz 1974.
Kurtuluş, 10 Temmuz 1974.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 02 Temmuz 1974.
Milliyet, 30 Haziran 1971.
Milliyet, 10 Temmuz 1971.
Milliyet, 05 Şubat 1972.
Milliyet, 29 Nisan 1973.
Milliyet, 09 Ekim 1973.

- Milliyet*, 12 Ekim 1973.
Milliyet, 24 Kasım 1973.
Milliyet, 21 Mart 1974.
Milliyet, 22 Mart 1974.
Milliyet, 25 Mart 1974.
Milliyet, 08 Haziran 1974.
Milliyet, 03 Temmuz 1974.
Milliyet, 06 Temmuz 1974.
Milliyet, 08 Temmuz 1974.
Milliyet, 07 Kasım 1974.
Milliyet, 09 Temmuz 1974.
Milliyet, 10 Ekin 1974.
Milliyet, 10 Mart 1974.
Milliyet, 10 Mayıs 1974.
Milliyet, 10 Temmuz 1974.
Milliyet, 11 Temmuz 1974.
Milliyet, 12 Temmuz 1974.
Milliyet, 14 Temmuz 1974.
Milliyet, 15 Haziran 1974.
Milliyet, 15 Mart 1974.
Milliyet, 15 Şubat 1974.
Milliyet, 16 Temmuz 1974.
Milliyet, 17 Aralık 1975.
Milliyet, 23 Temmuz 1975.
Milliyet, 04 Ağustos 1976.
Milliyet, 01 Kasım 1976.
Milliyet, 28 Haziran 1976.
Milliyet, 24 Eylül 1977.
Milliyet, 17 Aralık 1977.
Milliyet, 04 Şubat 1978.
Milliyet, 19 Ağustos 1978.
Milliyet, 29 Ağustos 1979.
Milliyet, 29 Mayıs 1980.
NEZİROĞLU, İrfan - YILMAZ, Tuncer: *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt 5). TBMM Basım Evi, Ankara, 2013.
OKUMUŞ, Nuray: *Türk-Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekim Krizi (1968-1975)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2020.
ÖRMECİ, Ozan: "Türk-Amerikan İlişkilerinde 8 Büyük Kriz" *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 3 (2), 63-84. 2020.
Resmi Gazete, 08 Haziran 1933.
Resmi Gazete, 28 Ağustos 1933.
Resmi Gazete, 13 Temmuz 1938.
Resmi Gazete, 03 Temmuz 1943.
Resmi Gazete, 19 Haziran 1945.
Resmi Gazete, 28 Mayıs 1947.
Resmi Gazete, 29 Mart 1950.
Resmi Gazete, 25 Nisan 1951.
Resmi Gazete, 30 Haziran 1971.
Resmi Gazete, 01 Temmuz 1974
Resmi Gazete, 11 Şubat 1977
Resmi Gazete, 11 Ağustos 1977.
SARIGÜZEL, Murat: "Küresel Uyuşturucu Kontrol Sistemi ve Türkiye", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (Issn: 2630-631X) 7(40): 120-137, 2021.

- TAŞLIGİL, Nuran- GÜVEN, Şahin: “Tarihsel Süreçte Haşhaş (Papaver somniferum L.) ve Afyon.” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 163-196, 2018.
- TAŞLIGİL, Nuran – GÜVEN, Şahin: “Stratejik Bir Tarım Ürünü Olan Haşhaş ve Bundan Elde Edilen Ürünlerin Uluslararası Arenadaki Durumu”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 03-05 Mayıs 2018.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 15 Mart 1977.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 19 Eylül 1978.
- The New York Times*, 01 Ağustos 1974.
- The New York Times*, 22 Ağustos 1974.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 20. Genel Kurul Çalışma Raporu* (25-26 Şubat 1974), TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 21. Genel Kurul Çalışma Raporu*, 24-25 (24-25 Şubat 1975), TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 19. Genel Kurul Çalışma Raporu* (19-20 Şubat 1973), TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 1972 Yılı Çalışma Programı*, Şark Matbaası, Ankara, 1972.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve Önerileri*, Ankara, 1974.
- TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi) Genel Müdürlüğü, Haşhaş ve Alkaloid İşleri Daire Başkanlığı, Haşhaş ve Alkaloid İşleri*, Ankara, 2014.
- TUNCER, Hüner: *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971-1980)*, 1. Bs. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ulus*, 23 Mart 1950.

Extended Abstract

The Hash Problem And Its Place In Turkish Diplomacy (From Ottoman To 1980)

Poppy, which has been grown in various parts of the world, especially in Anatolia, is an agricultural product with high economic value. In addition to its wide variety of benefits, opium obtained from the poppy is used as a raw material in the production of drug. At the beginning of the 20th century, due to the increase in the use of opium-related drugs in the world, measures were wanted to be taken in this regard. International meetings were held on this subject under the leadership of the USA. The international opium trade was restricted at the Shanghai Conference held in China on February 1st, 1909. The First Hague Opium Conference was convened on December 1st, 1911, and The Hague International Opium Convention was signed in Netherlands. By this agreement, the use of opium except for medical purposes is prohibited. The Second International Hague Opium Conference was organized on July 1st, 1913, and the precautionary decisions taken before were further expanded accordingly. Due to the failure to achieve a successful result, the third Hague Opium Conference was held on July 15st, 1914, in order for the participation of all opium-producing countries and the implementation of precautionary decisions taken all over the world. However, with the start of the First World War, the purpose of these agreements could not be realized in this process. It is because the precautionary decisions taken earlier were left to one side due to the increasing need for morphine in wartime. Consequently, there has been an increase in opium production and trade all over the world.

The Ottoman Empire, one of the leading countries in opium production, was decisively invited to all the conferences held. The empire, which did not want to waive a considerable source of income, implemented the measures taken but did not attend any of these meetings. Since the empire was among the defeated states after the First World War, it had to accept directly The Hague Opium Convention after the Treaty of Sevres.

After the war, the League of Nations established a committee to implement the decisions taken at The Hague Opium Convention. Then, the committee also failed to meet expectations, so the First Geneva Conference was held on February 12st, 1925. In Switzerland, The Hague Opium Convention was made more comprehensive and the Geneva Convention was prepared. The requirement to obtain a license has been imposed on the nations that want to do poppy farming. Türkiye also participated in conference upon the invitation, but did not want to lose its income by imposing restrictions by in line with the decisions taken on poppy cultivation and opium production.

Although Türkiye was invited, authorities did not take place in the International Opium Conference held on October 20st, 1926. This attitude of Türkiye caused reactions in the international arena. As if that were not enough, attempts have been made to create the perception that Türkiye allows opium smuggling. The United States decided to boycott Turkish goods,

and some European countries supported this decision as well. On July 13, 1931, the Second Geneva Conference has been organized. By ensuring the participation of states that have not signed the first convention, such as Türkiye, it was requested to implement the precautionary decisions taken. And again, Türkiye did not attend this conference either. Getting harsh reactions in the face of this situation, Türkiye ratified the conventions on March 5st, 1932, which limited the international trade in opium and other narcotic substances, after increasing pressure. A year later, controlled poppy cultivation and production was started by the “Drug Drugs Monopoly Administration” in 1933. Afterwards, the institution to which the duties and rights of this organization were transferred, was established in 1938 and its name was changed to Turkish Grain Board.

The need for opium increased again with the outbreak of the Second World War in 1939 and that is how Türkiye turned this into an opportunity and expanded its poppy cultivation areas. As a result, there has been an increase in Türkiye’s opium exports. After the war, due to economic problems, opium production was naturally given importance as it was before. When complaints about opium smuggling from Turkey began to increase again in 1950, some amendments were made to the Law on the Department of Agricultural Products in 1950 and new precautionary measures were taken. October May 14th, 1950, the Democrat Party, which came into power, followed an innovative agricultural policy and encouraged the cultivation of poppies in countrywide. With the outbreak of the Korean War, one of these matters at that time, the need for opium increased in the world. Türkiye’s opium exports increased and a significant foreign income was generated to a large extent. Poppy revenues began to decline by 1954 with the end of the war and there was no change in poppy purchase prices between 1956 and 1960.

The concept of international opium trade began to change in 1960. The UN Single Convention on Narcotic Drugs was signed in 1961, and all the agreements and articles of the convention concluded up to that time were collected in a single contract. However, Türkiye did not sign this agreement, but the government displayed a moderate attitude against the pressures that may arise between 1961-1965. On the other hand, drug addiction in the USA reached great proportions in the society in the 1960s. In particular, the increase in the number of deaths related to heroin use caused serious public debate. In this direction, the war against drug addiction has been started. However, the United States turned this domestic problem into an external one and considered Türkiye responsible for this drug addiction. The news that the heroin consumed was obtained from poppy grown in Turkish soil took place frequently in the press. The Justice Party, which came to power in 1965, was asked to ban poppy cultivation as soon as possible by US. Taking this into account, Turkey ratified the Single Convention on Narcotic Drugs (1961) in 1966 and put it into effect in 1967. Between 1967 and 1971, the number of cities where poppy was cultivated was constantly reduced and the Organization for Combating Opium Smuggling was established accordingly.

Despite the decrease in the number of provinces, the increase in poppy production attracted the attention. This situation has been used as evidence for the view that poppy cultivation should be stopped completely in Türkiye.

Prior to the March 12th Memorandum, the Demirel administration has been under constant pressure to ban the planting of poppies. The Demirel government, acting cautiously in the face of these pressures, did not dare to ban poppy cultivation due to election concerns in 1970's. The March 12th Memorandum, on the other hand, literally gave the United States the opportunity to ban the planting of poppies in a sense. The pro-Western stance of the Erim government, which is not based on any political party in Türkiye, and its desire to establish friendly relations with the United States facilitated the intention of the US on this issue. Thus, the Erim government has banned the cultivation of poppies. The fact that poppy cultivation banned has been met with an enormous reaction in the Turkish public opinion. However, with the effect of martial law, this decision could not be interfered with at the desired level by those with opposing views. The Memorandum years, which lasted nearly for 2 years, ended with the general elections on October 14th, 1973. The government was formed by Republican People's Party and National Salvation Party in 1974. Poppy cultivation was liberalized again on July 1st, 1974. Although this decision was welcomed by the majority of the Turkish people, there were also those who advocated the ban not to be lifted. The biggest reaction to this decision in the international arena came from the United States. The US tried to impose an economic and military embargo on Türkiye just like before. Great pressure was exerted on Türkiye to abandon its decision. However, the government has taken a decisive stance on this issue. The lifting of the ban decision by the new government was seen as a symbol of independence because the Erim Government took the ban decision in exchange just for money. During this period, when poppy cultivation became an international problem, the Cyprus Peace Operation was carried out in 1974. As a result of this operation, the agenda between Türkiye and the USA changed significantly. In addition, with the measures taken by Türkiye, opium smuggling has come to an end in a large extent. US and UN officials expressed the view that the precautionary decisions taken in their review were successful and spot-on.

Following the granting of permission to cultivation poppies, farmers suffered planting and cultivation mistakes. In order to address the grievances of farmers, "Amnesty Law on Certain Crimes and Sanctions Related to Poppy Cultivation" was enacted. Additionally, due to the economic problems experienced in Türkiye between 1973 and 1980, the state's poppy base purchase prices did not please the farmers. Farmers, claiming that their economic expectations were not met, organized protests. In addition to all these, with the resumption of opium production and poppy cultivation by taking strict measures, opportunities were provided in order not to harm the income of Turkish farmers and the economy.

KONTİNÜİTET VƏ YA BEYNƏLXALQ HÜQUQ SUBYEKTLİYİNİN İDENTİKLİYİ

Saftar RAHİMLİ*

Öz

Makalede süreklilik veya uluslararası hukuk kişiliğinin kimliği konusu incelenecektir. Devletin kimliği ve sürekliliği konusunda süre hususu yalnız siyasi önem taşıyabilir. Onun hukuki önemi yoktur. Bir devletin kimliği ve sürekliliğinin kabulüne ilişkin olarak uluslararası hukukta kesin kural yoktur. Eğer süreklilikte süreye ilişkin kısıtları belirlemeye çalışırsak o zaman: “sürgün hükümetinin” varlığı ve onun mücadelesi, uluslararası birliğin ayrı ayrı devletlerin kanuna aykırı ilhaka negatif yaklaşımı ve ilhak edilen toprakların halkının devamlı siyasi askeri yaklaşımı dikkate alınmalıdır. Halkın yaklaşımı, onun gizli ve açık siyasi teşkilatlanması, bağımsızlık savaşı uluslararası hukuk kimliği anlamında öncekinin bütün parametreleri ile “aynı” olmasa da “onun gibi” devletin sürekliliği için en önemli kistas olur. Önceki devletle onarılan devlet arasında kimliği aynılaştırma şartı ve halkın önceki devletin sürekliliğe ilişkin anayasal beyanı da önemli şartlardan sayılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukuk, süreklilik, devletin kimliği, sürgün hükümeti, ilhak, kendi mukadderatını belirleme, kanunsuz birleştirme, Viyana Sözleşmesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.

Xülasə

Məqələdə kontinuitet və ya beynəlxalq hüquq subyektivliyinin identikliyi məsələsi tədqiq edilir. Qeyd edilir ki, dövlətin identikliyi və kontinuiteti məzmununda müddət məsələsi yalnız siyasi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Onun hüquqi dəyəri yoxdur. Bir dövlətin identikliyi və kontinuitetinin qəbul edilməsinə münasibətdə iddia müddəti ilə bağlı beynəlxalq hüquqda konkret qayda yoxdur. Əgər kontinuitetlə bağlı müddət məsələsində meyarları müəyyən etməyə çalışsaq o halda: “sürgün hökumətinin” mövcudluğu və onun mübarizəsi; beynəlxalq birliyin, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunsuz ilhaka neqativ münasibəti; və qanunsuz ilhak edilmiş ərazinin xalqının davamlı siyasi-hərbi mövqeyi

Geliş Tarihi: 4 Haziran 2022 - Kabul Tarihi: 24 Ekim 2022.

Atf Bilgisi: Saftar Rahimli, “Süreklilik veya Uluslararası Hukuk Kişiliğinin Kimliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 79-90, doi: 10.55773/tda.1126073.

*Bakü Devlet Üniversitesi, İnsan Hakları ve Bilişim Hukuku UNESCO Bölümü, Azerbaycan, sefter-rehimli@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-1724-8622.

diqqət alınmalıdır. Xalqın mövqeyi, onun gizli və açıq siyasi təşkilatlanması, müstəqillik mübarizəsi identiklik anlamında əvvəlkinin bütün parametrləri ilə "eyni ilə" də olmasa, "onun kimi" dövlətin kontinuitet üçün başlıca meyar olur. Əvvəlki dövlət ilə bərpa edilən dövlət arasında daxili özünü (identiklik) eyniləşdirmək şərti və xalqın əvvəlki dövlətin kontinuitet üzrə konstitusion bəyanı da əsas şərtlərdən sayılmalıdır.

Açar Sözlər: beynəlxalq hüquq, kontinuitet, dövlətin identikliyi, sürgün hökumət, ilhaq, öz müqəddəratını təyin etmə, qanunsuz anneksiya, Vyana Konvensiyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.

Identity Of Continent Or Subject Of International Law

Abstract

The article will examine the issue of continuity or the identity of the personality of international law. Regarding the identity and continuity of the state, the issue of duration can only be of political importance. It has no legal significance. There is no definite rule in international law regarding the recognition of the identity and continuity of a state. If we try to determine the criteria for duration in the continuum, then: the existence of the "government of exile" and its war, the negative approach of the international union to the unlawful annexation of individual states, and the continuous political military approach of the people of the annexed territories must be considered into account. Although the approach of the people, its secret and open political organization, the independence war is not "the same" with all the parameters of the previous one in terms of international legal identity, "like him" becomes the most important criterion for the continuity of the state. The condition of identifying identity between the previous state and the restored state and the constitutional declaration of the people regarding the continuity of the previous state should also be considered as important conditions.

Keywords: International Law, Continuity, State Identity, Exile Government, Annexation, Self-determination, Illegal Annexation, Vienna Convention, Azerbaijan Democratic Republic.

Məsələnin Araşdırılması

Beynəlxalq hüquq subyektiyyətinin identikliyi (eyniliyi) dövlətin kontinuiteti (davamlılığı) üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdentiklik dövlətçilikdə Hegel konsepsiyası ilə əlaqələndirilməkdədir.¹ Beynəlxalq hüquq subyektiyyətinin identikliyi və kontinuitetin mahiyyəti ilə əlaqəli mövqelər mövcuddur. Baxmayaraq ki, doktrinada onların sinonim anlayışlar olması haqqında fikirlər daha çox üstünlük təşkil etməkdədir. K. Marek qeyd edir ki, hüquq subyektiyyətinin identikliyi olmadan kontinuitet haqqında və əksinə kontinuitet olmadan hüquq subyektiyyətinin identikliyi haqqında danışmaq olmaz.² H. Kelsen də bu mövqeyə yaxın fikir ifadə etmiş, kontinuiteti hüquq subyektiyyətinin zamandakı identikliyi olaraq dəyərləndir-

¹ Ineta Ziemele, *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia. Past, Present Future as Defined by International Law*, MartinusNijhoff Publishers, Leiden, 2005, s. 424.

² K. Marek, *Identity and Continuity of States in International Law*, 2nd ed., E. Dros, Geneve 1968, s. 15.

mişdir.³ Prof. J. Krauford isə dövlətlərin davamlılıq anlayışının beynəlxalq hüquq üçün əhəmiyyətindən bəhs edərkən “davamlılıq və ya eynilik” kateqoriyalarını sinonim kimi ifadə etmişdir.⁴ J. Krauford qeyd edir ki, beynəlxalq hüquqda oxşar hüquq subyektinin “dirilməsinin” fərqli növü kimi kontinuitetsiz beynəlxalq hüquq subyektliliyinin identikliyi mümkündür.⁵ Əlbəttə müəyyən hallarda praktik olaraq onlar arasında fərq təətməyəbilər. Məsələn, S. Çerniçenkonun qeyd etdiyi kimi dövlətin ərazisinin tam işğal edilməsi nəticəsində dövlət müvəqqəti olaraq özünün şəxsiyyətini itirirsə və beynəlxalq birlik hesab edirsə ki, o özünün suverenliyini və beynəlxalq hüquq subyektliliyini saxlamaqdadır, ərazisini işğaldan qurtarması və özünün şəxsiyyətini bərpa etməsi o deməkdir ki: birincisi, yuridik olaraq onun fasiləsizliyi ilə kontinuiteti mövcuddur və ikincisi, bərpa edilən dövlət işğaldan əvvəlki dövlətin identikidir.⁶ Praktik olaraq Avstriya, Albaniya və hətta Həbəşistanı nümunə gətirən Prof. J. Brounli qeyd edir ki, bu halda da işğaldan əvvəlki dövlətlərin bərpasından, başqa sözlə şərti kontinuitətdən bəhs etmək lazımdır.⁷

İşğalın uzanması halında bərpa edilən dövlətin sosial, inzibati quruluş – idarəçilik formasında dəyişikliyin yaranması ilə fərqliliklər meydana gələ bilər. Bu halda da daxili dəyişikliklər onun beynəlxalq hüquq subyektliliyinə təsir etmir. Beynəlxalq hüquq subyektliliyinin identikliyi (eyniliyi) dövlətin kontinuitetində müəyyənedici kateqoriyadır. Dövlətin anlayışı üzrə Montevideo Konvensiyasında da ifadə edilən əhali əlaməti ilə birbaşa bağlıdır. Müvafiq əhalini formalaşdıran xalqın özünü təyin haqqı ilə əlaqəlidir. Dövlətin təcavüzə məruz qalması onun əhalisinin identikliyinə və dəyərlərinə birbaşa təsir edir. Qeyd edildiyi kimi identiklik nə qədər güclüdürsə dövlətçilik də bir o qədər sabit olur.⁸ Kontinuitetsiz beynəlxalq hüquq subyektliliyinin identikliyinə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bərpa edilən dövlətin identikliyi tanınma institutundan, digər dövlətlərin siyasi maraqlarından asılı edilir. Məsələn, 1795-ci ildə Polşanın bölünməsi ilə siyasi müstəqilliyin itirilməsi və yalnız 123 il sonra 1918-ci ildə dövlətçiliyin bərpa edilməsi Polşa məhkəmələri tərəfindən əvvəlki dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin identikliyinə əsaslanmalarına maneə olmamışdır.⁹ Baxmayaraq ki, bu identiklik xarici tərəfdaşlar tərəfindən qəbul edilməmişdir. Başqa bir halda, 1935-ci ildə faşist İtaliyası Həbəşistanı qanunsuz ilhaq etmiş, qısa bir müddətdən sonra, 1940-cı ildə Almaniya-İtaliya ittifaqına qarşı olan Müttəfiqlər bu ilhaqı qəbul etməmişlər. İngiltərənin Həbəşistanı qa-

³ Hans Kelsen, *Principles of International Law*. 2nd ed. New York, 1967, 384.

⁴ James Crawford, *The Creation of States in International Law*, 2nd ed., Oxford University Press, Oxford, 2006, s. 30.

⁵ A.e., s. 403.

⁶ S. V. Chernichenko, *Teoriya Mejdunarodnoqo Prava*, V 2-x tomax. Tom 2: Starie i novie teoriticheskie problemi, M: İzdatelstvo “NİMP”, 1999, s. 69.

⁷ Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, 6th ed., Oxford University Press, Oxford, 2003, s. 80- 81.

⁸ Ziemele, a.e., s. 142.

⁹ Republic v. Felsenstadt. 1922, I AD, No.16

nunsuz ilhaqdan azad etməsi ilə onun 1935-ci ildən əvvəlki beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyi qəbul edilmişdir. II Dünya müharibəsindən sonra (1947) Müttəfiqlər ilə İtaliya arasında bağlanan müqaviləyə görə Həbəşistanın əvvəlki statusu tam bərpa edilmişdir. Bu halda üçüncü dövlətlərin hüquqi mövqeyi Həbəşistanın qanunsuz ilhaqdan əvvəlki statusunun bərpası, onun identikliyi üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Üçüncü dövlətlərin siyasi maraqları mütləq halda könüllü birləşmə və ya ayrılma (məsələn, Suriya və Misirin birliyi kimi 1958-1961-ci illərdə mövcud olmuş Birləşmiş ərəb Respublikası) halını işğala məruz qalmış (məsələn, Avstriyanın, Çexoslovakiyanın, Baltıyanı dövlətlərin, Azərbaycan və Gürcüstanın və d.) haldan fərqləndirməlidir. Beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyi və kontinuiteti üçüncü dövlətlərin siyasi maraqlarından asılı edilsə də bu sahədə ümumtanınmış normalar mövcuddur. Beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyinə əsas kimi məhz xalqın özünü təyin haqqı üzrə ümumtanınmış normalar çıxış edir. Bu normalar həm Millətlər Liqasının Statutunda, həm də BM Nizamnaməsi və ona uyğun qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq aktlarında təsbit edilib. Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının preambulası iştirakçı dövlətlər üçün BM Nizamnaməsində ifadə edilən beynəlxalq hüququn *bərabər hüquqluluq və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə*, *bütün dövlətlərin suveren bərabərliyi və müstəqilliyi*, *dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq*, *güclə hədələməmək və ya onun tətbiqinin qadağan edilməsi və hamı üçün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının gözlənilməsi və ona ümuməhatə hörməti*, həmçinin *sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etmək* üzrə qaydanı ehtiva edir. Dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyi onun şəxsiyyəti ilə əlaqəlidir. Beynəlxalq hüquqda təcavüz və ya güc tətbiqi ilə hədələmək və d. prinsiplərin pozulması nəticəsində ilhaq baş verirsə dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyi faktiki olaraq kəsilməmiş olur. İlhaq baş verirsə dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyi formal olaraq kəsilməyə bilər. Belə ki, əgər ilhaqa məruz qalmış dövlətin hökuməti “sürgündə” mühacir qismində fəaliyyətini davam etdirirsə dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyi formal olaraq mövcudluğunu saxlamış olur. Bu halda dövlətin suverenliyinin, onun beynəlxalq hüquq subyektiyinin faktiki kəsilməsi baş versə də (*bərabər hüquqluluq və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ* əsasında) xalqın suverenliyi və dolayısı ilə hakimiyyət iradəsinin kontinuiteti mövcud olur. Gücün tətbiqi və ya güclə hədələmək nəticəsində törədilən ilhaq sonradan bərpa prosesində identikliyə əsas sayılmalıdır. Məsələn, 1938-ci ildə Avstriyanın suverenliyinin kəsilməsi Almaniyanın ultimatumu ilə baş verir. Eyni hal Latviya, Litva və Estoniyaya qarşı SSRİ tərəfindən həyata keçirilir. Rusiya üçün bu gün də xarakterik olan qanunsuz anneksiya əsasən iki yolla həyata keçirilmişdir. Bir halda (1920-ci ildə, məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə və Gürcüstana qarşı törədilən) açıq hərbi təcavüzlə, digər halda beynəlxalq hüquqa zidd olaraq (məsələn, Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında (m.53)¹⁰ ifadə edildiyi kimi) güc tətbiqi

¹⁰ Vienna Convention on the Law of treaties (1969), https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf, (11.05.2022, çevrim içi).

ilə təhdid edərək özü üçün əlverişli beynəlxalq anlaşma bağlamağa məcbur etməklə təmin edilmişdir. Həm Avstriyanın, həm də Latviya, Litva və Estoniyanın suverenliyinə qəsd ikinci hala uyğun təmin edilmişdir. Almaniyanın 1 sentyabr 1939-cu ildə Polşanı işğalından sonra SSRİ (bu günlərdə olduğu kimi Rusiyanın Ukraynaya təcavüzünü “əsaslandırmaq” üçün irəli sürdüyü siyasi arqumentlər) özünün təhlükəsizliyini (BM Baş Məclisinin Təcavüzün tərifi üzrə 1974-cü il Qətnaməsində təsbit edilən “hər hansı siyasi, iqtisadi...və s. arqument hərbi qüvvənin tətbiqinə əsas ola bilməz” normasının¹¹ əksinə) təmin etmək adı altında Baltikyanı dövlətləri də ilhaq etmək qərarına gəlir. O dövrdə Estoniyanın Moskvadakı səfiri olmuş A. Rey qanunsuz ilhaqı təmin edəcək siyasəbəhs edərəkən qeyd edir ki, SSRİ xarici işlər naziri Molotov bildirdi ki, sovet hökumətinin özünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün *daha radikal metodlara* əl atmaması üçün sizdən xahiş edirəm... əgər Estoniya hökuməti Sovet İttifaqının təklifini rədd edərsə, o halda SSRİ *digər vasitələrə (hərbi güc nəzərdə tutulur-müəll.)* müraciət etməklə özünün məqsədinə nail olacaqdır.¹² Hərbi gücün tətbiqi təhdidi altında hər üç dövlət 1939-cu ildə SSRİ ilə Qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə bağlamaq məcburiyyətində qalırlar. Müasir beynəlxalq hüququn “güç tətbiq etməmək və güclə hədələməmək” norması I Dünya müharibəsinin sonundan Millətlər Liqasının Statutunun 10-cu maddəsindən başlayaraq dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsi prinsipinin bəyan edilməsi ilə *opinio juris* xarakteri əldə etmişdir. Buna baxmayaraq bəzi rus müəllifləri¹³ Versal sisteminin dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsi qaydasını qəbul etmək istəmir, XX əsrin 20-ci illərindən Rusiyanın qanunsuz ilhaqlarına haqq qazandırmağa çalışırlar. Məlumdur ki, müasir BM-də olduğu kimi Millətlər Liqasının da təhlükəsizlik mexanizmi prosesual baxımdan effektiv olmamışdır. Lakin maddi hüquq anlamında dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsi qaydası beynəlxalq hüquq əxlaqını təsis etmişdir. Beynəlxalq hüquq korifeylərindən L. Oppenheym, A. Verdros, M. Akehursi qeyd edirlər ki, digər dövlətin ərazisinin ilhaqının qanunsuz sayılması Millətlər Liqasının Statutunun qəbulundan başlayır və 1928-ci il Brian-Kelloq Paktı ilə daha da möhkəmləndirilmişdir. Qanunsuz anneksiya ərazisi işğal edilən dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin ləğvinə səbəb olmurdu.¹⁴ Bunun nəticəsidir ki, gücün tətbiqi ilə qurulan yeni hakimiyyətin bütün tədbirləri, o cümlədən keçirilən referendumlar hüquqi əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra xalqın ilhaq rejiminə “uyğunlaşması” da beynəlxalq hüquq baxımından prosesin qanunsuzluğunu aradan qaldırmır. Ona görə də qanunsuz anneksiya edilən ərazinin əhalisi özünün dövlətini yenidən bərpa

¹¹ UN General Assembly Resolution 3314. <https://www.un.org/ aggression>, (11.05.2022, çevrim içi).

¹² August Rei, *Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States: Diplomatic Documents and Other Evidence*, Boreas Publishing, London, 1948, s. 41.

¹³ Chernichenko, a.e., s. 73- 74.

¹⁴ Robert Jennings; Arthur Watts (edts), *Oppenheim's International Law*, Vol. 1: Peace, Oxford University Press, Oxford, 1949, s. 158; A. Ferdros, *Mejdunarodnoe Pravo*. Podred. Q. İ. Tunkina. *Perevodsnemechkoqo*, M.: İL, 1959, s. 233; Peter Malanczuk, *Akehurst's Modern Introduction to International Law*, Routledge, London 1984, s. 146.

etməklə, həm də özünün kontinuitetini təmin edir. Burada əvvəlki ilə bərpa edilən arasında *daxili özünü eyniləşdirmək* prosesi həlledici şərtədir. Dövlətin şəxsiyyəti adətən konstitusiya səviyyəsində həll edilir və dövlətin identikliyinə konstitusiya əsası onun beynəlxalq hüquq formasını da müəyyən etməlidir. Dövlətin identikliyinə konstitusiya əsasları vətəndaşlıq, konstitusiya siyasi, iqtisadi, humanitar və d. dəyərləri təsbit edirsə, beynəlxalq hüquqi identiklik isə beynəlxalq hüquq və vəzifələrlə xarakterizə edilir. Qəbul edilmiş əvvəlki beynəlxalq hüquq və vəzifələrə, o cümlədən dövlətin hüquqi statusuna, bəyan edilmiş hüquq siyasətinə, insan hüquqlarına bağlılıq və d. məsələlər beynəlxalq hüquqi identikliyi təmin edir.

Əhalinin (xalqın) konstitusiya səviyyəsində bəyan edilən mövqeyi onun bərpa edilən dövlətinin əvvəlkinin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin kontinuitetini və identikliyi təmin edir. Baltik dövlətlərindən Latviyanın 1990 və 1991-ci illərdə bu istiqamətdə bir neçə dəfə konstitusiya səviyyəsində bəyanları olmuşdur. 4 may 1990-cı il Müstəqillik Bəyannaməsi və 21 avqust 1991-ci il Konstitusiya qanunu 1922-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyanın və müvafiq Latviya Respublikasının bərpa edildiyini bəyan edir.¹⁵ Baltikyanı dövlətlərdən Estoniya da 1992-ci ildə konstitusiya (preambula) səviyyəsində bəyanı ilə 1918 - ci il 24 fevralda təsis edilən Estoniyanın identiki olduğunu ifadə etmişdir. Qeyd edilir ki, müasir Estoniya Respublikası beynəlxalq hüquq subyekti kimi 1940-cı ildə SSRİ-nin təcavüzünə məruz qalmış və qanunsuz olaraq SSRİ-nin tərkibinə daxil edilmişdir.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiya Aktında Azərbaycan Respublikasının identikliyi Baltikyanı dövlətlərdə olduğu kimi terminoloji baxımdan daha dəqiq təsbit edilməmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktında birbaşa varisliyə (m. 2) istinad edilsə də Aktın ümumi məzmunundan yaranan nəticə ondan ibarətdir ki, müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamçısıdır, yəni ən azından kontinuitetsiz identiklik konsepsiyası diqqətə gəlir. Xüsusən də, 1-ci maddədə ifadə edilən “1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana təcavüzü respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Demokratik Respublikasını devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi (kurs-müəll.) hesab edilsin” fikri, həmçinin “SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsız...”¹⁶ hesab edilməsi üzrə 3-cü maddəsi identiklik üçün tam əsas yaratmaqdadır.

İfadə etdiyimiz Konstitusiya Aktlarından da göründüyü kimi xalqın konstitusiya iradəsinin davamlılığı onun əvvəlki dövlətlə sonradan bərpa

¹⁵ The Declaration “On the Restoration of Independence of the Republic of Latvia, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/75539>, (11.05.2022, çevirim içi)

¹⁶ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı, <https://e-qanun.az/framework/6693>, (11.05.2022, çevirim içi).

edilən dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyi üçün də əsas olur. Beynəlxalq hüquq səviyyəsində həmin dövlətin eyni statusda çıxışı üçün iddiasının da təminatlandırılmasına yol açmalıdır. Müvafiq dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyi üzrə konstitusiya bəyanı bütün siyasi sui-istifadələri qapatmalı, digər dövlətlər beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyi üzrə konstitusiya bəyanına “dövlətlərin suveren bərabərliyi” prinsipi kontekstində münasibət göstərməlidirlər. Yəni konstitusiya bəyanı kontinuiteti və uyğun olaraq identik dövlət statusunu müəyyən edir. Əvvəlki dövlətin şəxsiyyətinin bərpası qaydası həmin xalqın subyektiv marağına tabedir. Dövlətin Montevideo Konvensiyasındakı əhali (xalq) əlaməti bərpa edilən dövlətin yalnız daxili atributlarını deyil, həm də beynəlxalq hüquq subyektiyini müəyyən etmək xüsusiyyətini daşımaqdadır. Qanunsuz ilhaq zamanı uzun zamanda kontinuitetin qırılması ilə dövlət aparatında dəyişikliyin olması istisna deyil. Lakin hakimiyyətin daşıyıcısı xalq olduğu üçün əvvəlkinə bənzər (identik) oxşar dövlətin də yaradılması iradə bəyanından asılıdır. Ona görə də J. Brounli “dövlətin şərti kontinuitet” terminini¹⁷ istifadə etmişdir. S. Cernicenکو qeyd edir ki, semantik olaraq identiklik (oxşarlıq) “onun kimi”, “eyni ilə” mənasına malikdir. Əgər kontinuitet varsa demək ki, həmin beynəlxalq hüquq subyektiyindən söhbət gedir. Bu halda kontinuitet və identiklik üst-üstə düşür. Əgər kontinuitet qırılıbsa o zaman beynəlxalq hüququn “həmin” subyektiyindən deyil, “onun kimi” subyektiyindən bəhs edilməli. Müəllif fikrinə davam edərək qeyd edir ki, beynəlxalq hüquq subyektiyini dövlətçiliyə deyil, dövlətə aiddir.¹⁸ Lakin bu fikir də normativizmi ehtiva etməkdədir. J. Krouford da ayrı-ayrı hüquqların, öhdəlik və səlahiyyətlərin dövlətçiliyə aid olmasına vurğu edir ... və qeyd edir ki, əvvəlki hüquq münasibətlərinin bərpasından asılı olmayaraq beynəlxalq hüquq subyektiyinin identikliyi mövcud ola bilər.¹⁹ Bu zaman müstəqil şəxsiyyət elementlərini itirmiş əvvəlki beynəlxalq hüquq subyektiyinin hüquq münasibətləri üçün gətirdiyi hüquqi yükü qəbul edib-etməmək müvafiq əhalinin (xalqın) biləcəyi məsələdir. Bir çox beynəlxalq hüquq aktları da (məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar üzrə 1966-cı il beynəlxalq Pakt, Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının preambulası) *xalqın* hüquq subyektiyinə istinad etməkdədir. Uzun müddətli ilhaqdan sonra belə dövlətin bərpası, həm də əsasən eyni ərazi, dövlət simvolları, idarəçilik forması, inzibati quruluş, hüquqlar və beynəlxalq öhdəliklər üzrə konstitusiya prinsiplər yenidən əvvəlki kimi bərpa edilirsə deməli dövlətin kontinuiteti itməmişdir. Bu zaman əvvəlki dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin implementasiyası onun kontinuitetinin üçüncü dövlətlərin tanımasına da təsir etməməlidir.

Qanunsuz ilhaq zamanı kontinuitetin qırılmasını və ən yaxşı halında oxşar dövlətin yaradılması konsepsiyasını dəstəkləyən müəlliflər qeyd edir-

¹⁷ Brownlie, a.e., s. 80- 81.

¹⁸ Chernichenko, a.e., s. 70.

¹⁹ Crawford, a.e., s. 401- 402.

lər ki, dövlətin identikliyi də şərti xarakter daşıyır. Məsələn, N. V. Zaharova qeyd edirdi ki, insanın özünün həyatı boyunca dəyişilməsi kimi, deyək ki, 200 il müddətində bir və eyni dövlətin şəxsiyyətinin zaman pozuntularına məruz qalmaması mümkün deyil.²⁰ Beynəlxalq hüquq subyektliyi baxımından şübhəsiz ki, dəyişiklik həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini ehtiva etməlidir. Lakin dövlətin kontinuiteti və identikliyi problemi beynəlxalq təhlükəsizlik məzmunu ilə əlaqəli yaranır. Məqsəd hüquq bərabərliyi və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu təmin etməkdir.

Beynəlxalq hüquq subyektliyinin dəyişikliyə uğraması dövlətçilik ənənələri ilə birbaşa bağlıdır. Dövlətin uzun müddətli itirilməsi dövlətçilik ənənələrinə, beynəlxalq hüquq subyektliyinə təsir etməyə bilməz. Beynəlxalq hüquq subyektliyinin dəyişikliyə uğramasına bir çox faktorlar təsir edə bilər. Bunlardan birincisi isə həmin ərazidəki xalqın dəyişikliyə uğraması, yeni bir mədəniyyətlə dəyişik xalqın meydana gəlməsi ola bilər. Lakin beynəlxalq hüquq subyektliyinin saxlanması zamanı həlledici mənsubiyyət meyarı (insanların etnik mənsubiyyət müəyyənliyində olduğu) kimi xalqın subyektiv baxışı qəbul edilməlidir. Beynəlxalq münasibətlər üzrə götürülmüş öhdəliklərin digər tərəflərin suveren maraqlarına zidd olmağa və ümumtanınmış qaydalar çərçivəsində qəbulu bərpa edilən dövləti formalaşdıran xalqın özünü təyin hüququ ilə bağlı məsələdir. Dövlətin hətta uzun müddətli itirilməsi zamanı onun yenidən bərpası kontinuiteti və identikliyi istisna etməməlidir. Yetər ki, müvafiq xalq dövlət təsis etmək qabiliyyətini formalaşdırmış olsun. Buna görə də dövlətin identikliyi və kontinuiteti məzmununda müddət məsələsi yalnız siyasi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Onun hüquqi dəyəri yoxdur. Bir dövlətin identikliyi və kontinuitetinin qəbul edilməsinə münasibətdə iddia müddəti ilə bağlı beynəlxalq hüquqda konkret qayda yoxdur. Hələ XIX əsrin əvvəllərində G. Martens qeyd edirdi ki, *müddət hüququ prinsipinin* tətbiqində Avropa dövlətləri qeyri-ardıcillıq göstərməkdədirlər və hər hansı bir ümum qəbul edilmiş zaman müddətləyoxdur.²¹ Bir çox xalqlar da kifayət qədər uzun müddətin keçməsinə baxmayaraq dövlətin davamlılığında dayanmışlar. Beynəlxalq hüquqşünaslar müddət hüququndan imtina edilməsi ilə bağlı fikirlər də ifadə edilməkdədir. P. Laski qeyd edir ki, Polşanın (1795-1919) bölgüsündən, həmçinin çoxsaylı üsyanlardan sonra müddət hüququ tətbiq edilə bilməz.²² Bu nəticə və ya mövqe eyni ilə post sovet məkanında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanunsuz ilhaqından 70 il, Latviya, Litva və Estoniyanın qanunsuz ilhaqından 50 il keçməsinə baxmayaraq bu dövlətlərin identikliyi və kontinuiteti üçün əsas sayılmalıdır. P. Laskinin mövqeyindəki əsas arqument ondan ibarətdir ki,

²⁰ N. V. Zaharova, *Vliyaniye Socialnoy Revolyuchii Na Silu Mejdunarodnogo Doqovora*, M: Nauka, 1966, 142 s. 81.

²¹ G. Martens, *Precis du droit des gens moderne de l'Europe, fonde sur les traites et l'usage*. 2 ed. Henri Dietrich, Göttingen, 1801, s. 65.

²² Piotr Laski, "The Prescription in International Law: Some Remarks", *Polish Year Book of International Law*, Vol. 23, 1997-1998, s. 225.

1) əvvəlki, qanunsuz ilhaq edilmiş dövlət beynəlxalq birliyin digər üzvləri ilə birlikdə qeyri-sabit vəziyyəti göstərməklə və

2) xüsusilə ilhaq edilmiş xalqın üsyanları işğalçının güc tətbiqini davam etdirərək yeni hakimiyyətin dinc davamını qeyri-mümkün etməklə müddətin keçməməsini təmin edir.²³

Xüsusən də, 1920-ci il işğalından sonra Azərbaycanca qaldırılmış çoxsaylı üsyanlar və onların yatırılması üçün SSRİ-nin kütləvi repressiya və deportasiyaları, həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin “sürgün” dövrü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kontinuiteti kimi Azərbaycan Respublikasının identikliyinə əsas verir.

Nəticə

Təcavüzün nəticəsi kimi qanunsuz ilhaq da beynəlxalq cinayətlərə aiddir və təcavüzkar üçün beynəlxalq hüquqi, planlaşdırılan və həyata keçirən şəxslər üçün fərdi cinayət məsuliyyəti yaradır.²⁴ Beynəlxalq cinayətlərin mühakimə edilməsində müddətin tətbiq edilmədiyi (Müharibə cinayətlərinə və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi üzrə 1968-ci il Konvensiyasındakı [9]) qayda qanunsuz ilhaq edilmiş dövlətin kontinuitətinin qırılmamasına münasibətdə qəbul edilməlidir. əgər kontinuitətlə bağlı müddət məsələsində meyarları müəyyən etməyə çalışsaq o halda:

1) “sürgün hökumətinin” mövcudluğu və onun mübarizəsi;

2) beynəlxalq birliyin, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunsuz ilhaqa neqativ münasibəti; və

3) qanunsuz ilhaq edilmiş ərazinin xalqının davamlı siyasi-hərbi mövqeyi diqqətə alınmalıdır. Hərgah bunlardan da daha əhəmiyyətli suverenliyin əsas daşıyıcısı olan qanunsuz ilhaq edilmiş ərazinin xalqının səngiməyən mübarizə mövqeyidir. Belə ki, “sürgün hökumətinin” mövcudluğu müxtəlif (malyyə, diplomatik və s.) səbəblərdən davam etməyə bilər. Beynəlxalq birliyin, ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi maraqları, işğalçı rejimi tanımaq üzrə etiraz və protestləri də müəyyən bir müddətdən sonra yerini loyallığa verə bilər. Lakin xalqın mövqeyi, onun gizli və açıq siyasi təşkilatlanması, müstəqillik mübarizəsi identiklik anlamında əvvəlkinin bütün parametrləri ilə “eyni ilə” də olmasa, “onun kimi” dövlətin kontinuitet üçün başlıca meyar olur. Qeyd edilənlərlə bərabər əvvəlki dövlət ilə bərpa edilən dövlət arasında daxili özünü (identiklik) eyniləşdirməşərti və xalqın əvvəlki dövlətin kontinuitet üzrə konstitusion bəyanı da əsas şərtlərdən sayılmalıdır.

²³ A.e., s. 225-226

²⁴ Rahim Kamilovlu Məmmədov, *Beynəlxalq Cinayət Hüququ və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Qanunvericiliyi*, Bakı NAT Co MMC, 2012, s.118-119.

Ədəbiyyat Siyahısı

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı, <https://e-qanun.az/framework/6693>, (11.05.2022, çevirim içi).
- BROWNLIE, Ian: Principles of Public International Law, 6th ed., Oxford University Press, Oxford, 2003.
- CHERNICHENKO, S. V.: Teoriya Mejdunarodnoqo Prava, V 2-x tomax. Tom 2: Stari i novie teoriticheskie problemi, M: İzdatelstvo "NİMP", 1999, s. 69.
- CRAWFORD, James: The Creation of States in International Law, 2nd ed., Oxford University Press, Oxford, 2006.
- FERDROS, A.: Mejdunarodnoe Pravo. Podred. Q. İ. Tunkina. Perevodsnemechoqo, M.: İL, 1959.
- JENNINGS, Robert- WATTS, Arthur (eds), Oppenheim's International Law, Vol. 1: Peace, Oxford University Press, Oxford, 1949.
- KELSEN, Hans: Principles of International Law. 2nd ed. New York, 1967.
- LASKI, Piotr: "The Prescription in International Law: Some Remarks", Polish Year Book of International Law, Vol. 23, 1997-1998, ss.229-228.
- MALANCZUK, Peter: Akehurst's Modern Introduction to International Law, Routledge, London 1984.
- MAREK K.: Identity and Continuity of States in International Law, 2nd ed., E. Dros, Geneve 1968.
- MARTENS, G.: Precis du droit des gens moderne de l'Europe, fonde sur les traites et l'usage. 2 ed. Henri Dietrich, Göttingen, 1801.
- MƏMMƏDOV, Rahim Kamiloğlu Beynəlxalq Cinayət Hüququ və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Qanunvericiliyi, Bakı NAT Co MMC, 2012, s. 118-119.
- REI, August: Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States: Diplomatic Documents and Other Evidence, Boreas Publishing, London, 1948.
- Republic v. Felsenstadt. 1922, I AD, No.16
- The Declaration "On the Restoration of Independence of the Republic of Latvia, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/75539>, (11.05.2022, çevirim içi)
- UN General Assembly Resolution 3314, <https://www.un.org/aggression>, (11.05.2022, çevrim içi).
- Vienna Convention on the Law of treaties (1969), https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf, (11.05.2022, çevrim içi).
- ZAXAROVA, N. V.: Vliyanie Socialnoy Revolyuchii Na Silu Mejdunarodnoqo Doqovora, M: Nauka, 1966.
- ZIEMELE, Ineta: State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia. Past, Present Future as Defined by International Law, MartinusNijhoof Publishers, Leiden, 2005.

Extended Abstract

Identity Of Continent Or Subject Of International Law

Exposure of state to aggression directly affects the identity and values of its population. As noted, the stronger the identity, the more stable the statehood. The essence of the identity of a subject of international law without continuity is that the identity of the restored state depends on the institution of recognition and the political interests of other states. Although the identity and continuity of the subject of international law depend on the political interests of third countries, there are generally accepted norms in this area. The basis of the identity of the subject of international law is the universally recognized norms of the people's right to self-determination.

State subjectivity in international law is concerned with its identity. If annexation occurs because of threats of aggression or the use of force and violation of other principles in international law, the subjectivity of international law of the state is de facto terminated. If an annexation occurs, the state's subjectivity in international law may not be formally terminated. Thus, if the government of the annexed state continues to be active in exile, the state subjectivity in international law formally retains its existence. As a result, all measures of the new government established by force, including referendums, have no legal significance. The "adaptation" of the people to the annexation regime after a certain period of time does not eliminate the illegality of the process in terms of international law. Therefore, the population of the illegally annexed territory ensures its continent by restoring its state. Here the process of internal self-identification between the previous and the restored one is crucial.

Even in the event of a long-term loss of state, its restoration should not exclude continuity and identity. It is enough that the relevant people have formed the ability to establish a state. Therefore, in the context of the identity and continuity of the state, the issue of time can only have political significance. It has no legal value. There is no specific rule in international law regarding the duration of a claim in respect of the identity and continuity of a state. It is not excluded that during the illegal annexation there will be a change in the state apparatus with the break of the continuity for a long time. However, since the source of power is the people, the creation of state similar to the previous one (identical) depends on the declaration of will.

It is obvious in the Constitutional Acts we have mentioned in the article, the sustainability of the constitutional will of the people is also the basis for the identity of the state subjectivity in international law, which was later restored with the previous state. At the level of international law, it must also ensure that the state's claim for equal status is secured. The constitutional declaration of the relevant state on the identity of an international legal entity must cover all political abuses, and other states must respond to the constitutional declaration on the identity of an international legal entity in the context of the principle of "sovereign equality of states". The article does not specify the identity of the Republic of Azerbaijan in

terms of terminology in the Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan of October 18, 1991, as in the Baltic States. Although the Constitutional Act on State Independence of the Republic of Azerbaijan refers to direct succession (art. 2), the general conclusion of the Act is that the modern Republic of Azerbaijan is the successor of the Azerbaijan Democratic Republic, ie at least the concept of continuity less identity comes to mind. Thus, the existence of a “government of exile” may not continue for various reasons (financial, diplomatic, etc.). The political interests of the international community, individual states, protests and objections to the non-recognition of the occupying regime may also give way to loyalty after some time. However, the position of the people, its secret and open political organization, the struggle for independence are the main criteria for the continuity of the state “like him”, if not “in the same year” with all the parameters of the former in the sense of identity. There is no specific rule in international law regarding the duration of a claim in respect of the identity and continuity of a state. If we try to define the criteria in terms of continuity, then: the existence of a “government of exile” and its struggle; negative attitude of the international community, individual states to illegal annexation; and the continued political and military position of the people of the illegally annexed area. The position of the people, its secret and open political organization, the struggle for independence are the main criteria for the continuity of the state “like him”, if not “in the same year” with all the parameters of the former in the sense of identity.

The loss of political independence with the partition of Poland in 1795 and the restoration of statehood in 1918 only 123 years later did not prevent Polish courts from relying on the identity of the previous state as a subject of international law. Although this identity has not been accepted by foreign partners. In another case, Nazi Italy illegally annexed Abyssinia, which was soon rejected by the Allies against the German-Italian alliance. With the liberation of Abyssinia by Britain, the identity of its former subject of international law was accepted. Following World War II, the former status of Abyssinia was fully restored under an agreement between the Allies and Italy. In this case, the legal position of third countries was important for the restoration of the pre-illegal status of Abyssinia and its identity.

The article does not specify the identity of the Republic of Azerbaijan in terms of terminology in the Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan of October 18, 1991, as in the Baltic States. Although the Constitutional Act on State Independence of the Republic of Azerbaijan refers to direct succession (art. 2), the conclusion from the general content of the Act is that the modern Republic of Azerbaijan is the successor of the Azerbaijan Democratic Republic.

As a result, if we try to determine the criteria for sustainability, then the existence of a “government of exile” and its political struggle is considered. Here, in addition to showing the negative attitude of the international community to the illegal annexations of individual states, the position (identity) of the population of the continuing politically and militarily occupied territories is once again of particular importance for the sustainability of the state.

YAPAY ZEKÂ ÇAĞINDA DİPLOMASİ

Sefa Can YILMAZEL*

Öz

Teknolojik gelişmeler toplumsal değişimin ve gelişimin önemli belirleyicisi ola gelmiştir. Topluluklar arası etkileşimin önemli bir aracı olarak diplomasi de teknolojik gelişmelerden dolayısıyla etkilenmektedir. Diplomasinin tarih boyunca teknolojik gelişmelerden etkilendiği ve bu doğrultuda dönüştüğü kabul edilmektedir. Demiryolunun yaygınlaşmasından telgrafın icadına değin diplomasinin bu tür teknolojik gelişmelerden etkilendiği ve bu teknolojilerle birlikte geliştiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda, günümüz dünyasının en önemli teknolojilerinden biri olarak kabul edilen yapay zekâ teknolojisinin de diplomasiyi etkileyeceği yerinde bir varsayım olarak ortaya çıkmaktadır. Bu makale de yapay zekâ teknolojisinin diplomasi üzerindeki etkilerini konu edinmektedir. Yapay zekâ çağında diplomasinin nasıl bir hâl aldığı diplomatik bir konu olarak yapay zekâ, diplomasinin uygulandığı ortamı şekillendiren bir faktör olarak yapay zekâ ve diplomatik bir araç olarak yapay zekâ şeklinde üç alt başlıkta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Uluslararası İlişkiler, Diplomasi.

Diplomacy In The Age of Artificial Intelligence

Abstract

Technological developments have become an important determinant of social change and development. Diplomacy, as an important tool of interaction between societies, is also affected by technological developments. It is accepted that diplomacy has been affected by technological developments throughout history and has transformed accordingly. From the widespread use of the railroad to the invention of the telegraph, it is thought that diplomacy has been shaped by such technological developments and has evolved with these technologies. In this respect, it is an appropriate assumption that artificial intelligence technology, which is considered one of the most important technologies of today's world, will also influence diplomacy. This article focuses on the impacts of artificial intelligence technology on diplomacy. How diplomacy

Geliş Tarihi: 2 Ağustos 2022 - Kabul Tarihi: 14 Ekim 2022.

Atf Bilgisi: Sefa Can Yilmazel, "Yapay Zekâ Çağında Diplomasi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 91-112, doi: 10.55773/tda.1153159.

*Doktora Öğrencisi, Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, sefayilmazel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5831-6580.

has evolved in the age of artificial intelligence is discussed under three sub-headings: artificial intelligence as a diplomatic topic, artificial intelligence as a factor shaping the environment in which diplomacy is practiced, and artificial intelligence as a diplomatic tool.

Keywords: Artificial Intelligence, International Relations, Diplomacy.

Giriş

Tarih boyunca teknolojik ilerlemeler toplumsal gelişim ve değişimin belirlenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Toplumlar arası iletişimin önemli bir aracı olan diplomasi ve teknoloji arasında da zaman içerisinde önemli bir bağ oluşmuştur. Tarihsel olarak teknolojideki ilerlemelerin diplomasiyi etkilediği ve diplomasi ve süreçlerini değiştirdiği kabul edilmektedir.¹ Diplomasinin, demiryolunun yaygınlaşmasından telgrafın ortaya çıkışına kadar bu tür teknolojik atılımlardan etkilendiğine ve bunlarla birlikte geliştiğine inanılmaktadır. Bu doğrultuda, modern dünyanın en önemli teknolojilerinden biri olarak kabul edilen yapay zekâ teknolojisinin de diplomasiyi etkileyeceği yerinde bir varsayım olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu makalenin amacı da eğitimden sağlığa, sağlıktan güvenliğe her alanda etkisi görülen yapay zekâ teknolojisinin diplomasi üzerindeki etkilerini ele almaktır. Bu etkiler ele alınırken yapay zekâ teknolojisinin diplomasi gündemine ne tür konuları dahil ettiğine, diplomasi icra edildiği çevreyi nasıl dönüştürdüğüne ve bir araç olarak diplomatik işlemlerde nasıl kullanılabilirliğine değinilecektir. Bu doğrultuda, makalede öncelikle diplomasi kavramı kısaca ele alınacak, akabinde yapay zekâ teknolojisinin gelişimi ve tanımı sunulacaktır. Makalenin ana kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise yapay zekâ çağında diplomasi başlığı altında belirtilen etkiler ele alınacaktır.

1. Diplomasi Kavramı

Diplomasi kelimesinin kökeni Yunancadır. Antik Yunan'da "ikiye katlanmış" anlamına gelen diploma sözcüğü, uzun yıllar sahibine belirli haklar ve ayrıcalıklar veren belirli bir şekilde katlanmış resmî belgeler için kullanılmıştır.²Bu kökenden türetilen Fransızca diplomat kelimesi ise 18. yüzyılda devlet adına görüşmeler yürüten kişi için kullanılmaktaydı. Diplomasi kelimesinin ortaya çıkışı da bu yüzyılda olmuştur. 1796'da İrlandalı-İngiliz fikir insanı Edmund Burke diplomasi kelimesini ilk defa kullanmıştır.³Diplomasi kelimesinin günümüzde farklı kaynaklar ve yazarlar tarafından çeşitli tanımlamaları mevcuttur. Türk Dil Kurumu'na göre diplomasi "*uluslararası ilişkileri düzenleyen antlaşmalar bütünü, yabancı bir ülkede ve uluslararası toplantılarda ülkesini temsil etme işi ve sanatı, bu işte çalışan kimsenin görevi, mesleği;*

¹ Jovan Kurbalija, "Diplomacy in the Age of Information Technology", *Innovation in Diplomatic Practice*, ed. Jan Melissen, London: Palgrave Macmillan UK, 1999, s. 171-91.

² Halvard Leira, "A Conceptual History of Diplomacy", *The SAGE Handbook of Diplomacy*, ed. Costas M. Constantinou, SAGE, Los Angeles, 2016, s. 31.

³ Geoff Berridge, Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, 2. bs., Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 70.

bu görevlilerin oluşturduğu topluluk” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴Uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde de farklı tanımlamalar mevcut olmasına rağmen en çok atıf yapılan tanımlardan biri Hedley Bull’a aittir. Bull diplomasıyı “dünya siyasetinde yer alan devletler ve diğer varlıklar arasındaki ilişkilerin resmi ajanlar ve barışçıl yollarla yürütülmesi” olarak tanımlamaktadır.⁵Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere diploması en öz anlamıyla uluslararası ilişkilerin barışçıl yollarla yürütülmesidir. Bu bağlamda, belirtilmesi gereken önemli ayrımlardan biri ise diploması ve dış politika kavramlarına dairdir. Bu iki kavram genellikle birbiriyle karıştırılır, birbirlerinin yerine kullanılır. Dış politika, devletin amaçlarını ve çıkarlarını uluslararası arenada yerine getirdiği faaliyetler⁶ ile ilgiliyken, diploması bu faaliyetlerin uygulandığı süreçleri ifade eder.

Kavram olarak birkaç yüzyıllık geçmişe sahip olsa da pratik olarak diplomasının kökeni ilkçağlara değin uzanır. Temel İskit’in ifadesiyle diplomatik ilişkiler herhangi bir topluluğun bir diğer topluluk ile evlilik, ticaret gibi konularda etkileşime geçmesiyle doğmuştur.⁷ Hakkında çok fazla bilginin bulunmadığı ilkçağlar döneminde farklı toplulukların birbirleriyle etkileşime geçtiği ve bu nedenle diplomatik faaliyetlerde bulunduğu varsayılmaktadır. Milattan önce 12. yüzyılda Mısırlılar ve Hititler arasındaki Kadeş Savaşı’nın sonunda imzalanan tarihin ilk yazılı anlaşması ilkçağlardaki diplomasının ender örneklerindedir. Uluslararası ilişkiler disipliniinde önemli bir yere sahip olan Antik Yunan’da da diplomatik faaliyetlerin olduğu düşünülmektedir. Homeros’un “İlyada ve Odyssea” ve Thucydides’in “Peloponnesos Savaşları” eserlerinde diplomatik faaliyetlerin izleri görülmektedir. O dönemki Antik Yunan’ın küçük şehir devletlerinden oluşması ve birbirleriyle etkileşimde bulunmaları diplomasının o bölgede sistemleşmeye başlamasına yol açmıştır.⁸Roma ve Bizans dönemlerinde de belirli diplomatik faaliyetlerin olduğu bilinmekle birlikte, Orta Doğu medeniyetleri içerisinde de diplomasının var olduğu görülmektedir. İslam’ın ilk yıllarında kabileler arasında yapılan anlaşmalar, İslam’ı anlatmak için farklı coğrafyalara gönderilen elçiler bu coğrafyadaki diploması pratiğinin örnekleri arasında yer almaktadır.⁹

Modern anlamda diploması Rönesans dönemi Avrupa’sında ortaya çıkmıştır. 15. yüzyıl dolaylarında feodal sistemin dışında kalan Rönesans İtalya’sının şehir devletleri, diploması uygulamasını sistemleştirip modernize etmişlerdir.¹⁰ 15. yüzyılda İtalyan şehir devletleri arasında diplomatik faaliyetlerin

⁴ “diploması”, TDK Sözlük, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/?kelime=diploması>, 15 Temmuz 2022.

⁵ Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4. bs., Columbia University Press, New York, 2012, s. 156.

⁶ Ernest Petrič, *Foreign Policy: From Conception to Diplomatic Practice*, Brill | Nijhoff, 2013.

⁷ Temel İskit, *Diploması: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, 7. bs., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 57.

⁸ A.e., s. 60.

⁹ Arshid Iqbal Dar, and J. Ahmed Sayed, “Diplomacy in Islam” *Asian Journal of Science and Technology*, C. 8, No: 9, 2017.

¹⁰ Yolanda Kemp Spies, *Global Diplomacy and International Society*, 1.bs., Palgrave Macmillan, 2019, s. 62-64.

artmasıyla mukim büyükelçi uygulaması da başlamış ve buradan diğer bölgelere de yayılmıştır. Modern diplomasinin ilk örneği olan İtalyan sistemi 1648'e kadar devam etmiştir. Otuz Yıl Savaşları'nı sonlandıran ve bir dizi antlaşmadan oluşan 1648'de imzalanan Vestfalya Barış Antlaşması modern diplomasi- de bir dönüm noktası olmuştur.¹¹ Avrupa'da egemen devlet merkezli sistemin ortaya çıkmasıyla beraber diplomasi de ulusal çıkar peşinde olmakla ilişkili hale gelmiştir. Bu dönem sonrasında diplomasinin belirli dönüm noktalarında gelişim gösterdiği ve kurumsal bir yapıya dönüştüğü varsayılmaktadır. Napolyon Savaşları'nın sonunda toplanan 1815 Viyana Kongresi ile başlayan yeni diplomasi anlayışı Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın sonrasında gerçekleştirilen girişimlerle günümüz kurumsal yapısına kavuşturulmuştur.¹² Bu anlamda, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Milletler Cemiyeti ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu organizasyon yerine 1946'da kurulan Birleşmiş Milletler, devletlerin ikili olarak ilişki kurmadığı zamanlarda bile çok taraflı düzeyde katılımı kurumsallaştırdığı için yeni diplomasi için bir dönüm noktası olmuştur.¹³ Diplomasinin kurumsallaşması ve profesyonelleşmesinde en önemli gelişme ise 1961'de yaşanmıştır. Birleşmiş Milletler düzeyinde gerçekleştirilen konferansta kabul edilen "Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi" ile egemen devletler arasındaki diplomatik ilişkiler belirli kurallar çerçevesinde düzenlenmiş ve diplomasi profesyonel bir kimliğe bürünmüştür. Viyana Sözleşmesi ile bir diplomatik misyonun işlevleri de belirlenmiştir.¹⁴

Buna göre;

- (1) temsilci gönderen devletin temsil edilmesi,
- (2) uluslararası hukukun izin verdiği sınırlar içinde, temsilci gönderilen devlette gönderen devletin ve vatandaşlarının çıkarlarının korunması,
- (3) ev sahibi devletle anlaşmaların müzakere edilmesi,
- (4) ev sahibi devlette yaşanan gelişmelerin yasal sınırlar içerisinde araştırılması ve rapor edilmesi ve
- (5) iki devlet arasındaki dostane ilişkilerin geliştirilmesi ve ekonomik, ticari, kültürel ve bilimsel ilişkilerin ilerletilmesi diplomatik misyonların işlevleri olarak belirlenmiştir.

Tarih boyunca diplomasinin gelişim gösterip 20. yüzyılın ortalarında kurumsal bir çerçeveye kavuşmasından sonra bu alandaki en önemli gelişmeler ve tartışmalar 21. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler hayatın her alanını etkilediği gibi diplomasiyi de etkilemiştir. 1990'lı yıllarda internetin bireysel kullanıma açılması ve 2000 sonrasında yaygınlaşması ile diplomasi alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özü itibarıyla iletişim ve etkileşim odaklı olan diplomasi bu alanda devrimsel

¹¹ A.e., s. 63.

¹² Sasson Sofer, "Old and New Diplomacy: A Debate Revisited", *Review of International Studies*, c. 14, sy. 3 1988, s. 195-211.

¹³ Robyn Williams, "New-new' Diplomacy: A new Technological Dawn", *Digital Policy Studies*, c. 1, sy. 1 (2022), ss. 27-38, doi:10.36615/dps.v1i1.1162.

¹⁴ Vienna Convention on Diplomatic Relations, United Nations, 1961, s. 3.

dönüşüm yaratan internetin yaygınlaşması ile farklı bir evreye ulaşmıştır. Günümüzde “*diplomatik faaliyetlerde bulunmak ve dış politika hedeflerini gerçekleştirmek için internet, bilgi ve iletişim teknolojileri ve sosyal medya araçlarının kullanılması*”¹⁵ olarak tanımlanan dijital diplomasi kavramı da diplomasi nin bu yüzyıldaki dönüşümünü ifade etmektedir. Dijital diplomasi nin yanında e-diplomasi, siber diplomasi gibi isimlendirmelere de sahip olan bu diplomasi türünün yeni bir diplomasi türü olup olmadığı tartışma konusudur. Dijital diplomasi nin yeni bir diplomasi türü olduğunu kabul eden düşünürler olmakla birlikte¹⁶, bu yeni nesil diplomasi nin aslında kamu diplomasi nin bir dalı olduğunu belirten görüşler de mevcuttur.¹⁷ Devletler ve devlet dışı aktörler tarafından kültürleri, tutumları ve davranışları anlamak, ilişkiler kurmak ve yönetmek, düşünceleri etkilemek için kullanılan bir araç olarak tanımlanan kamu diplomasi si aslında yeni bir kavram olmamasına rağmen son yıllarda ilgi gören bir kavram haline gelmiştir.¹⁸ Bunun en önemli nedeni ise kitle iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerdir. Bu durum teknolojinin diplomasi yle olan ilişkisini gösterme açısından önemlidir. Toplumsal gelişimin ve değişimin önemli belirleyicilerinden biri olarak teknoloji, diplomasi yi de etkilemekte ve dönüştürmektedir. Teknolojinin diplomasi üzerinde etkisinin dijital diplomasi tartışmalarıyla birlikte daha da arttığı görülmektedir. Bu doğrultuda, günümüz dünyasının en önemli teknolojilerinden biri olarak kabul edilen yapay zekâ teknolojisinin de diplomasi yi etkileyeceği ve dönüşüreceği iddiası yerinde bir önerme olarak görünmektedir.

2. Yapay Zekâ Teknolojisi ve Gelişimi

Özü itibarıyla yapay zekâ, insan kabiliyet ve davranışlarını taklit eden bilgisayarların geliştirilmesini amaçlayan bir araştırma alanıdır. Yapay zekâ altında birçok farklı yöntemi ve uygulamayı barındıran çok yönlü bir teknolojidir. Günlük ev aletlerinden endüstriyel robotlara ve hatta askeri araçlara çok farklı alanlarda kullanılabilen yapay zekâ bu nedenle şemsiye bir teknolojidir. Aynı zamanda, yapay zekâ elektrik ve internet gibi genel-amaçlı teknolojidir (*general-purpose technology*).¹⁹ Genel-amaçlı teknoloji kavramı tüm gelişim süreçleri boyunca tanınabilen, başlangıçta çok fazla iyileştirmeye ihtiyaç duyan ve sonunda yaygın olarak kullanılmaya başlanan, birçok kullanıma ve yayılma etkisine sahip olan genel teknolojiler için kullanılmaktadır.²⁰ Ya-

¹⁵ Andreas Sandre, *Twitter for Diplomats*, Diplo Foundation, Serbia, 2013, s. 9.

¹⁶ Corneliu Bjola, Marcus Holmes (ed.), *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, London; New York: Routledge, 2015.

¹⁷ Muharrem Ekşi, Fatma Dilan Taş, “Dijital Diplomasi Yeni Bir Tür Diplomasi Midir?”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 4 / 2 (Aralık 2020): 213-239.

¹⁸ Bruce Gregory, “American Public Diplomacy: Enduring Characteristics, Elusive Transformation”, *The Hague Journal of Diplomacy*, c. 6, sy. 3-4 (2011), ss. 351-72, doi:10.1163/187119111X583941. Elusive Transformation \uc0\ \u8221\, {\i\The Hague Journal of Diplomacy}, c. 6, sy. 3-4 (2011)

¹⁹ Allan Dafoe, “AI Governance: A Research Agenda”, Centre for the Governance of AI Future of Humanity Institute University of Oxford, 2018, s. 1.

²⁰ Richard G Lipsey, Kenneth I Carlaw, Clifford T Bekar, *Economic Transformations: General Purpose Technologies and Long-term Economic Growth*, OUP Oxford, 2005, s. 98.

yapay zekâ teknolojisi de bu tanıma uygun görülmektedir. Üzerinde uzun yıllar boyunca çalışılan ve geliştirilen, birçok farklı uygulamaya sahip olan yapay zekâ teknolojisinin hayatın her alanını dönüştürme kabiliyeti olduğu varsayılmaktadır. Bu nedenle de yapay zekâ alanında çalışan öncü bilim insanlarından biri olan Andrew NG bu teknolojiyi yeni elektrik olarak tanımlamaktadır: “Tıpkı yüz yıl önce elektriğin neredeyse her şeyi dönüştürdüğü gibi, bugün de yapay zekânın önümüzdeki birkaç yıl içinde dönüştüreceğini düşünmediğim bir sektör düşünemiyorum.”²¹

Tarihin en önemli teknolojilerinden biri olarak kabul edilen yapay zekânın araştırma alanı olarak ortaya çıkışı 1950’li yıllara uzanır. 1940’lı yıllarda bilgisayarın icadından sonra, araştırmacılar bu makinelerin kabiliyetlerinin sayısal hesaplamalar ile sınırlı olmadığını farkına vardılar. İnsan zekâsı gerektiren entelektüel görevler için de bu makinelerin kullanılabileceği fikri farklı araştırmacılar tarafından dile getirildi.²² Bu araştırmacıların başında bilgisayar biliminin öncüsü olarak kabul edilen İngiliz araştırmacı Alan Turing gelmektedir. Turing’in 1950’de “*Computing Machinery and Intelligence*” (Bilgisayar Makineleri ve Zekâ) isimli makalesinde ortaya attığı “makinelere düşünebilir mi” sorusu yapay zekâ çalışmalarının fikri başlangıcı kabul edilir.²³ Yapay zekânın akademik bir disiplin olarak doğuşu ise 1956’da Dartmouth Koleji’nde gerçekleştirilen konferansla olmuştur. Bu konferansta, yapay zekâ kavramı ilk kez John McCarthy tarafından kullanılmıştır.²⁴

1956’da akademik bir disiplin olarak ortaya çıkmasının ardından yapay zekâ çalışmaları günümüze dek inişli ve çıkışlı bir gelişim göstermiştir. Bu dalgalı gelişim dönemlerini ifade etmek için mevsim benzetmesi kullanılmıştır. Yapay zekânın başlangıç yılları “bahar” olarak nitelendirilmiş ve bu dönem takiben yapay zekâ çalışmalarında “yaz” dönemi başlamıştır.²⁵ Dartmouth Konferansı’ndan sonraki yaklaşık yirmi yıllık bir dönemde yapay zekâ araştırmalarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1964-1966 yılları arasında Joseph Weizenbaum tarafından geliştirilen insanla konuşmayı simüle edebilen bir doğal dil işleme aracı olan ELIZA programı bu dönemdeki önemli gelişmelerden biri olarak yer almıştır.²⁶ Yapay zekâ araştırmalarının ilk yıllarında gelişim göstermesinde Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) bu teknolojiye olan ilgisi önemli bir rol almıştır. Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği’ne karşı üstünlük sağlamak isteyen ABD kurduğu İleri Araştırma Projeleri Ajansı (ARPA, daha sonra Savunma İleri Araştırma Projeleri Ajansı adını almıştır, DARPA)

²¹ Shana Lynch, “Andrew Ng: Why AI Is the New Electricity”, Stanford, (Çevrimiçi) <https://www.gsb.stanford.edu/insights/andrew-ng-why-ai-new-electricity>, 17 Temmuz 2022.

²² Pei Wang, “On Defining Artificial Intelligence”, *Journal of Artificial General Intelligence*, c. 10, sy. 2 (2019), ss. 1-37, doi:10.2478/jagi-2019-0002.

²³ Cem Say, “50 Soruda Yapay Zekâ”, *Bilim ve Gelecek*, İstanbul, 2018, s. 28-34.

²⁴ Atıncı Yılmaz, *Yapay Zekâ*, KODLAB, İstanbul 2017, s. 6.

²⁵ Michael Haenlein, Andreas Kaplan, “A Brief History of Artificial Intelligence: On the Past, Present, and Future of Artificial Intelligence”, *California Management Review*, c. 61, sy. 4 (2019), s. 2.

²⁶ A.e., 3.

ile yapay zekâ teknolojisine önemli yatırımlar yapmıştır.²⁷ Bu alandaki çalışmaların sekteye uğraması da ABD'nin devlet olarak yapay zekâ çalışmalarına olan desteğinin azalması ile başlamıştır. 1973'te ABD Kongresi'nin yapay zekâ araştırmalarına yapılan yüksek harcamaları şiddetle eleştirmesiyle başlayan "yapay zekâ kısı" 1990'lı yıllara değin sürmüştür.²⁸

Geleneksel kural tabanlı yaklaşımdan veri odaklı yaklaşıma ve hatta veriden bağımsız bağlam odaklı otonom yöntemlere geçiş, yapay zekâ teknolojisindeki temel ilerlemenin başlangıcı olmuştur. Önceden verilmiş kurallara uygun olarak işleyen ve bu normlardan ayrılmayan sistemlerde geleneksel kural tabanlı teknikler kullanılır. Burada sistem tamamen insanlara bağımlıdır ve onların direktifleri doğrultusunda çalışır. 1990'lı yıllarda yapay zekâ çalışmalarına yönelik başlayan ilginin sonucunda bu teknolojinin önemli bir alt uygulaması olan makine öğrenimi yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Önceden kullanılan kural tabanlı sistemlerin aksine makine öğrenimi veri odaklı bir yaklaşımdır. Denetimli, denetimsiz ve pekiştirmeli öğrenme olmak üzere üç farklı tekniğin kullanıldığı makine öğrenmesi yaklaşımında, sisteme eldeki probleme ilişkin veriler verilir ve sistem bu verileri kullanarak çözümü belirler. Makine öğrenimi tekniği 2010'lu yıllara dek yaygın şekilde kullanılmış ve yapay zekâ çalışmaları yeniden ilgi görmeye başlamıştır.

Tüm bu iniş ve çıkışlı gelişimine rağmen yapay zekâ alanındaki en önemli gelişmeler 2010 gerçekleşmiştir. Bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde yeni yapay zekâ teknikleri geliştirilmiş ve bu teknolojinin kullanım alanı yaygınlaşmıştır. 2010 sonrasında yeni tekniklerin geliştirilmesi, dünyadaki veri miktarının hızla artması ve bilgisayar performanslarının güçlenmesi sayesinde yapay zekâ çalışmalarında yeni bir dönem başlamıştır.²⁹ Yapay zekânın ortaya çıktığı andan beri insanların ellerinde veriler olmasına rağmen, bu verilerin internet sayesinde kolay erişilebilir hale gelmesi ve yeni nesil işlemcilerle sahip güçlü bilgisayarlar ile daha kolay işlenebilir hale gelmesi bu bağlamda belirleyici olmuştur. Makine öğreniminin alt dalı olarak derin öğrenme tekniği (*deep learning*) yaşanan bu gelişmeler neticesinde kullanılmaya başlanmıştır. İnsan beyninin yapısından ilham alınarak geliştirilen derin öğrenme tekniğinde veriler belirli bir mantıksal yapı ile sürekli olarak analiz edilerek, insanların yapacağı gibi benzer sonuçlar elde edilmeye çalışılır. Bunu başarmak için derin öğrenmede sinir ağları adı verilen çok katmanlı bir algoritma yapısı kullanılır.³⁰ Derin öğrenme, makine öğreniminin aksine, çok sayıda katmanın aynı anda işlenmesine izin verir. Bu yaklaşımda özellikle video, resim, ses gibi çoklu veri türlerinin analizinde daha verimli sonuçlar elde edilmiş ve yapay zekâ araştırmaları yeni bir boyuta girmiştir.

²⁷ Pamela McCorduck, *Machines Who Think: A Personal Inquiry Into the History and Prospects of Artificial Intelligence*, (CRC Press, 2019), 131.

²⁸ Haenlein, Kaplan, *a.g.e.*, s. 3-4.

²⁹ Henry Kissinger, Erich Schmidt ve Daniel Huttenlocher, *The Age of AI: And Our Human Future*, Little Brown and Company, 2021, New York, s. 85.

³⁰ Artem Oppermann, "What Is Deep Learning and How Does It Work?", *Builtin*, (Çevrimiçi) <https://builtin.com/machine-learning/what-is-deep-learning>, 17 Temmuz 2022.

Son yıllarda yaşanan bu gelişmeler neticesinde günümüzde yapay zekâ teknolojisinin kullanım alanı yaygınlaşmış ve çeşitlenmiştir. Finans, güvenlik, sağlık, adalet ve ulaşım gibi hayatın her alanında farklı uygulamalarda yapay zekâ teknolojisinden yararlanılmaktadır. Genel amaçlı bir teknoloji olarak yapay zekâ daha çok özel sektörün katkılarıyla gelişmektedir. Bu alanda çalışmalar yürüten Google, Facebook ve Microsoft gibi ABD merkezli teknoloji firmaları yapay zekâ teknolojisinin gelişmesinde önemli roller üstlenmektedirler. Bu mühim teknolojinin sunduğu imkanlardan faydalanmak isteyen devletlerin de son yıllarda yapay zekâ teknolojisine olan ilgisinin arttığı görülmektedir. Yapay zekâ konusunda geri kalmak istemeyen devletler bu teknolojiye yönelik ulusal stratejiler benimsemektedirler. Oxford Insight tarafından yapılan bir araştırmaya göre 50'ye yakın devlet ulusal yapay zekâ stratejisini yayınlamıştır.³¹ Birçok hükümet vatandaşlarına sundukları kamu hizmetlerinin kalitesini iyileştirmek, idari görevlere harcanan maliyet ve zamandan tasarruf etmek, üretkenliği artırmak ve şehirleri daha güvenli hale getirmek için yapay zekâdan faydalanmaktadır.³² Bununla birlikte, yapay zekâ teknolojisinin günlük kamu hizmetlerinin dışında ulusal güvenlik ve dış politika alanında da katkıları olacağı düşünülmektedir.³³ İnsansız hava araçları, askeri robotlar gibi donanımsal ürünlerle birlikte karar alma mekanizmalarında kullanılan yazılımsal ürünlerin de ulusal güvenlik uygulamalarında kullanıldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda, devletlerin diplomasi süreçlerini yönetirken de yapay zekâ teknolojisinden faydalanması kaçınılmazdır.

3. Yapay Zekâ Çağında Diplomasi

İlk bakışta diplomasi ve teknoloji birbiriyle bağlantılı görünmese de tarih boyunca teknolojik gelişmeler diplomasiyi derinden etkilemiştir. Diplomasinin ilgilendiği konulardan diplomasinin icra ediliş tarzına değin teknoloji etkili olmuştur. Özellikle ulaşım ve telekomünikasyon alanındaki teknolojik gelişmeler, yeni cihazların icadı diplomasi sürecini önemli ölçüde etkilemiştir. Örneğin, diplomatlara kara üzerinde büyük bir hareketlilik kazandıran ilk şey demiryollarının icadı olmuştur. Bir diğer önemli dönüm noktası ise karargâh ve misyonlar arasında doğrudan ve hızlı iletişimi sağlayan elektrikli telgrafın icadıdır.³⁴ İletişim ve ulaşım alanındaki bu iki örneğe benzer gelişmeler özellikle diplomasinin bilgi edinme ve iletişim süreçlerini kolaylaştırmış ve diplomasiyi doğrudan etkilemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi son otuz yıldaki en önemli gelişme internetin bireysel kullanıma açılmasıyla olmuştur. İnternet ve bağlantılı yeni iletişim kanalları diplomasinin bilgi toplama ve işleme ala-

³¹ "Government AI Readiness Index 2021", Oxford Insight, (Çevrimiçi), <https://www.oxfordinsights.com/government-ai-readiness-index2021>, 17 Temmuz 2022.

³² Wesley Gomes de Sousa ve diğ., "How and Where Is Artificial Intelligence in the Public Sector Going? A Literature Review and Research Agenda", *Government Information Quarterly* 36, S. 4 (2019): 2 101392, <https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.07.004>.

³³ Erica Briscoe ve James Fairbanks, "Artificial Scientific Intelligence and Its Impact on National Security and Foreign Policy", *Orbis* 64, S 4 (2020): 553, <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2020.08.004>.

³⁴ Kurbalija, *a.g.e.*, s. 171.

nında, konsolosluk faaliyetlerinde, acil durum iletişim ihtiyaçlarında ve kamu diplomasisinde önemli katkılar sağlamaktadır.³⁵ Egemen devletler arasında temsilciler aracılığıyla yürütülen geleneksel diplomasi hala önemini korusa da dijital teknolojiler sayesinde yalnızca devletler değil bireyler ve devlet dışı kuruluşlar da diplomasi alanında etkili olmaya başlamışlardır. Son yıllarda yaşanan dijital devrim ile her alanda olduğu gibi diplomasi alanında da teknolojinin önemi giderek artmış ve bu ikisi arasındaki etkileşim kuvvetlenmiştir.

Ekonomiden sağlığa hayatın her alanında devrimsel etkileri olan yapay zekâ teknolojisinin diplomasiyi de etkileyeceği açıktır. Yapay zekâ teknolojisi belirtildiği gibi genel amaçlı bir teknolojidir. Bu bağlamda elektrik gibi mümkün kılan ve kolaylaştıran özelliklere sahiptir. Şemsiye bir teknoloji olarak altında birçok farklı yöntem ve uygulama barındıran yapay zekânın bu nedenle diplomasiyi de çok yönlü bir şekilde etkileyeceği düşünülmektedir. Benzer şekilde askeri faaliyetler gibi diplomasiyi ilgilendiren alanlarda da yarattığı ve yaratacağı etkiler düşünüldüğünde yapay zekâ ve diplomasi arasında tek yönlü bir ilişki olmayacağı varsayılmaktadır. Bu doğrultuda, yapay zekâ ve diplomasi arasındaki etkileşimi daha iyi anlayabilmek adına bu alanda hazırlanan raporlarda konunun üç farklı başlıkta ele alınması önerilmektedir.³⁶ Buna göre, diplomatik bir konu olarak yapay zekâ, diplomasiyi uygulandığı ortamı şekillendiren bir faktör olarak yapay zekâ ve diplomatik bir araç olarak yapay zekâ ayrımının yapılması bu ikisi arasındaki ilişkiyi anlamak için yerinde görülmektedir.

3.1. Diplomatik Bir Konu Olarak Yapay Zekâ

Günlük kullanılan ev aletlerinden askeri araç ve gereçlere yapay zekâ teknolojisinin hayatın her alanına dahil olmasıvar olan konuların farklılaşması ve yeni soru ile konularında gündeme gelmesine yol açmıştır. Diplomasiyi ilgilendiren konular olarak çatışma, ticaret, çevre ve güvenlik gibi alanlarda da yapay zekâ teknolojisinin kullanılmasıyla sorunlar farklılaşmakta ve diplomasiyi ilgileneceği yeni gündem maddeleri oluşmaktadır. Bir yandan yapay zekâ teknolojisi diplomasiyi ilgilendiren iklim değişikliği, göç gibi mevcut konularda önemli değişiklikler yaratmaktadır. Öte yandan, yapay zekâ teknolojisinin kullanımından kaynaklı yeni sorunlarda diplomasiyi ilgilendiren konularına dahil olmaktadır. Örneğin, tam otonom insansız silahlı araçların kullanımından doğan etik odaklı tartışmalar diplomasiyi ilgilendiren yeni gündem maddelerinden biri haline gelmiştir.³⁷ Bu çerçevede, diplomatik bir konu olarak yapay zekâ teknolojisi ele alınırken konunun genel hatlarıyla üç başlık altında ele alınması uygun görülmektedir. Bunlar; ekonomik, askeri ve sosyaldır.

³⁵ Olubukola S. Adesina, "Foreign Policy in an Era of Digital Diplomacy", *Cogent Social Sciences*, C. 3, No. 1 2017, s.10.

³⁶ Katharina E. Höne, "Mapping the Challenges and Opportunities of Artificial Intelligence for the Conduct of Diplomacy", *DiploFoundation*, 2019, 6.

³⁷ Emma Farge, "U.N. Chief Urges Action on 'killer Robots' as Geneva Talks Open", *Reuters*, December 13, 2021, (Çevrimiçi) <https://www.reuters.com/world/un-chief-urges-action-killer-robots-geneva-talks-open-2021-12-13/>, 25 Temmuz 2022.

Öncelikle belirtmek gerek ki yapay zekâ özel sektörün öncü olduğu bir teknolojidir.³⁸ Özel sektör tarafından geliştirilen bir teknoloji olarak yapay zekâ iş dünyasına yeni imkân ve fırsatlar sağlamaktadır. Şirketler bu teknolojiyi yeni ürünler yaratmak ve mevcut ürün ile hizmetlerini çeşitli şekillerde değiştirmek için kullanmaktadır. Örneğin, otonom üretim ve dağıtım araçlarıyla yapay zekâ destekli yazılımların kullanılması şirketlerin giderlerini azaltmakta ve satışlarını arttırmaktadır. Buna ek olarak, tüketiciler de artık kamu hizmetleri, perakende ve sağlık hizmetleri de dahil olmak üzere yapay zekânın kullanıldığı çeşitli alanlarda önemli ölçüde daha iyi hizmetlerden yararlanma şansına sahiptirler. Dolayısıyla, yapay zekâ teknolojisi faydalananlar için ekonomik anlamda değer üretmektedir. Yaratılan bu imkanlardan faydalanmak isteyen devletler de hem kendileri bu teknolojiye yatırım yapmakta hem de özel sektörün geliştirdiği ürün ve hizmetlerden faydalanmaktadır. Bu nedenle de devletler teknoloji alanında çalışma yürüten firmaları takip etmekte ve bu firmalarla yakın ilişkiler kurmaktadır. Bu konuda yenilikçi davranan devletler de bulunmaktadır. Örneğin, Danimarka 2019'da dünyanın en önemli teknoloji merkezlerinden biri olan Silikon Vadisi'nde görevlendirilmek üzere bir diplomat görevlendirmiştir.³⁹ Dünyanın ilk teknoloji büyükelçiliği olarak kabul edilen bu girişim diplomasinin artık teknolojik gelişmelere uzak kalamadığının bir göstergesidir.

Yapay zekâ teknolojisi ekonomik fırsatlar yaratmakla birlikte aynı zamanda beraberinde önemli riskler de getirmektedir. Kötüye kullanım ve sorumluluk meselesi, yapay zekânın yarattığı endişelerin tartışmasız en başında gelmektedir. Yapay zekâ teknolojileri insanların yaşamlarını ve hizmetlerini iyileştirme potansiyeline sahip olmakla birlikte, kötü niyetli olarak da kullanılabilir. Önyargılı bir şekilde inşa edilen yapay zekâ sistemleri örneğin yargılama ve benzeri faaliyetlerde ayrımcı amaçlarda kullanılabilir. Yapay zekâ tarafından üretilen herhangi bir zarardan kimin sorumlu tutulacağı sorusu en önemli risklerden biridir. Birçok farklı alan ve boyutta bu konu tartışılmaktadır. Özellikle otonom sistemlerin kullanımıyla birlikte, felsefi ve hukuki olarak da tartışılan sorumluluk konusu ön plana çıkmaktadır. Bu araçların yarattığı zararlardan kimin sorumlu tutulacağı normatif ve etik açıdan tartışmalı ancak çözülmemiş bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁰ Öte yandan belirtildiği gibi, özel sektör tarafından geliştirilen yapay zekâ teknolojileri bu şirketlere önemli ölçüde güç sağlamaktadır. Özellikle, Amerika Birleşik Devletleri merkezli Google, Apple, Facebook, Amazon ve Microsoft (kısaca GAFAM) şirketlerinin ellerinde bulundurdukları veriler sayesinde yapay zekâ konusunda önemli bir güce sahip olduğu düşünülmektedir. Bu konuda çe-

³⁸ Daniel W Drezner, "Technological Change and International Relations", *International Relations*, C. 33, No: 2, 2019, s. 7.

³⁹ Adam Satariano, "The World's First Ambassador to the Tech Industry", *The New York Times*, September 3, 2019, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/09/03/technology/denmark-tech-ambassador.html>, 25 Temmuz 2022.

⁴⁰ Marcus Schulzke, "Autonomous Weapons and Distributed Responsibility", *Philosophy & Technology*, C. 26, No: 2, 2013, S. 203-19.

kincelerini dile getiren devlet görevlileri de bulunmaktadır.⁴¹ Sonuçta, yapay zekâ teknolojisi ekonomik anlamda hem fırsatlar hem de riskler getirmektedir. Teknoloji şirketlerinin artan rolü ve yapay zekâ teknolojisi odaklı yeni meseleler diplomasinin önemli konuları arasında yer almaktadır.

Ekonomik anlamda önemli bir mesele olmasıyla birlikte yapay zekâ aynı zamanda güvenlik alanında da dikkate değer bir etki yaratmaktadır. Özellikle yapay zekâ teknolojisinin askeri alanda kuvvet çarpanı etkisi yaratacağı düşünülmektedir.⁴² Halihazırda yapay zekâ teknolojisinin askeri alanda farklı uygulamaları mevcuttur. Karar alma süreçlerinden istihbarata, istihbarattan robot ve otonom araçlara yapay zekâ farklı amaçlarda kullanılmaktadır. Yapay zekânın askeri odaklı kullanımı diplomasinin önemli konularının başında gelen ulusal ve uluslararası güvenliği de etkilemektedir. Devletlerin güvenlik mimarisinde önemli rol almaya başlayan yapay zekâ teknolojisi uluslararası güç dengesini değiştirme kabiliyetine sahip gözükmemektedir. Yapay zekâ teknolojisi ile desteklenmiş güvenlik araçları, faydalanan devletlere önemli imkanlar sunmaktadır. Dolayısıyla her devlet bu teknolojinin sağladığı askeri fırsatlardan faydalanmak istemektedir. Bu durumun uluslararası güvenlik iklimini de etkilemesi söz konusudur. Devletlere askeri anlamda sağladığı imkanlarla birlikte yapay zekânın güvenlik odaklı kullanımında belirli riskler de bulunmaktadır. Bu risklerin başında ise devlet dışı örgütlerin yapay zekâ teknolojisine olan erişim kolaylığı gelmektedir. Yapay zekâ genel amaçlı ve görece ucuz maliyetli bir teknoloji olarak devlet dışı örgütler tarafından da erişilebilir durumdadır. Özellikle terör örgütlerinin bu teknolojiyle desteklenmiş saldırılar düzenleme ihtimali uluslararası güvenlik için ciddi bir risk oluşturmaktadır. Sonuç olarak, ulusal ve uluslararası güvenliğin önemli bir paydaşı olarak diplomatların da güvenlik odaklı ilgileneceği meseleler değişmekte ve yapay zekânın askeri alanda kullanımı diplomasi alanında önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır.

Yapay zekâ teknolojisi sosyal alanlarda da yeni konuları gündeme getirmektedir. Sağladığı ekonomik, askeri ve pratik imkanlarla daha iyi bir toplum inşasında yapay zekâ teknolojisinden faydalanılmaktadır. Bununla birlikte, her teknolojide olduğu gibi yapay zekâ da kötücül amaçlar için kullanılabilir. Bu bağlamda, özellikle insan hakları ve demokrasi gibi sosyal konularda bu teknolojinin yaratabileceği riskler bulunmaktadır. Yapay zekâ teknolojisinin kötücül niyetlerle kullanımı mahremiyet ve demokratik kurumlar için çeşitli riskler oluşturma potansiyeline sahiptir.⁴³ Kişilerin mahrem bilgilerinin rızaları dışında toplanması ve işlenmesi önemli bir sorundur. Daha önce

⁴¹ “Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanı: Dünya GAFAM’tan büyüktür”, *www.haberturk.com*, 28 Şubat. 2021, (Çevrimiçi) <https://www.haberturk.com/cumhurbaskanligi-dijital-donusum-ofisi-baskani-dunya-gafam-tan-buyuktur-2988790>, 25 Temmuz 2022.

⁴² “Artificial Intelligence Is the Future of Warfare (Just Not in the Way You Think)”, *Modern War Institute*, April 20, 2020, (Çevrimiçi) <https://mwi.usma.edu/artificial-intelligence-future-warfare-just-not-way-think/>, 25 Temmuz 2022.

⁴³ Karl M. Manheim, Lyric Kaplan, “Artificial Intelligence: Risks to Privacy and Democracy”, *21 Yale Journal of Law and Technology* 106, c. 21, No: 2018-37 (2018), s. 119-160.

de belirtildiği gibi özellikle teknoloji firmaları bu anlamda ellerinde önemli kişisel veriler barındırmaktadır. Bu verilerin ticari veya farklı amaçlarla kullanılması bazı düzenlemelere tabi olsa da tam anlamıyla bir kontrolün olmadığı bilinmektedir. ABD seçim sürecinde ve Brexit oylamasında gündeme gelen Cambridge Analytica veri skandalı bu durumun önemli örneklerinden biridir.⁴⁴ Bununla birlikte, mevcut otoriter rejimler yapay zekâ gibi yeni nesil teknolojilerden faydalanarak dijital otoriter bir yapıya bürünmektedirler. Dijital bilgi teknolojilerinin otoriter rejimler tarafından yerli ve yabancı halkları gözetlemek, baskı altına almak ve manipüle etmek için kullanılması olarak ifade edilen dijital otoriterlik önemli bir diplomatik mesele olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun yapay zekânın da dahil olduğu teknolojilerden faydalanarak etki alanlarını genişletmeye çalıştıkları bilinmektedir.⁴⁵ Bir diğer önemli sosyal mesele daha önce de belirtildiği gibi yapay zekânın kullanımından kaynaklı etik tartışmalardır. Birleşmiş Milletler düzeyinde de halen daha tartışılmakta olan yapay zekâ teknolojisi ile desteklenmiş silahlı insansız hava araçlarının kullanımına yönelik düzenleme girişimleri bunun önemli bir örneğidir. Dolayısıyla, yapay zekânın kullanımıyla bağlantılı olarak politik ve etik odaklı birçok sosyal mesele diplomasinin gündeminde yer almaktadır. Sonuç olarak, yapay zekâ teknolojisinin yaygın kullanımı ile ekonomik, güvenlik ve sosyal odaklı birçok konu diplomasinin gündemine dahil olmuştur.

3.2. Diplomasinin Uygulandığı Ortamı Şekillendiren Bir Faktör Olarak Yapay Zekâ

Yapay zekâ, diplomasinin ilgilendiği konuları çeşitlendirdiği ve yeni konular gündeme getirdiği gibi diplomasinin icra edildiği çevreyi de değiştirmeye aday bir teknolojidir. Tarihsel olarak teknoloji uluslararası ilişkileri etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak uluslararası politika ve sistem önemli dönüşümler geçirmiştir. Örneğin, on dokuzuncu yüzyılda buharlı gemiler, demiryolları ve telgraf gibi teknolojiler sayesinde uluslararası sistem ekonomik ve askeri anlamda dönüşüm yaşamıştır. Bu teknolojiler devletlere kolay ulaşım olanağı ve özellikle emperyalist devletlere uzak sömürgelerini daha kolay kontrol edebilme imkânı sağlamıştır.⁴⁶ Bu teknolojik gelişmeleri takip eden dönemleri dünya savaşları ve bölgesel çatışmalar takip etmiştir. Yirminci yüzyılın ortalarında İkinci Dünya Savaşı sırasında keşfedilen nükleer silahlar bu döneme damgasını vurmuş ve Soğuk Savaş olarak adlandırılan dönemde diplomasi nükleer silah teknolojisi üzerinden şekillenmiştir. Bu yüzyılda da yapay zekâ teknolojisinin diplomasinin icra edildiği ortamı etkileme kabiliyeti olduğu düşünülmektedir.

⁴⁴ Jim Isaak, Mina J. Hanna, "User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection", *Computer*, c. 51, No: 8 (2018), s. 56-59.

⁴⁵ Alina Polyakova, Chris Meserole, "Exporting digital authoritarianism The Russian and Chinese models", Brookings, August 8. 2019.

⁴⁶ Amitav Acharya, Barry Buzan, *The Making of Global International Relations: Origins and Evolution of IR at Its Centenary*, Cambridge University Press, 2019, s. 68.

Uluslararası ilişkiler disiplinindeki yaygın görüşe göre devletler güç ve güvenlik maksimizasyonu peşindedirler. Bunun için de daima en iyi ve en etkili güvenlik araçlarına sahip olmayı hedeflerler. Bu amaçla devletler teknolojik gelişmeleri daima yakından takip ederler. Devletlerin yapay zekâ teknolojisine olan yaklaşımı da güç ve güvenlik arayışlarının bir sonucudur. Bu nedenle de son yıllarda yapay zekâ teknolojisinin askeri alanda kullanımı yaygınlaşmıştır. Birçok farklı askeri uygulaması olan yapay zekâ teknolojisi bu anlamda devletler arasındaki güç dengesini de değiştirme kabiliyetine sahip bir teknoloji olarak görülmektedir.⁴⁷ Askeri anlamda önemli bir etki yaratması beklenen bu teknoloji sayesinde küçük ve orta ölçekli devletler güçlerini arttırma potansiyeline sahiptir. Benzer şekilde önemli güce sahip olan devletlere de bu teknoloji askeri kabiliyetlerini daha da geliştirme fırsatı sunmaktadır. Mevcut uluslararası denge içerisindeki güç değişikliklerinin yaşanması da şüphesiz diplomasinin icra edildiği ortamı da etkileyecektir.

Devletlerin güç kabiliyetlerini arttırma olanağı sağlayan yapay zekâ teknolojisine olan bu ilgisi uluslararası anlamda yeni bir güvenlik ikliminin oluşmasına neden olmuştur. Bir devletin kendi güvenliğini sağlamak ve gücünü arttırmak için yapay zekâ odaklı yeni silahlara yönelmesi, diğer devletler için de tehdit oluşturmakta ve dolayısıyla diğer devletlerin de benzer arayışlar içerisinde girmesine neden olmaktadır. Bu durum uluslararası ilişkiler disiplininde güvenlik ikilemi olarak adlandırılır. Tarafların karşılıklı silahlanma yolunu seçmesi belirsizliğin hâkim olduğu yeni bir güvenlik algısının oluşmasına neden olmaktadır. Devletlerin karşılıklı bu alanda daha iyi ve daha etkili güvenlik araçlarına sahip olma yönündeki arayışları yeni bir silahlanma yarışı ihtimalini de gündeme getirmektedir.⁴⁸ Devletlerin yapay zekâ alanında silahlanma girişimlerinin yanında devlet dışı örgütlerin de bu tür silahlara ilgi duyduğu bilinmektedir. Özellikle terör örgütlerinin de bu anlamda girişimlerinin olması uluslararası sistemin daha da güvensiz bir hale gelmesine yol açmaktadır. Yapay zekâ teknolojisinin askeri alanda kullanımına yönelik girişimlerin bir silahlanma yarışına dönme ihtimali ve bu teknolojiden terör örgütlerinin de faydalanma durumu uluslararası istikrar için ciddi bir risk oluşturmaktadır. Uluslararası istikrarın tehdit altında olduğu bir durum diplomasinin için de daha belirsiz ve güvensiz bir ortamın oluşmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak, yapay zekâ teknolojisinin özellikle askeri alanda uygulamaya konulmasının diplomasinin uygulandığı ortam üzerinde önemli bir etkisi vardır. Uluslararası sistemde belirsizliğin ve güvensizliğin hâkim olması diplomasinin daha zorlu koşullarda icra edilmesine neden olmaktadır. Bu tür durumlarda diplomasinin için risk artmaktadır. Daha üstün yapay zekâ teknolojisine sahip olma mücadelesinin yarattığı tehditlerle birlikte, bu teknolojinin kendine has riskleri de bulunmaktadır. Yapay zekânın askeri alanda uygulanması kendi içinde belirli riskleri de barındırmaktadır. Kaza olasılığı bu riskle-

⁴⁷ Michael C. Horowitz, "Artificial Intelligence, International Competition, and the Balance of Power (May 2018)", *Texas National Security Review*, C. 1, No: 3, 2018, s. 7-8.

⁴⁸ Justin Haner, Denise Garcia, "The Artificial Intelligence Arms Race: Trends and World Leaders in Autonomous Weapons Development", *Global Policy*, C. 10, No: 3, 2019, s. 331-37.

rin başında gelmektedir. Araştırmacı Paul Scharre'ye göre otonom sistemlerin ilkesel olarak muharebe hassasiyetini artırması, silahlı kuvvetler üzerindeki komutayı sürdürmesi ve olası sivil kayıplarını azaltması beklenmektedir. Halihazırda kullanılan sürücüsüz otomobiller ve otomatik pilotlu ticari uçaklar bunun için örnek gösterilse de savaş araba veya uçak kullanmaktan daha düşmanca ve zordur.⁴⁹ Benzer riskler üzerinde duran farklı araştırmacılar da vardır. Otonom silahlar üzerine yazdığı makalesinde Michael C. Horowitz, Küba Füzeye Krizi üzerinden konuyu ele almaktadır.⁵⁰ Araştırmacı, dünya nükleer savaşın eşliğindeyken otonom silahların konuşlandırılması halinde neler olabileceği ve bu kabiliyetlerin stratejik istikrar ve karar alma süreçlerini nasıl etkileyeceği üzerinde durmaktadır. Küresel ölçekte bir nükleer savaşa yol açabilecek bir durumda yapay zekâya yetki vermenin yüksek düzeyde risk yaratacağı Küba Füzeye Krizi düşünüldüğünde makul görünmektedir. Dolayısıyla, gerek yapay zekâ teknolojisinin barındırdığı riskler gerekse de bu teknolojinin askeri alanda uygulamasının uluslararası sistem üzerinde oluşturduğu tehditler dikkate alındığında diplomasinin icra edildiği ortamın daha kırılabilir bir hale geleceği düşünülmektedir.

3.3. Diplomatik Bir Araç Olarak Yapay Zekâ

Yapay zekâ teknolojisinin yeni konular gündeme getirmesi ve uluslararası sistemi dönüştürme kabiliyeti diplomasıyla bağlantılı olsa da bu meseleler genel olarak uluslararası ilişkilerin ve dış politika çalışmalarının alanına girmektedir. Buna karşın yapay zekânın araç olarak diplomaside kullanılması bu teknolojinin diplomasieye olan etki ve katkılarını daha net ortaya koyacaktır. Yapay zekâ teknolojisinin diplomaside araç olarak kullanılmasını ele almak için öncelikle diplomatların ne tür görevleri olduğu ele alınmalıdır. Birinci bölümünde de belirttiği üzere diplomasie 1961'de imzalanan "Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi" ile profesyonel bir mesleğe dönüşmüştür. Belirtildiği üzere bu sözleşmede diplomatik misyonların işlevleri; temsil etme, ulusal çıkarların korunması, müzakere süreçlerinin idare edilmesi, bilgi raporlarının hazırlanması ve iki devlet arasında ticari, ekonomik, kültürel, bilimsel iş birliklerinin ilerletilmesi olarak belirlenmiştir. Emekli büyükelçi ve yazar Temel İskit de bu çerçevede diplomatların görevlerini temsil, bilgi toplama, istihbarat, müzakere, çıkarların korunması, tanıtma ve propaganda olarak sınıflandırmıştır.⁵¹ Bu belirtilen görevlere ek olarak diplomatik misyonların en yaygın işlevlerinden biri de konsolosluk işlemleri adı altında yapılan işlerdir. Bu doğrultuda yapay zekâ teknolojisinin diplomaside araç olarak nasıl kullanıldığına veya kullanılabilmesine bakmak için diplomatik görevler konsolosluk hizmetleri, kamu diplomasisi, kriz yönetimi, müzakere, bilgi edinme ve istihbarat olarak ele alınacaktır.

⁴⁹ Paul Scharre, "Military Applications of Artificial Intelligence: Potential Risks to International Peace and Security", Stanley Center, 2019, s. 4-5.

⁵⁰ Michael C. Horowitz, "When Speed Kills: Lethal Autonomous Weapon Systems, Deterrence and Stability", *Journal of Strategic Studies*, C. 42, No: 6, 2019, s. 764-88.

⁵¹ İskit, *a.g.e.*, s. 189-219.

Konsolosluklar genel olarak hem kendi vatandaşlarına hem de buldukları ülkedeki kişilere belirli hizmet ve bilgi sağlarlar. Konsolosluklar tarafından gerçekleştirilen işlerin çoğunluğu, acil durum pasaportlarının sağlanması, belirli belgelerin yasallaştırılması ve seyahat yardımı, hükümet politikası hakkında tavsiye veya kendi ülkesinde ticaret ve iş yapma hakkında bilgi sunma gibi prosedürel işlerle ilgilidir. Konsolosluk hizmetleri, genellikle şeffaf ve güvenilir prosedürlere dayalı tekrarlanabilir ve rutin faaliyetler içerdiğinden, karar verme perspektifinden bakıldığında oldukça yapılandırılmış yargılara dayanır ve bu açıdan çoğunlukla yeni bir karar verilmesine gerek duyulmaz.⁵² Bu nedenle de konsolosluk bünyesinde yürütülen rutin işlemlerin yapay zekâ destekli araçlarla gerçekleştirilmesi olası gözükmektedir. Konsolosluklar tarafından yapılan rutin görevlerin yapay zekâ çözümleri ile yerine getirilmesi süreçlerin daha hızlı ilerlemesine katkı sunacağı gibi iş yükünü de azaltacaktır. Bu nedenle de yapay zekâ destekli yazılımlar vize başvuruları ve konsolosluk kayıtları gibi işlemlerde kullanılabilir. Halihazırda mülteciler için hukuki yardım sağlayan sanal asistanlar gibi çözümler belirli ülkeler tarafından kullanılmaktadır.⁵³ Bu tür uygulamaların yakın gelecekte yaygınlaşması beklenmektedir.

Diplomatların en önemli görevlerinden biri de kamu diplomasisi faaliyetleri çerçevesinde hedef kitle ile iletişim kurmaktır. Son yıllarda sıkça atıfta bulunulan dijital diplomasi ile kamu diplomasisi farklı bir boyuta erişmiştir. Dijital teknolojilerin sunduğu imkanlar çerçevesinde kamu diplomasisi faaliyetleri çeşitlenmiştir. Özellikle internet ve sosyal medya platformları kamu diplomasisi için önemli iletişim araçları haline gelmiştir. İnternet odaklı iletişim araçlarının yapay zekâ gibi yeni nesil teknolojilerle birlikte kullanılması sonucunda kamu diplomasisinde bilişimsel propaganda (*computational propaganda*) ve makine merkezli iletişim (*Machine-Driven Communication, MADCOM*) araçları kullanılmaya başlanmıştır. MADCOM araçları fikirleri çevrimiçi yaymak için çeşitli aktörler tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Bilişimsel propagandacılar da bu araçları etki ve dezenformasyon için giderek daha fazla kullanmaya başlamışlardır. Şirketler, kişiler, terör örgütleri tarafından da kullanılan bu araçlar devletler tarafından da kamu diplomasisi, propaganda ve dezenformasyon gibi farklı amaçlarda kullanılmaktadır.⁵⁴Yapay zekâ destekli kamu diplomasisi faaliyetlerinin yakın gelecekte daha da artması beklenmektedir. Özellikle, yapay zekâ tarafından hazırlanan ses ve görüntülerin yine bu teknoloji tarafından dağıtımının yapılması kamu diplomasisi süreçlerini farklı bir boyuta taşıyacaktır. Bu doğrultuda iletişim odaklı bir diğer süreç ise

⁵² Corneliu Bjola, "Diplomacy in the Age of Artificial Intelligence", The Emirates Diplomatic Academy, January 2020, s. 27.

⁵³ Elena Cresci, "Chatbot That Overtaken 160,000 Parking Fines Now Helping Refugees Claim Asylum", *The Guardian*, March 6, 2017, (Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/technology/2017/mar/06/chatbot-donotpay-refugees-claim-asylum-legal-aid>, 27 Temmuz 2022.

⁵⁴ Matt Chessen, "Understanding the Psychology Behind Computational Propaganda", ed. Shawn Powers, Markos Kounalakis, Can Public Diplomacy Survive the Internet? Bots, Echo Chambers, and Disinformation United States Advisory Commission on Public Diplomacy, May 2017, s. 19.

kriz yönetimidir. Kriz yönetimi konusunda da yapay zekâ destekli araçların kullanılması mümkün gözükmektedir. Kriz anlarında etkili çözümler üretmek diplomasinin önemli işlevleri arasında yer alır. Bunun için de kısa süre içinde mümkün olduğunca çok bilgiyi toplamak, işlemek ve analiz etmek gerekmektedir. Yapay zekâ yardımı ile çalışan yazılımlar bu iş için uygun gözükmektedir. Geleneksel yöntemlerden daha kısa süre içerisinde büyük verilerin toplanması, işlenmesi ve analiz edilmesi yapay zekâ yazılımlarıyla mümkündür.

Diplomasinin mühim alanlarından biri de müzakerelerdir. Gerek müzakerelere hazırlanma aşaması gerekse de müzakerelerin yürütülmesi süreciteknolojinin kullanılması için uygun gözükmektedir. Müzakerelere hazırlanmak için diplomatlar anlaşmalar gibi birçok yazılı metni okumak ve analiz etmek durumunda kalırlar. Yapay zekâ destekli yazılımlar diplomatların çok miktarda rapor ve anlaşma gibi metinlerin incelenmesini gerektiren görevleri kolaylaştırmada yararlı bir araç olabilir. Bu durum diplomatların önemli ölçüde zamandan tasarruf etmesine olanak sağlar.⁵⁵ Halihazırda bu yönde geliştirilen yazılımlar bulunmaktadır. 2018 Dünya Ticaret Örgütü Kamu Forumu'nda lanse edilen, Uluslararası Ticaret Odası ve IBM Watson tarafından geliştirilen Bilişsel Ticaret Danışmanı (*The Cognitive Trade Advisor, CTA*) bu yazılımlardan biridir.⁵⁶ CTA, ticaret anlaşmaları ve ilgili belgelerdeki binlerce karmaşık hükmü okumak, taramak, sınıflandırmak ve yorumlamak için tasarlanmış bir teknoloji platformudur. CTA ile zaman tasarrufunun sağlanması, üretkenliğin ve kalitenin artırılması beklenmektedir. Benzer yönde girişimler farklı devletler tarafından da kullanılmakta ve geliştirilmektedir. Örneğin, Çin Halk Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı diplomatik karar alma süreçlerinde yapay zekâ teknolojisinden faydalanmaya başladıklarını belirtmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte, müzakerelerde ve diplomatik ilişkilerde en önemli meselelerden biri de iletişimin doğru sağlanmasıdır. Dil farklılığının müzakereci taraflar arasında belirli sorunlara neden olduğu bilinmektedir. Yapay zekâ destekli doğal dil işleme programları sayesinde bu engel ortadan kaldırılabilir, taraflar arasında anında ve hata seviyesi düşük çeviri imkânı sağlanabilir. Dolayısıyla, yapay zekâ teknolojisinin müzakere süreçlerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yapay zekâ teknolojisinin diplomaside araç olarak kullanılmasının en önemli etkileri bilgi toplama ve istihbarat alanlarında olacaktır. Yapay zekâ bu alanlarda birçok yenilik vadetmektedir. Diplomatların mühim görevlerinden biri buldukları ülkelerdeki gelişmeleri takip etmek ve bu gelişmeler hakkında bilgi toplayıp kendi merkezlerine rapor hazırlamaktır. Görevli oldukları ülkenin ekonomik durumu, askeri gücü, siyasi partilerinin durumu, dış politika tercihleri gibi bir ülke hakkında bilgi sağlayacak her türlü konu diplomatların raporlarında yer alır.⁵⁸ İçerikleri bakımından bu raporlar

⁵⁵ Höne, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁶ A.e., s. 26.

⁵⁷ "Robots, Immune to Fear or Favour, Are Making China's Foreign Policy", *South China Morning Post*, 30 July, 2018, <https://www.scmp.com/news/china/society/article/2157223/artificial-intelligence-immune-fear-or-favour-helping-make>, 27 Temmuz 2022.

⁵⁸ İskit, *a.g.e.*, 203.

genelde ikiye ayrılır. Açık kaynaklardan derlenen bilgileri içeren bilgilendirmeler “açık rapor” olarak adlandırılır. Bu bilgiler ve diğer elde edilen daha gizli bilgilerin değerlendirilmesini, görevli büyükelçinin yorumlarını ve analizini de içeren belgeler “gizli rapor” olarak adlandırılır.⁵⁹ Her iki rapor türünde de görevli olan diplomatlar çok fazla veriyi toplamak ve bu verilerden faydalı bilgiler elde etmek durumunda kalırlar. Bu bağlamda, yapay zekâ teknikleriyle geliştirilmiş yazılımlar diplomatlara önemli imkân sunabilir. Verilerin toplanması, işlenmesi ve analiz edilmesi yapay zekâ destekli araçlarlaa daha hızlı ve etkili sonuçlar sağlayabilir. Bilgi toplamanın bir diğer amacı gizli raporlarda da yer alması beklenen istihbarat içerikli bilgilerdir. İstihbarat genelde belirli özel kaynaklardan elde edilmesi gereken gizli bilgiler içermekle birlikte, açık kaynak istihbaratı da günümüzde yaygın olarak kullanılan istihbarat yöntemlerinden biridir. Özellikle, dijital platformların sayısının giderek artması ve yaygınlaşması ile açık kaynak istihbaratları önem kazanmıştır. Kamuya açık kaynaklardan derlenen veriler, analiz edilip değerli istihbarı bilgilere dönüştürülebilmektedir. Bu bağlamda, yapay zekâ teknolojisikullanışlı bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁰ Özellikle sosyal medya platformlarında yer alan hedef ülkeye dair veriler önemli istihbarat kaynaklarıdır. Bu platformlarda yer alan verilerin bir insan tarafından toplanması, sınıflandırılması ve analiz edilmesi çok fazla zaman gerektiren bir eylemdir. Öte yandan, yapay zekâ destekli yazılımlar bu işlemi daha hızlı sürede ve etkili şekilde gerçekleştirebilir. Sonuç olarak, tarih boyunca yaşanan teknolojik gelişmeler de olduğu gibi yapay zekâ teknolojisi de diplomasi uygulayıcıları tarafından yakından takip edilmektedir. Farklı diplomatik işlevlerde örnekler verildiği gibi halihazırda yapay zekâ belirli amaçlarda kullanılmaktadır. Yakın gelecekte yapay zekâ teknolojisinin diplomatik bir araç olarak kullanımının yaygınlaşması olası gözükmemektedir.

Sonuç

Tarih boyunca ekonomik, sosyal ve siyasi meseleler teknolojik gelişmelerden etkilenmiştir. Teknoloji toplumsal dönüşümün ve ilerlemenin belirleyici faktörlerinden biri olmuştur. Özü itibariyle insanoğlunun kendi toplumunun çıkarlarını koruma ve diğer toplumlarla iletişim kurma arayışı olan diplomasi de teknolojik gelişmelere bağlı olarak dönüşüm geçirmiştir. İçinde bulunulan çağın en önemli teknolojilerinden biri olan; eğitim, finans, güvenlik ve diğer pek çok alanı da dönüştüren yapay zekâ teknolojisi diplomasi ve süreçlerini de etkilemektedir.

Belirtildiği üzere yapay zekâ teknolojisinin diplomasi ile olan ilişkisi ve onun üzerindeki etkisi üç başlık altında ele alınmıştır. Diplomatik bir konu olarak yapay zekâ ekonomik, askeri ve sosyal konuları içeren politika gündemiyle ilgilidir. Yapay zekâ teknolojisi bu alanlarda var olan diplomatik konuları farklılaştırdığı gibi diplomasinin gündemine yepyeni konuları da dahil

⁵⁹ A.e., 204.

⁶⁰ J. Pastor-Galindo v.dğr., “The Not Yet Exploited Goldmine of OSINT: Opportunities, Open Challenges and Future Trends”, *IEEE Access*, C. 8, 2020, s. 10282-304.

etmektedir. Bu teknoloji aynı zamanda diplomasinin icra edildiği ortamı da şekillendirme gücüne sahip görmektedir. Özellikle yapay zekâ teknolojisinin askeri alanda uygulamalarının uluslararası sistem üzerindeki mevcut ve olası etkileri devletlerarası iletişim ve etkileşim aracı olarak diplomasinin sürecini etkilemektedir. Bunun yanında yapay zekânın diplomasinin üzerindeki doğrudan etkisi bu teknolojinin diplomasinin bir aracı olarak kullanılması sonucunda ortaya çıkmaktadır. İlgili kısımda da ifade edildiği gibi diplomatik misyon işlevlerinde ve diplomatların günlük görevlerinde yapay zekâ teknolojisinin kullanılması mümkün görmektedir. Halihazırda bu teknoloji belirli işlevlerde kullanılsa da halen yapay zekâdan faydalanılmayan görevler mevcuttur.

Sonuç olarak, içinde bulunulan yapay zekâ çağında diplomasinin de bir dönüşüm yaşamaktadır. Mevcut durumda, yapay zekâ diplomasinin gündemine konu olarak dahil olmakta, diplomasinin icra edildiği çevreyi etkilemekte ve bir araç olarak diplomatik görevlerde kullanılmaktadır. Yakın gelecekte bu teknolojinin diplomasinin üzerinde etkilerinin daha da belirgin hale geleceği düşünülmektedir. Gerek konu olarak gerek diplomasinin icra edildiği ortamı şekillendiren bir faktör olarak gerekse de diplomatik bir araç olarak yapay zekâ teknolojisi diplomasinin gündeminde daha fazla yer almaya devam edecektir.

Kaynaklar

- ACHARYA Amitav, BUZAN, Barry: *The Making of Global International Relations: Origins and Evolution of IR at Its Centenary*, Cambridge University Press, 2019.
- ADESINA Olubukola S: "Foreign Policy in an Era of Digital Diplomacy", *Cogent Social Sciences*, ed. James Summers, c. 3, sy. 1 (2017), s. 1297175.
- "Artificial Intelligence Is the Future of Warfare (Just Not in the Way You Think)", *Modern War Institute*, 20.04.2020, <https://mwi.usma.edu/artificial-intelligence-future-warfare-just-not-way-think/> (Çevrimiçi 25.07.2022).
- BERRIDGE Geoff, JAMES, Alan: *A dictionary of diplomacy*, 2. bs., New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- BJOLA Corneliu: "Diplomacy in the Age of Artificial Intelligence", The Emirates Diplomatic Academy, January 2020.
- BJOLA Corneliu, Marcus HOLMES (ed.): *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, London ; New York: Routledge, 2015.
- BRISCOE Erica, James FAIRBANKS: "Artificial Scientific Intelligence and Its Impact on National Security and Foreign Policy", *Orbis*, c. 64, No: 4, 2020, s. 544-54.
- BULL Hedley: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4. bs., New York: Columbia University Press, 2012.
- CHESSON Matt: "Understanding the Psychology Behind Computational Propaganda", thk. Shawn Powers, Markos Kounalakis, Can Public Diplomacy Survive the Internet? Bots, Echo Chambers, and Disinformation, United States Advisory Commission on Public Diplomacy, May 2017.

- CRESCI Elena: “Chatbot That Overturned 160,000 Parking Fines Now Helping Refugees Claim Asylum”, *The Guardian*, (06.03.2017), <https://www.theguardian.com/technology/2017/mar/06/chatbot-donotpay-refugees-claim-asylum-legal-aid>, (Çevrimiçi 27.07.2022).
- “Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanı: Dünya GAFAM’tan büyüktür”, *www.haberturk.com*, 28.02.2021, <https://www.haberturk.com/cumhurbaskanligi-dijital-donusum-ofisi-baskani-dunya-gafam-tan-buyuktur-2988790> (Çevrimiçi 25.07.2022).
- DAFOE Allan: “AI Governance: A Research Agenda”, Centre for the Governance of AI Future of Humanity Institute University of Oxford, 2018.
- “diplomasi” TDK Sözlük Anlamı”, (27.07.2022), <https://sozluk.gov.tr/?kelime=diplomasi> (Çevrimiçi 15.07.2022).
- DREZNER Daniel W: “Technological Change and International Relations”, *International Relations*, C. 33, No: 2 (2019), s. 286-303.
- FARGE Emma: “U.N. Chief Urges Action on ‘killer Robots’ as Geneva Talks Open”, *Reuters*, (13.12.2021), <https://www.reuters.com/world/un-chief-urges-action-killer-robots-geneva-talks-open-2021-12-13/> (Çevrimiçi 25.07.2022).
- GREGORY Bruce: “American Public Diplomacy: Enduring Characteristics, Elusive Transformation”, *The Hague Journal of Diplomacy*, c. 6, No: 3-4 (2011), s. 351-72.
- HÄENLEİN Michael, KAPLAN, Andreas: “A Brief History of Artificial Intelligence: On the Past, Present, and Future of Artificial Intelligence”, *California Management Review*, c. 61, No. 4 (2019), s. 5-14.
- HANER Justin, Denise GARCIA: “The Artificial Intelligence Arms Race: Trends and World Leaders in Autonomous Weapons Development”, *Global Policy*, c. 10, No: 3 (2019), s. 331-37.
- HOROWITZ Michael C: “Artificial Intelligence, International Competition, and the Balance of Power (May 2018)”, *Texas National Security Review*, c. 1, No: 3 (2018).
- , “When Speed Kills: Lethal Autonomous Weapon Systems, Deterrence and Stability”, *Journal of Strategic Studies*, c. 42, No. 6 (2019), s. 764-88.
- ISAAC Jim, HANNA, Mina J: “User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection”, *Computer*, c. 51, No: 8 (2018), s. 56-59.
- İSKİT Temel: *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, 7. bs., İstanbul: stanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.
- J. PASTOR-GALINDO vd: “The Not Yet Exploited Goldmine of OSINT: Opportunities, Open Challenges and Future Trends”, *IEEE Access*, c. 8 (2020), s. 10282-304.
- KATHARINA E. Höne: “Mapping the Challenges and Opportunities of Artificial Intelligence for the Conduct of Diplomacy”, DiploFoundation, 2019.
- KISSINGER Henry, SCHMIDT Eric, HUTTENLOCHER Daniel: *The age of AI: and our human future*, Little Brown and Company, New York, 2021.

- KURBALLJA Jovan: “Diplomacy in the Age of Information Technology”, *Innovation in Diplomatic Practice*, ed. Jan Melissen, London: Palgrave Macmillan UK, 1999, s. 171-91.
- LEIRA Halvard: “A Conceptual History of Diplomacy”, *The SAGE Handbook of Diplomacy*, ed. Costas M. Constantinou, Los Angeles: SAGE, 2016.
- LIPSEY Richard G, Kenneth I CARLAW, Clifford T BEKAR: *Economic transformations: general purpose technologies and long-term economic growth*, OUP Oxford, 2005.
- MANHEIM Karl M., Lyric KAPLAN: “Artificial Intelligence: Risks to Privacy and Democracy”, *21 Yale Journal of Law and Technology* 106, sy. 2018-37 (2018).
- MCCORDUCK Pamela: *Machines Who Think: A Personal Inquiry Into the History and Prospects of Artificial Intelligence.*, Place of publication not identified: CRC Press, 2019.
- PETRIČ Ernest: *Foreign Policy: From Conception to Diplomatic Practice*, Brill | Nijhoff, 2013.
- POLYAKOVA Alina, MESEROLE, Chris: “Exporting digital authoritarianism The Russian and Chinese models”, Brookings, 08.2019.
- “Robots, Immune to Fear or Favour, Are Making China’s Foreign Policy”, *South China Morning Post*, 30.07.2018, <https://www.scmp.com/news/china/society/article/2157223/artificial-intelligence-immune-fear-or-favour-helping-make> (Çevrimiçi 27.07.2022).
- SANDRE Andreas: *Twitter for Diplomats*, Serbia: DiploFoundation, 2013.
- SATARIANO Adam: “The World’s First Ambassador to the Tech Industry”, *The New York Times*, (03.09.2019), <https://www.nytimes.com/2019/09/03/technology/denmark-tech-ambassador.html> (Çevrimiçi 25.07.2022).
- SCHULZKE Marcus: “Autonomous Weapons and Distributed Responsibility”, *Philosophy & Technology*, c. 26, No: 2 (2013), s. 203-19.
- SOFER Sasson: “Old and New Diplomacy: A Debate Revisited”, *Review of International Studies*, c. 14, sy. 3 (1988), ss. 195-211.
- SOUSA Wesley Gomes de v.d.gr., “How and Where Is Artificial Intelligence in the Public Sector Going? A Literature Review and Research Agenda”, *Government Information Quarterly*, c. 36, No: 4 (2019), s. 101392.
- SPIES Yolanda Kemp: *Global Diplomacy and International Society*, 1. bs., 2019, Cham: Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, 2019.
- WANG Pei: “On Defining Artificial Intelligence”, *Journal of Artificial General Intelligence*, c. 10, No: 2 (2019), s. 1-37.
- WILLIAMS Robyn: “New-new’ Diplomacy: A new Technological Dawn”, *Digital Policy Studies*, c. 1, No: 1 (2022), s. 27-38.

Extended Abstract

Diplomacy In The Age Of Artificial Intelligence

Throughout history, technological advances have played an important role in determining social development. Diplomacy, as an important way of interaction between societies, has been affected by technology. In this manner, Artificial intelligence (AI), which is considered as one of the important technologies of modern world, have also significant effects on diplomacy.

The origin of the word diplomacy goes back to the Ancient Greek word diploma, which means “folded in two” and grants certain rights to its owner. The word diplomat, derived from this root, was used in French in the 18th century for people who conducted negotiations on behalf of the state. The first use of the word diplomacy in the modern sense was made by Edmund Burke in 1796. Although there are different definitions in the literature, diplomacy in international relations is generally defined as the conduct of relations between states and other organizations in the international system through official agents and peaceful means.

Although relatively new as a concept, diplomacy has existed since the moment two communities communicated with each other and has evolved continuously from the early ages to the present day. In this evolutionary process, technological developments have played an important role. The most important development in the institutionalization and professionalization of diplomacy took place in 1961. With the “Vienna Convention on Diplomatic Relations” adopted at the UN conference, diplomatic relations between sovereign states were regulated within the framework of certain rules and diplomacy became professionalized. Developments in ICT in the last decades have affected diplomacy as they have affected all areas of life. The emergence of the concept of digital diplomacy, the use of digital technologies in diplomatic activities, demonstrates this impact. This is also an important indicator of the growing relationship between technology and diplomacy. In this direction AI will also be effective in diplomacy processes.

AI technology, whose intellectual development dates to the 1950’s, has shown a fluctuating development since then. AI, which is essentially defined as the development of computers that mimic human abilities and behaviours, has experienced significant developments especially in the last decade. After 2010, a new era has begun in artificial intelligence studies thanks to the development of new techniques, the rapid increase in the amount of data in the world and increase in computing power. AI, which is a general-purpose technology like electricity and the internet, is used in all areas of life. AI is at the centre of important changes in health, education, business, and military fields. States that do not want to stay away from these developments have a close interest in this technology. Many states are creating national strategy documents in the field of AI. In this direction, AI has been used in diplomacy and processes, which are an important part of state administration.

As an umbrella technology, AI, which includes many different methods and applications, is thought to affect diplomacy in a multidimensional way. There

will not be a one-way relationship between AI and diplomacy. Accordingly, the interaction between artificial intelligence and diplomacy was evaluated under three headings:

- (1) AI as a topic for diplomacy,
- (2) AI as a factor that impacts the environment in which diplomacy is practised, and
- (3) AI as a tool for diplomacy.

AI brings economic, military, and social issues to the diplomatic agenda. AI is a technology pioneered by the private sector. While it offers important opportunities in this field, it also brings threats. The opportunities and threats created by AI in the business world are closely monitored by states. Additionally, AI will create a force multiplier effect in the military field. The widespread use of AI in the military field is important for national and international security. This situation leads to the emergence of a new international security climate. AI is utilized in building a better society with the economic, military, and practical opportunities it provides. Along with the opportunities it provides in social areas, AI also poses significant risks in this field by being used for malicious purposes. There are risks that this technology may create in social issues such as human rights and democracy.

AI is a technology that could change the environment in which diplomacy is practiced, as well as diversifying the issues that diplomacy deals with and raising new issues. States' approach to AI is a result of their search for power and security. The use of AI by states seeking to increase their power and security could change the current balance of power in the international system. Non-state organizations are also interested in AI. The possibility that attempts to use AI in the military field may turn into an arms race and the possibility of terrorist organizations benefiting from this technology poses serious risks to international stability. The possibility of a change in the current balance of power, a possible arms race and the resulting threat to international stability create a more uncertain and insecure environment for diplomacy.

In addition to the fact that AI is included in the agenda of diplomacy on different issues and changing the environment in which diplomacy is practiced, this technology is also used as a tool in diplomatic functions. AI could be used in different diplomatic tasks such as consular services, public diplomacy, crisis management, negotiation, information, and intelligence. From daily diplomatic tasks such as visas to more complex tasks such as negotiations, AI has the potential to provide many conveniences in this field. AI is used in different ways in diplomatic functions such as eliminating the language barrier in diplomatic meetings, making propaganda through public diplomacy, examining, and analysing numerous documents in a fast time.

Diplomacy is changing in the era of AI. AI is currently a topic on the diplomatic agenda, has an impact on the setting in which diplomacy is conducted, and is employed as a tool in diplomatic missions. The impact of this technology on diplomacy is anticipated to increase over the next years and it will continue to be on the agenda of diplomacy.

ABD VE TÜRKİYE’NİN ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ’NE YÖNELİK YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

Şerife YOKA* - Ömer KURTBAĞ**

Öz

Bu çalışma, ABD ile Türkiye’nin kuruluşundan bu yana Uluslararası Ceza Mahkemesi’ne (UCM) ve Mahkeme’nin yargı yetkisine yönelik yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir şekilde çözümlenmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde UCM’nin kuruluş süreci ve yargı yetkisinin kapsamı ele alınmaktadır. İkinci bölümde, Türkiye’nin UCM’nin kuruluş sürecinde Mahkeme’ye yönelik yaklaşımı ile daha sonra UCM’yi kuran Roma Statüsü’ne uyum sağlama yolunda iç hukukunda yaptığı değişiklikler irdelenmekte ve Statü’ye taraf olmanın Türkiye açısından sakıncaları üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde, ABD’nin Roma Statüsü’ne yönelik tutumu ve eleştirileri ile daha sonra Mahkeme’ye yönelik olumsuz ve muhalif tutumunun nedenleri incelenerek son dönemde Washington’ın UCM ile yaşadığı sorunlar çözümlenmektedir. Dördüncü bölümde ise, Türkiye ile ABD’nin UCM’ye ve Mahkeme’nin yargı yetkisine yönelik yaklaşım ve tutumları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın sonucunda, ABD’nin UCM’ye karşı Türkiye’ye kıyasla çoğu zaman daha çelişkili ve düşmanca bir tutum sergilediği, ancak her iki ülkenin de Roma Statüsü’ne tam uyum konusunda mevzuatlarında değişiklikler yapmak durumunda oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ceza Mahkemesi, Roma Statüsü, Türkiye, ABD, Türk Ceza Kanunu.

Geliş Tarihi: 05 Eylül 2022 - Kabul Tarihi: 27 Eylül 2022.

Atıf Bilgisi: Şerife Yoka - Ömer Kurtbağ, “ABD ve Türkiye’nin Uluslararası Ceza Mahkemesi’ne Yönelik Yaklaşımlarının Karşılaştırılmalı Bir Analizi” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 113-142, doi: 10.55773/tda.1171194.

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD. Y. Lisans mezunu, serifeyoka@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3802-1571.

** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi, omer.kurtbag@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5702-7912.

***A Comparative Analysis Of The United States' And Türkiye's
Approaches To The International Criminal Court
Abstract***

This study aims to analyze the approaches of the USA and Türkiye towards the International Criminal Court (ICC) and its jurisdiction as stipulated by the founding Rome Statute in a comparative way. In the first part of the study, the establishment process of the ICC and the scope of its jurisdictional powers are briefly discussed. In the second part, Türkiye's approach towards the Court during the establishment process of the ICC and the subsequent changes it made in its domestic law in order to adapt to the Rome Statute are examined and the disadvantages of being a party to the Statute for Türkiye are emphasized. The third part seeks to analyze the US' attitude and criticisms towards the Rome Statute, the reasons for its negative and oppositional attitude towards the Court and the challenges facing Washington in its dealings with the ICC in the recent period. In the fourth part, the approaches and attitudes of both Türkiye and the USA towards the ICC and its jurisdictional powers are evaluated comparatively. As a result of the study, it has been concluded that the USA often exhibits a more contradictory and hostile attitude towards the ICC when compared to Türkiye, but both countries have to make changes in their legislation regarding full compliance with the Rome Statute.

Key Words: *International Criminal Code, Rome Statute, Türkiye, The United States, Turkish Criminal Code.*

Giriş

Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Roma Statüsü, 17 Temmuz 1998 tarihinde kabul edilmiştir. Statüye 120 devlet lehte, 7 devlet aleyhte ve 21 devlet ise çekimser oy kullanmıştır.¹ Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Statü'yü 2000 yılında Bill Clinton'ın başkanlığı döneminde son anda imzalamış, ancak 2002 yılında George W. Bush döneminde imzasını geri çekmiştir.² Ardından da ABD kendi vatandaşlarının UCM tarafından yargılanmaması için birçok girişimde bulunmuştur.³ Nitekim 2017'de işbaşına gelen Donald Trump yönetimi Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne çok ağır eleştiriler getirmiş ve Mahkeme'nin yargıç ve savcılarına tehdit boyutuna varan söylemlerde bile bulunmuştur. Türkiye ise UCM'nin kuruluş çalışmalarına katılmakla beraber Roma Statüsü'nün kabul edildiği oylamada çekimser kalmayı seçmiştir.

Bu çalışmada, Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü'ne taraf olmayan devletlerden ABD ile Türkiye'nin neden böyle bir tercihte buldukları ile bu tercihlerinin gerisindeki faktörler ve taraf olmaları halinde karşılaşılabilecekleri sorunlar kıyaslamalı olarak ele alınacaktır. Çalışmada Roma Statüsü'ne taraf olmayan devletlerden ABD ile Türkiye'nin seçilmesinin gerisinde şu iki

¹ Uğur Bayılhoğlu, "Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 1, 2007, s. 52.

² Leila N. Sadat ve Mark A. Drumbl, "The United States and the International Criminal Court: A Complicated, Uneasy, Yet At Times Engaging Relationship", *Washington University in St. Louis School of Law, Legal Studies Research Paper Series*, No. 16-07-02, July 2016, s. 1.

³ Yusuf Aksar, "Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Amerika Birleşik Devletleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 2, 2003, s. 125.

faktör yatmaktadır: birincisi, bu iki ülkenin üye oldukları Kuzey Atlantik İttifakı (NATO) içinde geri kalan 28 ittifak üyesinin aksine Roma Statüsü'ne taraf olmamalarından dolayı dikkat çekmeleri ve ikincisi de, bu iki ülkenin NATO'nun en büyük iki ordusuna sahip olup Türkiye'nin bölgesel ABD'nin ise küresel düzeyde birçok askeri operasyonda ve barış gücü misyonunda aktif biçimde yer almasıdır. Bu noktada, iki ülkenin de askeri operasyonlar yürüttükleri (yine Roma Statüsü'ne taraf olmayan) Suriye gibi örnekler bulunması ise bu karşılaştırmayı daha ilginç kılmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşacaktır: İlk bölümde, öncelikle uluslararası bir ceza mahkemesi fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve bugünkü Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulana kadarki gelişmeler ile UCM'nin nasıl kurulduğu ele alınacak, ardından da Mahkeme'nin hangi konularda ve hangi şartlarda yargılama yetkisine sahip olduğu üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde, Türkiye'nin Mahkeme'ye bakış açısı, Mahkeme ile olan ilişkisi ve Statü'ye taraf olduğu takdirde nelerle karşılaşacağı incelenecektir. Üçüncü bölümde, belki de Mahkeme'ye en çok karşı çıkan ülke olan ABD ile Mahkeme'nin ilişkileri, ABD'nin neden Statü'ye taraf olmadığı ve Mahkeme'ye karşı düşmanca bir tavır takındığı üzerinden çözümlenecektir. Son bölümde ise, ABD ile Türkiye'nin UCM'ye yönelik tutumları ve UCM'nin yargı yetkisini tanımaları halinde karşılaşabilecekleri sonuçlar kıyaslamalı biçimde ele alınacaktır.

1. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Kuruluşu

Uluslararası düzeyde işlenen ağır suçlara karşı bir ceza mahkemesi kurulması fikri 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen çatışmaların bir sonucudur. Tarihin en kanlı zamanları olarak bilinen bu dönem, askeri zafer uğruna işlenen savaş suçlarının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu dönemde işlenen suçlar ülkesellik ilkesi uyarınca suçun işlendiği devletin ulusal mahkemelerince yargılanmış ve cezalandırılmıştır.⁴ Ancak galiplerin inisiyatifine bırakılan bu tür yargılamalar, suçluların güçlü olduğu ölçüde cezasız kalmasına yol açmıştır.⁵ Milyonlarca insanın hayatını kaybettiği, evlerinden ve işlerinden edildiği Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Müttefik Kuvvetler uluslararası hukuku ihlal eden sorumluların yargılanması amacıyla ad hoc (özel) bir mahkemenin kurulmasını kararlaştırmışlardır.⁶ Başta Kayzer II. Wilhelm olmak üzere savaş suçları işleyen kişilerin bu mahkemede yargılanması öngörülmüştür. Ama savaş sonrasında özellikle Belçikalı sivillere karşı işlenen suçlardan şahsen sorumlu tutulan II. Wilhelm Hollanda'ya sığınmış; Hollanda ise Kayzer'i yargılanması için iade etmemiştir. Bunun üzerine kurulması planlanan ceza mahkemesi fikri hayata geçirilememiş ve uluslararası ceza

⁴ Cenap Çakmak, *A Brief History of International Criminal Law and International Criminal Court*, Palgrave Macmillan, New York, 2017, s. 2.

⁵ Orçun Ulusoy, "Uluslararası Ceza Mahkemesi", İnsan Hakları Gündemi Derneği, 2008, <http://madde14.org/images/7/77/UCM2008IHGD.pdf>, s. 11.

⁶ Bilal Domaç, "Roma Statüsü'nün Kabulü Sürecinde Türkiye'nin Karşılaşabileceği Muhtemel Sorunlar ve Çözüm Yolları", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2009, s. 168.

hukukunda ilk sayılabilecek bir girişim daha başlamadan bitmiştir.⁷ Yine Versay Andlaşması'nda öngörülen müttefiklerin Alman savaş suçularını kendi ulusal mahkemelerinde yargulamaları yönündeki hükümler de müttefik ülkelerin isteksizlikleri nedeniyle hayata geçirilememiş ve bu noktada Alman ulusal mahkemelerinin söz konusu savaş suçularını yargulamaları istenmiştir. Ancak Alman mahkemelerinin yaptığı yargulamalar ve verdikleri cezalar meselenin ciddiyetine kıyasla bir hayli yumuşak ve yetersiz olmuştur.⁸

Devletlerin kendi vatandaşlarını işledikleri bir uluslararası suç sebebiyle kendi ulusal mahkemelerinde yargılamak istememeleri, uluslararası bir mahkemenin kurulmasını giderek zorunlu kılmıştır.⁹ İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra ABD, İngiltere, SSCB ve Fransa 8 Ağustos 1945 tarihinde Londra Anlaşması'nı imzalamışlardır. Anlaşmanın 2. maddesi gereğince, Nazileri yargılamak için Nuremberg'de, Nuremberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi kurulmuştur. 1946'da ise Japon savaş suçularını yargılamak için Nuremberg'i model alan Tokyo Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi kurulmuştur.¹⁰ Bu mahkemeler İkinci Dünya Savaşı'ndan önce savaş hukukuna dair uluslararası toplumda kabul gören anlaşma ve örf-adet hukuku kurallarının uygulanması ile özellikle bireysel cezai sorumluluk ilkesinin kapsamının genişlemesi açısından önemlidir.¹¹ Her ne kadar bazı yazarlar tarafından bu mahkemeler tarafsız olmadıkları ve galiplerin mahkemeleri (Victors' court) oldukları şeklinde değerlendirilse de¹², bu mahkemelerin uygulamaları sonucunda uluslararası toplum tarihte ilk kez, uluslararası nitelikteki suçların, savaş suçları, barışa karşı işlenen suçlar ve insanlığa karşı işlenen suçlar olarak nitelendirilmesine tanık olmuştur. Bu mahkemeler, daimi bir uluslararası ceza mahkemesinin kurulmasına giden süreçte de önemli bir rol oynamışlardır.¹³

1993 yılında Eski Yugoslavya'da başlayan savaş sırasında işlenen insanlığa karşı suçlar ve soykırımın üzerine BM Güvenlik Konseyi, bu duruma son verip sorumluları yargılamak için olaya dair ad hoc bir mahkeme olan Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kurmuştur. Daha sonra Eski Yugoslavya Mahkemesi örneğinden hareketle ve bu ilk girişimden alınan cesaretle, Ruanda'da Hutular ve Tutsiler arasında meydana gelen iç savaş sırasında yaşanan trajik olayları soruşturmak ve cezalandırmak amacıyla ve

⁷ Çakmak, *a.g.e.*, s. 39; Arda Özkan, "21. Yüzyılda Evrensel Bir Yargı Kuruluşu Olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi: Usul Kuralları, Yargulamalar ve Uluslararası Suçlar", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, 2016, s. 177.

⁸ Çakmak, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁹ Yusuf Aksar, *Uluslararası Hukuk-II* (4. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017, s. 154; Jeremy Sarkin, "Reforming the International Criminal Court (ICC): Progress, Perils and Pitfalls Post the ICC Review Process." *International and Comparative Law Review*, Cilt 21, Sayı 1, 2021, s. 8.

¹⁰ Çakmak, *a.g.e.*, s. 52-54; Hacı Sarıgül, "Uluslararası Ceza Mahkemesi", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt 0, Sayı 3, 2013, s. 233.

¹¹ Çakmak, *a.g.e.*, s. 56.

¹² Çakmak, *a.g.e.*, s. 3.

¹³ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 155-156.

Ruanda hükümetinin isteği doğrultusunda, Güvenlik Konseyi'nin 8 Kasım 1994 tarihli kararı ile Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulmuştur.¹⁴ Nuremberg ve Tokyo Mahkemelerinin aksine, bu iki mahkeme BMGK tarafından uluslararası barış ve güvenliğin korunması ve yeniden tesis edilmesi için uluslararası toplumun tamamı adına kurulmuştur. Bu mahkemeler uluslararası ceza ve insan hakları hukukunu ihlal eden bireylerin yargılanmasını sağlamak açısından, tarihte ilk kez bütün kurallara tam anlamıyla uyularak kurulmuş olan ilk uluslararası ceza mahkemeleri olarak kabul edilmektedirler.¹⁵

Ancak ad hoc nitelikli bu iki mahkemeye rağmen daimi bir uluslararası ceza mahkemesi kurulması arayışı BM bünyesinde devam etmiş ve 1994'te Uluslararası Hukuk Komisyonu bir Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulması için taslak statüyü kabul etmiştir.¹⁶ Bu statü temelinde süren çalışmalar sonucunda nihayet 15 Haziran 1998 tarihinde 160 devlet, 33 uluslararası örgüt ve 238 hükümet dışı örgütün katılımıyla Uluslararası Ceza Mahkemesi Kurulmasına İlişkin Tam Yetkili Temsilcilerden Oluşan Birleşmiş Milletler Diplomatik Konferansı, Roma'da toplanmıştır.¹⁷ Konferans sonucunda 128 maddeden oluşan Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü, 120 devletin lehinde (İngiltere, Fransa, Rusya vd.), 7 devletin aleyhte (ABD, Çin, Libya, Irak, Katar, İsrail ve Yemen) ve Türkiye de dâhil olmak üzere 21 devletin çekimser oy kullanmasıyla uluslararası hukukta yerini almıştır. Statünün 126. maddesi gereği, 60 devletin Statüyü onaylaması şartının yerine gelmesiyle, Uluslararası Ceza Mahkemesi 1 Temmuz 2002 tarihinde Lahey'de resmen göreve başlamıştır.¹⁸ Shaw'ın da vurguladığı üzere, UCM yukarıda anılan iki ad hoc mahkemenin aksine bir Güvenlik Konseyi kararıyla değil, uluslararası bir andlaşma ile kurulmuştur.¹⁹ Yine UCM'nin işleyişinde önemli role sahip olsa da Mahkeme Güvenlik Konseyi'ne karşı değil Roma Statüsü'ne Taraf Devletler Asamblesi'ne karşı sorumludur ve bu anlamda Konsey ad hoc mahkemelerde olduğu gibi mahkeme üzerinde mutlak bir otoriteye sahip değildir.²⁰

2. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Yargı Yetkisi

UCM'nin yargı yetkisi, aşağıda kişiler, maddi hukuk veya suçlar ile yer ve zaman bakımından yargı yetkileri ve yargı yetkisinin ulusal yargı yetkisini tamamlayıcı niteliği kapsamında ele alınacaktır.

¹⁴ Çakmak, *a.g.e.*, s. 105; Hakan Karakehya, "Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uygulanabilir Hukuk", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 2, 2008, s. 139-140.

¹⁵ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 156.

¹⁶ Malcolm N. Shaw, *International Law*, Eighth Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 298.

¹⁷ Özkan, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁸ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 157; Shaw, *a.g.e.*, s. 299.

¹⁹ Shaw, *a.g.e.*, s. 299.

²⁰ Çakmak, *a.g.e.*, s. 211.

2.1. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Kişiler Bakımından Yargı Yetkisi

UCM'de, bireysel cezai sorumluluk ilkesi esastır ve devletler değil yalnızca gerçek kişiler Mahkeme'ce yargılanabilir. Bu durumun sebebi, devletin tüzel kişiliğinin yargılanamaz, yargılansa dahi bir yaptırıma konu edilemez olmasıdır. Mahkeme'nin yargılama yetkisine giren suçlar işlendiği takdirde, bu suçu işleyen gerçek kişilere dava açılacaktır. Bu gerçek kişiler, bizzat suçu işleyen den suç işlenmesi emrini verene, en alt düzeyde suça ortak olandan en üst düzey devlet görevlilerine, cumhurbaşkanı, başbakan ve genelkurmay başkanı kadar uzanabilir. Ulusal bağımsızlık ya da dokunulmazlıklar Mahkeme-yi hiçbir şekilde bağlamaz.²¹ Bu durumun tek istisnası, bir suçun işlendiği tarihte 18 yaşını doldurmamış olan kişiler üzerinde Mahkemenin herhangi bir yetkisinin olmamasıdır. Mahkeme resmi mevki veya görev gözetmeksizin kimseye herhangi bir ayrıcalık tanımadan eşit uygulama yapacaktır. Kişilerin devlet başkanı, hükümet başkanı, hükümet üyesi, seçilmiş bir temsilci veya bir hükümet yetkilisi olarak resmi bir mevki veya görevde olması, onları hiçbir şekilde cezai sorumluluktan kurtarmayacak ve herhangi bir cezai indirim uygulanması için bir sebep oluşturmayacaktır. Ayrıca ulusal ve uluslararası hukuktan kaynaklanan dokunulmazlıklar ve özel usul kuralları, Mahkeme'nin bu gibi şahıslar üzerinde yargı yetkisine engel değildir. Son olarak, Mahkeme'nin yargı yetkisine giren bir suçun işlenmesine yönelik, üstün verdiği emre itaat, suçu işleyen bireyi cezai sorumluluktan kurtarmayacaktır.²²

2.2. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Maddi Yargı Yetkisi

Roma Statüsü'nün 5. maddesine göre Mahkeme'nin yargı yetkisine giren suçlar *soykırım suçu, insanlığa karşı işlenen suçlar, saldırı suçu ve savaş suçlarıdır.*²³

2.2.1. Soykırım Suçu

Soykırım suçu, her zaman etnik veya başka özellikleri ile tanımlanan bir gruba karşı işlenen sistematik bir insanlık suçudur. Soykırım, uluslararası insancıl hukuk kuralları içinde en ağır ihlallerin başında gelen, en ağır suçlardan biri olarak kabul edilmektedir. İlk kez 1948'de Soykırım Sözleşmesi'nde, etnik, dinsel, ulusal veya ırksal bir grubun tamamını veya bir kısmını yok etmeyi amaçlayan ve başka bir takım eylemleri de bünyesinde barındıran eylemleri ifade eden soykırım suçu tanımı, UCM'yi kuran Roma Statüsü'nde de aynen kabul edilmiştir. Bu tanımlama, uluslararası örf ve adet hukukunun emredici (jus cogens) bir kuralı olarak kabul edilmiş ve soykırım yasağı bu açıdan Soykırım Sözleşmesi'ni onaylamış olsun veya olmasın taraf olan bütün devletler için bağlayıcı bir nitelik kazanmıştır. Sözleşmeye taraf olmayan devletlerin ise

²¹ Özkan, *a.g.e.*, s. 183.

²² Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 160-161.

²³ Sarıgüzel, *a.g.e.*, s. 254; Umar Ba, *States of Justice: The Politics of the International Criminal Court*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020, s. 3.

Sözleşmeye dayalı bir sorumlulukları olmamasına rağmen Uluslararası Adalet Divanı söz konusu kuralların onlar açısından da bağlayıcı olduğunu belirtmiştir. 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi 2. maddesine göre “ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak” amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri soykırım suçunu oluşturur. Soykırım suçunun oluşması için bir grubun tamamının veya bir kısmının yok edilmesi sonucu değiştirmez. Suçun oluşması için herhangi bir sayı şartı da bulunmamaktadır. Soykırım amacının bulunması, kast unsuru taşımak önemlidir.²⁴

2.2.2. İnsanlığa Karşı Suçlar

Roma Statüsü'nün 7. maddesinde tanımlanan eylemlerdir. Bunlar; cinayet, toplu yok etme, köleleştirme, nüfusun sınır dışı edilmesi veya zor kullanılarak başka bir yere aktarılması, uluslararası hukukun temel kurallarına aykırı olarak hapsedme veya fiziki özgürlüğü ciddi bir şekilde kısıtlama, işkence, cinsel kölelik, tecavüz, zorla hamile bırakma, zorla fuhuş, tecrit uygulama, benzer nitelikli olan cinsel şiddetin herhangi bir biçimi, ırk ayrımcılığı suçu, büyük ızdırıp veya vücuda ya da zihinsel ve fiziksel sağlığa yönelik ciddi zarara kasıtlı bir biçimde neden olan insanlık dışı eylemlerdir.²⁵ UCM Statüsü'nün 5. Maddesi insanlığa karşı işlenen suçları Mahkeme'nin yargı yetkisine dahil etmiş ve 7. Maddesi bu suçları ayrıntılı bir şekilde düzenlemiştir. Bu maddelerin hazırlanmasında Ruanda ve Yugoslavya Savaş Suçları Mahkemelerinin düzenleme ve uygulamalarının etkisi büyüktür.²⁶

2.2.3. Savaş Suçları

Silahlı çatışma esnasından işlenen savaş suçları Roma Statüsü'nün 8. Maddesinde düzenlenmiştir. Savaş suçları Cenevre Sözleşmeleri'nin ağır ihlalleri ve diğer savaş hukuku ve örf adet kurallarının ihlali olarak ikiye ayrılmıştır:²⁷

2.2.3.1. Cenevre Sözleşmeleri'nin Ağır İhlalleri

İkinci Dünya savaşı sonrasında imzalanan 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri silahlı çatışmalar hukukunun düzenlenmesi ve savaş sırasında sivillerin korunmasını amaçlar. Cenevre Sözleşmeleri doğrudan bireylere cezai sorumluluk getirmeyen, taraf devletlere gerekli hukuki düzenlemelerin yapılması ve ağır ihlallerden dolayı kişilerin yargılanmasını zorunlu kılan bir sorumluluk yükler. Sözleşmelerde ağır ihlaller olarak belirtilen fiiller savaş suçu olarak adlandırılmasa da söz konusu eylemlerin savaş suçu olduğu açıktır. Bu suçlar; kasten öldürme, işkence ve biyolojik ve tıbbi denek olarak kullanma dahil insanlık dışı muamele, kasten büyük acılara neden olma ya da vücut bütünlüğüne ya da sağlığa ağır saldırı, savaş tutsağının ya da koruma altındaki kişilerin düşman devletlerin silahlı kuvvetlerinde hizmete zorlanması, huku-

²⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 185-186.

²⁵ Shaw, *a.g.e.*, s. 324; Sarıgüzel, *a.g.e.*, s. 258.

²⁶ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 165.

²⁷ *A.e.*, s. 167.

ka aykırı biçimde sürgün nakil ya da alıkoyma, savaş esiri ve diğer korunan kişilerin adil yargılama hakkından mahrum bırakılması ve rehin almadır.²⁸

2.2.3.2. Savaş Kanunları ve Örf-Adet Kurallarının İhlali

UCM, 1907 La Haye yönetmeliklerinde, Cenevre Sözleşmeleri'nin I numaralı protokolünde ve uluslararası örf ve adet hukukunda tanımlanmış ihlalleri de içeren uluslararası insancıl hukukun diğer ihlallerinin büyük bir kısmı üzerinde yargılama yetkisine sahiptir.²⁹ Savaş suçu teşkil eden eylemlerden bazıları şunlardır: zehirli silah, gaz ya da gereksiz acıya sebep olan silah kullanılması, askeri gereklilikle bağdaşmayacak şekilde şehirlerin, kasabaların veya köylerin yok edilmesi, savunmasız kasaba, köy, bina veya yerleşim yerlerine saldırılması ya da bombalanması, dini, hayır, sanat ve eğitim veren kurumlara, tarihi yerlere, bilim ve sanat eserlerine zarar verilmesi, yok edilmesi veya el koyulması, kamu veya özel mülkün yağmalanması vb. suçlardır.³⁰ Ayrıca ateşkes bayrağını, BM ya da düşman işaretini ya da Kızılhaç ve Kızılay amblemlerini kötüye kullanmak, sivilleri kasten aç bırakmak, 15 yaşından küçük çocukları silahlı kuvvetlere almak ya da onları çatışmalara aktif bir şekilde dâhil etmek, işgalcilerin işgal ettikleri topraklara kendi sivil vatandaşlarını doğrudan veya dolaylı olarak yerleştirmek ve bu topraklardaki nüfusun bir kısmının veya tamamının sınır dışı edilmesi de bu suçlar kapsamındadır.³¹

2.2.4. Saldırı Suçları (Barışa Karşı Suçlar)

Saldırı suçu, bir ülkenin toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına bir başka ülkenin silahlı saldırısıdır. Roma Statüsü hazırlık görüşmeleri esnasında ve Roma Statüsü imzalandıktan sonra devletler bu suçun tanımı konusunda uzlaşmaya varamadıkları için, saldırı suçu sadece başlık olarak kalmış, içeriği mahkemenin kurulmasından 8 yıl sonra 2010 yılında Uganda'nın Kampala kentinde düzenlenen Uluslararası Ceza Mahkemesi Gözden Geçirme Konferansı'nda belirlenmiştir.³² Saldırı suçu, "Bir devletin siyasi ve askeri eylemleri üzerinde etkin kontrol veya yönetim yetkisi bulunan kişi tarafından planlanan, hazırlanan, başlatılan veya uygulanan, niteliği, ağırlığı ve boyutu itibarıyla açıkça Birleşmiş Milletler Andlaşması'nın ihlalini oluşturan eylem" olarak tanımlanmıştır.³³ Bu tanıma göre, saldırı suçunda askeri veya siyasi üst düzey devlet görevlilerinin cezai sorumluluğu bulunmaktadır. Her ne kadar tanım üzerinde bir uzlaşma sağlanmış olsa da, taraf devletlerin Statü üzerinde 2010'da yaptığı değişiklikle 1 Ocak 2017'den sonra saldırı suçu üzerinde Mahkeme'nin yetkisini kullanması mümkün hale getirilmiştir.³⁴

²⁸ A.e., s. 167-168; Shaw, *a.g.e.*, s. 322-323.

²⁹ Sarıgüzel, *a.g.e.*, s. 259.

³⁰ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 169.

³¹ Sarıgüzel, *a.g.e.*, s. 259-260.

³² Özkan, *a.g.e.*, s. 190-191; Shaw, *a.g.e.*, s. 327.

³³ Elements of Crimes", International Criminal Court, The Hague, 2013, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>, s. 30.

³⁴ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s.163-164.

2.3. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Yer ve Zaman Bakımından Yargı Yetkisi

UCM'nin yer itibarıyla yargı yetkisi Roma Statüsü'nün 12. maddesinde düzenlenmiştir. Bu madde mülkîlik ve şahsîlik ilkesini esas almıştır. Buna göre, suç taraf devletlerden birinin topraklarında veya taraf devletlerden birinin vatandaşları tarafından işlenirse mahkeme devreye girecektir.³⁵ İstisnai olarak, mahkemeye taraf olmayan devletler mahkemenin yargı yetkisini belli olaylar için kabul edebilirler.³⁶ Ayrıca BM Güvenlik Konseyi bazı davaları UCM'ye havale edebilir ve bu durumlarda, suçun taraf bir devletin ülkesinde veya onun vatandaşları tarafından işlenmesi şartı aranmadığı için Statü'ye taraf olsun veya olmasın suçu işleyen herhangi bir devlet de Mahkeme tarafından yargılabilecektir.³⁷ Mahkeme, Güvenlik Konseyi'nin bir durumu havale etmesi durumunda da soruşturma açıp yargılama yapabilmektedir.³⁸ Dolayısıyla UCM, bir taraf devletin başvurusu, Güvenlik Konseyi'nin bir olayı mahkemeye havale etmesi ya da savcılığın kendiliğinden bir soruşturmayı başlatması (proprio motu) şeklinde üç ayrı yöntemle yargılamayı başlatabilmektedir.³⁹

Roma Statüsü 11. madde gereğince, Mahkeme, Statü'nün yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla işlenen suçlar üzerinde yargılama yapma yetkisine sahiptir. Uluslararası toplum 17 Temmuz 1998 tarihinde Roma Statüsü'nü kabul etmiş ve 60. devletin 1 Temmuz 2002 tarihinde onay vermesiyle Mahkeme görevine başlamıştır. Bu bağlamda 1 Temmuz 2002 tarihi itibarıyla işlenen ve Mahkeme'nin yargı yetkisi kapsamında bulunan suçlar bakımından Mahkeme'nin yargı yetkisi bulunmaktadır.⁴⁰

Mahkeme'nin yargı yetkisi, taraf devletler bakımından, devletin Statü'ye taraf olduğu tarihte başlar. Fakat söz konusu devlet isterse yayınlacağı bir bildiriyle, Mahkeme'nin yetkisini Statü'nün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren başlatabilir.⁴¹ Zaman bakımından yargı yetkisinin 3 istisnası vardır: İlk olarak, savaş suçlarıyla alakalı olarak, bir devlet tek taraflı bir beyanla, bu suçların kendi vatandaşları için ve kendi topraklarında işlenmesi durumunda, Statü'nün kendisi için yürürlüğe girdiği tarihten itibaren yedi yıllık bir süre için Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul etmeyeceğini açıklayabilir.⁴² İkinci olarak, Statü'ye taraf olmayan bir devlet belli olaylar için Mahkeme'nin yetkisini tek taraflı olarak tanıyabilir. Bu durumda devletin tek taraflı yetki kabulü be-

³⁵ Ali Ş. Kılıç, "Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Devletlerin Egemenliği Üzerine Ulusal Egemenlik Odaklı Bir İnceleme". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 58, Sayı 3, 2009, s. 633.

³⁶ Elif Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 2003, s. 36.

³⁷ Özkan, *a.g.e.*, s. 191.

³⁸ Süleyman E. Zorlu, "Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşunda Tarihsel Süreç ve BM Güvenlik Konseyi'nin Uluslararası Ceza Mahkemesinin İşleyişi Üzerindeki Yetkileri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, 2016, s. 143.

³⁹ Ba, *a.g.e.*, s. 3; Çakmak, *a.g.e.*, s. 208.

⁴⁰ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 171.

⁴¹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 633-634.

⁴² Zorlu, *a.g.e.*, s. 144.

yanıyla, Mahkeme'nin yetkisinde olmayan eylem, eylemin gerçekleşmesinden sonra Mahkeme'nin yetki alanına girer. Üçüncü istisna olarak ise, Güvenlik Konseyi'nin bir olayı savcıya göndermesiyle, eylemin gerçekleşmesinin ardından olay, Mahkeme'nin yetki alanına girmiş olur.⁴³

2.4. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Ulusal Mahkemeleri Tamamlayıcı Nitelikli Yargı Yetkisi

UCM, devletlerin egemenlik haklarını göz önünde bulundurur. Tamamlayıcılık ilkesi devletlerin egemenliklerine karşı verilen en büyük tavizdir.⁴⁴ Mahkeme'nin kapsamında olan suçlar, yetkili devlette kovuşturma ve soruşturma konusu yapılmışsa, ilgili devletin bunu devam ettirebilecek isteği ve yeteneği olmaması durumu hariç, Mahkeme'nin yargı yetkisi söz konusu değildir. Ulusal mahkemeler, tamamlayıcı yargı yetkisi olan UCM'ye karşı bir önceliğe sahiptir.⁴⁵

Mahkeme tamamlayıcılık ilkesi gereğince egemen bir devletin yargılama yetkisini hiçbir şekilde elinden alamaz. Ulusal mahkemeler görevini yapma konusunda isteksiz ve yetersiz olduğu zaman ancak Mahkeme devreye girer.⁴⁶ Hükümetler, üst düzey yetkililere soruşturma açma konusunda isteksiz davranabilirler veya iç savaş gibi durumlarda yargılama yapabilecek bir mekanizma bulunmayabilir. Bu gibi durumlarda Mahkeme tamamlayıcılık ilkesi gereği devreye girer. Mahkeme'nin yargılama yetkisi ikincil konumdadır, birincil yargılama yetkisi ilgili devlete aittir.⁴⁷ Ancak ilgili devletin hakiki bir soruşturma ve yargılama yaptığını kanıtlaması ve bu kanıtları UCM'ye sunması gerekir.⁴⁸

Mahkemenin ilk on yıllık yargılama siciline bakıldığında neredeyse tamamen Afrika kıtasında işlenen suçlara odaklandığı ve bunları yargılayarak cezalandırdığı görülmektedir. Mahkemenin bu şekilde sadece Afrika kıtasındaki suçları soruşturup yargılaması eleştirileri beraberinde getirirken⁴⁹ örneğin ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesi sonrasında bu ülkede Amerikan askerlerinin işlediği suçlar konusunda sessiz kalması da bu eleştirileri haklı çıkarmıştır. Nitekim Kenya gibi kimi Afrika ülkeleri UCM'yi büyük güçlerin işlediği suçlara ses çıkarmazken Afrikalılarca işlenen suçlar konusunda fazlasıyla gayretkeş olmakla suçlanmıştır.⁵⁰ 2010'lara gelindiğinde, UCM'nin Afganistan,

⁴³ Uzun, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁴⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 639.

⁴⁵ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s.172; Shaw, *a.g.e.*, s. 302.

⁴⁶ Ba, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁷ Özkan, *a.g.e.*, s. 182.

⁴⁸ Shaw, *a.g.e.*, s. 303.

⁴⁹ Ba, *a.g.e.*, s. 5; Everisto Benyera, *The Failure of the International Criminal Court in Africa: Decolonising Global Justice*, London and New York, Routledge, 2022, s. 4-5; Elizabeth Wilmshurst, "Strengthen the International Criminal Court", *Chatham House*, 12 Haziran 2019, https://www.chathamhouse.org/2019/06/strengthen-international-criminal-court?gclid=EAIaIQobChMlZlq-foMq5-AIVgcx3Ch185QlwEAAYAiAAEgKfgPD_BwE.

⁵⁰ Çakmak, *a.g.e.*, s. 227.

Filistin, Kolombiya ve Ukrayna gibi başka bölge ve kıtalarda işlenen suçları da soruşturma ve dava konusu yapmasına rağmen Güney Afrika, Burundi ve Gambia gibi kimi Afrikalı ülkeler mahkemeyi Afrika önyargısından ve tarafgir davranmaktan dolayı eleştirerek Roma Statüsü'nden çekileceklerini açıklamışlardır.⁵¹ Mahkeme ise bakılan davaların çoğunun Afrikalı taraf devletlerin başvurusu ile açıldığını ve özel olarak Afrika'ya hedef alarak yargılama yapılmadığını öne sürerek kendisini savunmaktadır.⁵²

3. Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Türkiye

Türkiye, Roma Konferansı'na Mehmet Güney başkanlığında yedi kişilik bir heyetle katılmış fakat UCM'yi kuran Roma Statüsü'ne çekimser kalarak taraf olmamıştır.⁵³ Esasen uluslararası bir ceza mahkemesi kurulması fikrini destekleyen Türkiye, terör ve uyuşturucu kaçakçılığı suçlarının Mahkeme'nin yargı yetkisi kapsamında olmaması sebebiyle çekimser oy kullanmıştır.⁵⁴ Ayrıca Statü'nün insanlığa karşı suçlar ve saldırı suçunun tanımındaki belirsizlik de Türkiye'nin çekincesinin bir başka sebebidir.⁵⁵ Türkiye zaten 1949 Cenevre Sözleşmeleri ile bu suçlar kapsamında hukuki bir yükümlülük altına girmiştir.⁵⁶ Türkiye ayrıca UCM'nin bağımsız hareket eden bir savcılık makamı olmasına karşı da çekinceler ileri sürmüştür.⁵⁷

Türkiye'nin Mahkeme'nin yetkisini henüz kabul etmemiş olması, Türk vatandaşlarının hiçbir şekilde UCM tarafından yargılanamayacağı anlamına gelmemektedir. Söz gelimi, uluslararası barış gücü kapsamında görev yapan bir Türk vatandaşı, Mahkeme'nin yetkisini kabul eden bir ülkede suç işlerse UCM yargılama yapabilir. UCM, ulusal mahkemelerin yargı yetkisini tamamlayıcı nitelikte bir mahkeme olduğu için, Türkiye UCM'nin yargı yetkisini kabul etmese bile, Mahkeme'nin yargı yetkisindeki suçlar bakımından iç hukukunu gözden geçirmek ve Mahkeme ile uyumlu hale getirmek durumundadır.⁵⁸ Türkiye'deki ceza mevzuatının Mahkeme'nin yetki kapsamındaki suçları içermemesi, Türkiye'de veya Türk vatandaşları tarafından işlenen suçların olması durumunda, Mahkeme'nin ilk elden yetkili olması söz konusu olacaktır.⁵⁹ Bu nedenle Türkiye, 12 Ekim 2004'te kabul edilen ve 1 Haziran

⁵¹ Sarkin, *a.g.e.*, s. 10-11, 20-21; "Back It, Join It: African Countries Are Wrong To Leave", *The Economist*, 27 Ekim 2016, <https://www.economist.com/leaders/2016/10/27/back-it-join-it>.

⁵² Interview with Fatou Bensouda, "We Should At All Costs Prevent the ICC from Being Politicized", *Vereinte Nationen* (German Review on the United Nations), Vol. 62, No. 1, 2014, https://dgvn.de/fileadmin/user_upload/DOKUMENTE/English_Documents/Interview_Fatou_Bensouda.pdf.

⁵³ Müge Çetin, "Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Türkiye'nin Durumu", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 3, 2010, s. 356.

⁵⁴ M. Uğur Bozkurt, "Uluslararası Ceza Hukuku İlkeleri Kapsamında Ad Hoc Uluslararası Ceza Mahkemelerine Yönelik Eleştiriler ve Uluslararası Ceza Mahkemesi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, 2010, s. 80.

⁵⁵ Uzun, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁶ Çetin, *a.g.e.*, s. 356.

⁵⁷ Çakmak, *a.g.e.*, s. 186.

⁵⁸ Aksar, *Uluslararası Hukuk-II*, s. 185-186.

⁵⁹ Uzun, *a.g.e.*, s. 42.

2005 tarihinde yürürlüğe giren 5237 sayılı Yeni Türk Ceza Kanununda daha önce mevzuatta olmayan soykırım ve insanlığa karşı suçları düzenleme yoluna gitmiştir.⁶⁰ Ancak Erhan'ın vurguladığı üzere, “*Türkiye Roma Statüsü’ndeki tüm suçları iç hukukuna aktarmamış*” ve özellikle saldırı suçunu düzenleme dışı bırakmıştır.⁶¹ İç hukuka aktarılan soykırım ve insanlığa karşı suçlar da Statü’deki ile aynı içerik ve kapsama sahip değildir.

765 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda insanlığa karşı suçlar kapsamında bir düzenleme bulunmamaktadır. İnsanlığa karşı suçlar TCK’ya ilk kez 5237 sayılı kanunla dâhil edilmiştir. Kanunun 77. maddesine göre kasten öldürme veya yaralama, işkence, köleleştirme, kişi hürriyetinden yoksun bırakma, bilimsel deneylere tabi kılma, cinsel saldırıda bulunma veya çocukların cinsel istismarı, zorla hamile bırakma veya fuhşa sevk etme fiillerinin; siyasal, felsefi, ırki veya dini saiklerle toplumun bir kesimine karşı bir plan doğrultusunda sistematik olarak işlenmesi, insanlığa karşı suç oluşturur.⁶² TCK’ya göre insanlığa karşı suçları oluşturan fiiller, bir plan doğrultusunda sistemli olarak işlenmiş olmak zorunda diye tanımlanırken, Roma Statüsü’ne göre aynı fiiller sivil halka karşı yapılan yaygın veya sistematik bir saldırının parçasını oluşturan ve saldırının varlığı bilinerek işlenen eylemler olarak tanımlanmıştır. TCK’nın tanımındaki “bir plan doğrultusunda”, Statü’de “sistemli” kelimesine denk gelirken, Statü’nün ele aldığı yaygınlık kuralı TCK açısından insanlığa karşı suçlar kapsamında değerlendirilmemektedir. TCK’nın düzenlemesi Roma Statüsü’nde sayılan fiillerden birçok konuda ayrılmaktadır.⁶³ Erhan da yeni TCK’nın Roma Statüsü’ne kıyasla insanlığa karşı suçların tanımını ve kapsamını daralttığı ve Türk yasa yapıcıların kanun metnini hazırlarken Roma Statüsü’nü pek de dikkate almadıkları görüşündedir.⁶⁴

Soykırım suçuna gelince, Türkiye 1950 tarihinde yürürlüğe giren BM Soykırım Sözleşmesi’ne taraf olmakla birlikte 54 yıl sonra ancak sözleşmeyi kendi iç hukukuna birkaç değişiklikle dâhil etmiştir. Yeni TCK’nın bu suçu düzenleyen 76. maddesi, Roma Statüsü’nün mevcut soykırım tanımından farklı bir şekilde, suçun oluşumu için fiilin herhangi bir planın icrası suretiyle işlenmiş olmasını öngörmüş ve suçun uygulama alanını sınırlandırmıştır.⁶⁵

Savaş suçları konusunda TCK herhangi bir hüküm içermemekte olup bu konuda sadece Türk Askeri Ceza Kanunu’nda kimi hükümler bulunmaktadır. Ancak 1930 tarihli bu kanun hem çok eski tarihli hem de savaş suçlarının tanım ve kapsamındaki değişiklikleri yansıtmaktan çok uzaktır.⁶⁶ Savaş suçları

⁶⁰ Aksar, Uluslararası Hukuk-II, s. 186; Zeynep Erhan, “Core International Crimes in Turkish Criminal Law and the Rome Statute”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 2, 2018, s. 113.

⁶¹ A.e.

⁶² Volkan Maviş, “İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Suçu Kapsamındaki Cinsel Şiddet Fiilleri”, *TBB Dergisi*, Sayı 130, 2017, s. 20.

⁶³ Domaç, *a.g.e.*, s. 178-179.

⁶⁴ Erhan, *a.g.e.*, s. 118, 124.

⁶⁵ A.e., s. 184; Erhan, *a.g.e.*, s. 115.

⁶⁶ Erhan, *a.g.e.*, s. 126.

bağlamında düşünüldüğünde Türkiye’nin Statü’ye taraf olmamasının nedenlerinin Güneydoğu’da yaşanan terör olayları ile Irak ve Kıbrıs sorunu olduğunu söylemek mümkündür. Statü’de bu konular kapsamında Türkiye’yi sıkıntıya sokacak hükümler mevcuttur. Bunların içinde, bölücü terör örgütünün Türkiye’ye yönelik silahlı mücadelesi en önemli nedendir.⁶⁷

Statü’ye göre, uluslararası olmayan silahlı çatışmalardaki uygulanabilir hukukun ihlali, bir devletin topraklarında resmi memurlar ve organize silahlı gruplar arasında süreklilik kazanan bir silahlı çatışma gerçekleşirse, bu durum Mahkeme’nin yetki alanına girer.⁶⁸ Bölücü terör örgütüne karşı yürütülen mücadelede yaşanacak olan insan hakları ihlallerine karşı iddiaların bireysel başvuru yoluyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne götürülmesi mümkünken, Türkiye’nin Statü’ye taraf olması durumunda bireysel ceza sorumluluk açısından konunun UCM’ye de taşınması mümkün olacaktır.⁶⁹ İç çatışmada işlenen savaş suçları için yetkili olan Mahkeme, bunun da ötesine geçerek, bir ülke içinde uzun süredir devam eden çatışmalara da müdahale edebilir. Bu durumla terörle mücadele, iç çatışma olarak Mahkeme’nin yetki alanına girecektir. Terör suçlarını yargı alanına almayan Mahkeme, terörle uzun zamandır mücadele eden Türkiye’yi savaş suçu işlediği gerekçesiyle yargılayabilecektir.⁷⁰ Nitekim bu nedenlerle Türkiye, uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda işlenen savaş suçlarının Roma Statüsü dışında bırakılması ve bunun yerine terörizm suçunun Statü’ye alınması görüşünü savunmuş ama bu görüş kabul görmemiştir. Dolayısıyla Türkiye, Roma Statüsü’ndeki kimi suç kategorilerini iç hukukuna aktarıırken uluslararası silahlı çatışmalarda işlenen suçları kısmen kapsama almış, uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda işlenen suçları ise tümüyle kapsam dışında bırakmıştır.⁷¹

İnsanlığa karşı suçların maddi unsurlarını oluşturan, nüfusun zorla nakli veya sürgün, işkence, kişilerin zorla kaybedilmesi gibi fiiller terörle mücadele esnasında Güneydoğu’da yaşanan olaylarla ilişkilendirilirse, Türkiye açısından sakıncalı bir durum ortaya çıkabilir. Bu durumda özellikle PKK terör örgütünün, örgütün iç ve dış siyasi temsilcilerinin ve bunlara destek veren bazı devletler söz konusu suçlar kapsamında, UCM’yi kullanarak Türkiye aleyhine taciz soruşturmaları açılması için terörle mücadele eden güvenlik görevlileri hakkında şikayette bulunabilirler. Eğer Türkiye Statü’ye taraf olur ve bu konularda Savcı soruşturma açarsa, bu soruşturmaları durdurmasının tek yolu, söz konusu görevlileri Türkiye’nin kendi ulusal mahkemelerinde yargılamasıdır.⁷² Bu noktada Türkiye’nin yaptığı düzenlemelerden biri de, “vatandaş iade edilemez” kuralında 2004 yılında bir değişikliğe gitmesidir. Türk Ceza Kanunu’nun 8. maddesine 2. fıkra olarak, Uluslararası Ceza Mahkemesi’ne

⁶⁷ Çetin, *a.g.e.*, s. 359.

⁶⁸ Uzun, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁹ Yasin M. Aslan, “Uluslararası Ceza Divanı ve Türkiye’ye Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 4, 2007, s. 76.

⁷⁰ Domaç, *a.g.e.*, s. 173-174.

⁷¹ Erhan, *a.e.*

⁷² Bayilloğlu, *a.g.e.*, s. 92.

taraf olmanın getirdiği yükümlülükler hariç olmak üzere vatandaşın suç dolayısıyla başka bir ülkeye verilemeyeceği hükmü eklenmiştir.⁷³

Türkiye'nin 1991 yılından itibaren Irak'ın kuzeyinde yürüttüğü askeri harekâtlar Irak hükümetleri tarafından devamlı protesto edilmiş, Türk tarafının BM Şartı ve uluslararası hukuk kurallarına aykırı davrandığı öne sürülmüştür. Türkiye bu müdahalelerin meşru müdafaa kapsamında olduğuna dair bir açıklama yapmamış olmasına rağmen, ABD, BM Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi'nde söz konusu faaliyetlerin meşru müdafaa kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. ABD'nin desteğiyle BM Güvenlik Konseyi'nde Türkiye aleyhine bir karar çıkmamasına rağmen, Arap Birliği, Körfez İşbirliği Konseyi ve Bağılantısız ülkeler Türkiye'yi kınayan kararlar almışlardır.⁷⁴ Türkiye'nin yürüteceği bir sınır ötesi harekâta kendi toprakları üzerinde işlenen suçlar sebebiyle Irak'ın UCM'ye başvurması mümkündür. Irak'ın Statü'yü kabul etmesi veya Mahkeme'nin yargı yetkisini somut bir olaya dair tanıması durumunda, Türk yetkililer hakkında soruşturma talebinde bulunması söz konusu olabilir.⁷⁵

Türkiye'nin bir diğer kaygısı da Kıbrıs konusudur. Saldırı suçu dahilinde, Kıbrıs'ta 1974'teki Türk müdahalesini UCM uluslararası hukuk ihlali olarak değerlendirebilir. Nitekim Türkiye de insanlığa karşı suçlar ve soykırımın aksine yeni TCK'da saldırı suçuna hiçbir şekilde yer vermemiştir.⁷⁶ Türkiye'nin 2010 yılında saldırı suçunun tanımının yapıldığı UCM Kampala Gözden Geçirme Konferansı'ndaki tutumu da, bu suçun Güvenlik Konseyi tarafından tespit edilmesi halinde ancak Mahkeme'nin yargılama yapabilmesi yönünde olmuştur. Fakat Konferans sonucunda saldırı suçunun oluşup oluşmadığı noktasında Güvenlik Konseyi'ne yetki verilmekle birlikte, Konsey'in de harekete geçemediği durumlarda UCM'ye bağımsız olarak (proprio motu) soruşturma açabilme imkânı tanınmıştır.⁷⁷

Saldırı suçu ile beraber, Statü'deki düzenlemeye göre kesin bir savaş gerekliliği bulunmamasına rağmen düşman mallarına el konulması veya bunların tahribi de Türkiye açısından sorun çıkarabilecek bir başka meseledir. Türkiye her ne kadar 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nı hukuki zemine dayandırsa da UCM, subjektif bir yaklaşımla bu durumu insancıl hukuk ihlali olarak değerlendirebilecektir.⁷⁸ Kıbrıs Barış Harekâtı sonunda Rum ve Türk kesimleri arasında halkların mübadelesi yapılmış, birçok Rum güneye, birçok Türk ise kuzeye göç etmiştir. Rumların, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde kalan taşınmazlarına ulaşamaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından mülkiyet hakkı ihlali olarak kabul edilmiştir. UCM'nin de, Kıbrıs'ta yaşanan olaylarda KKTC ve Türkiye'nin uygulamalarını AİHM ile

⁷³ Çetin, *a.g.e.*, s. 356.

⁷⁴ Sarıgözel, *a.g.e.*, s. 262-263.

⁷⁵ Domaç, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁷⁶ Erhan, *a.g.e.*, s. 126.

⁷⁷ A.e., s. 129.

⁷⁸ Sarıgözel, *a.g.e.*, s. 266.

aynı doğrultuda hareket ederek, insancıl hukuk ihlali olarak değerlendirmesi mümkündür. Ayrıca çatışmalar sona erdikten sonra birçok Türkiye vatandaşı Kıbrıs'a yerleşmiştir. İşgal edilen alanlara doğrudan veya dolaylı bir şekilde işgalcilerin kendi halkını yerleşirmesi suçu kapsamında da Türkiye, UCM'nin sorumluluğuna girebilir.⁷⁹ Nitekim 2014 yılında UCM'ye Türkiye aleyhine yapılan şikayet başvurusunda adadaki "yasa dışı" yerleşimlerle ilgili olarak soruşturma açılması talep edilmiştir.⁸⁰ UCM Savcısı Bensouda'nın görevi yeni Savcı'ya devretmeden hemen önce 15 Haziran 2021'de yaptığı bir açıklamada da, Kıbrıs'taki yerleşimlerin UCM'nin soruşturmasına konu olabileceğini ve bu konunun bir sonraki Savcı'nın takdirinde olduğunu ifade etmesi Türkiye'nin kaygılarını doğrulayıcı olmuştur.⁸¹ Ayrıca, Türkiye Statü'ye taraf olmasa bile, Yunanistan Statü'ye taraf olduğu için Ege Denizi'nde yaşanacak bir durumda, Türk yetkililer UCM'nin yargı yetkisi kapsamına girebilirler. Olası bir kriz durumunda Türkiye tarafından yapılan bir müdahalede, Türk askerleri saldırı suçu kapsamında Yunanistan tarafından UCM'ye başvuru yapılması durumunda yargılanabilirler.⁸²

4. Uluslararası Ceza Mahkemesi ve ABD

ABD, Eski Yugoslavya ve Ruanda Mahkemelerinin BMGK tarafından kurulmasına destek olarak öncülük etmiş, ardından da daimi bir uluslararası ceza mahkemesi kurulması fikrini desteklemiştir.⁸³ Bu olumlu tutumuna rağmen, ABD nihayetinde Roma Statüsü'ne olumsuz oy kullanan 7 devletten biri olmuştur. Mahkeme'nin yargı yetkisini otomatik olarak kullanıp kullanmayacağı konusu Roma Konferansı esnasında en tartışmalı konulardan biri olmuş ve ABD'nin başını çektiği bazı ülkeler, yargı yetkisinin kullanılabilmesi için, hem suçun ülkesinde işlendiği devletin hem de suçlunun vatandaşı olduğu devletin Mahkeme'nin yargı yetkisini tanımasını istemişlerdir.⁸⁴ ABD, Pakistan, Meksika, Libya, Irak ve Katar gibi ülkelerin olduğu bir grup, sınırlı yetkilere sahip ve BM Güvenlik Konseyi'nin etkisi altında olan bir mahkeme istemişlerdir.⁸⁵ Hatta ABD, UCM'nin Güvenlik Konseyi'nin onayı olmadan herhangi bir olaya bakmasını imkânsız kılacak ve özellikle bağımsız hareket

⁷⁹ Domaç, *a.g.e.*, s. 175.

⁸⁰ Zeynep Erhan Bulut, "The Cyprus Issue and the International Criminal Court", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 18, Sayı 72, 2021, s. 73.

⁸¹ Tasoula Hadjitofi, "Can the International Criminal Court Bring Justice to Cyprus?", *Newsweek*, 29 Kasım 2021, [https://www.newsweek.com/can-international-criminal-court-bring-justice-cyprus-opinion-1653030#:~:text=Can%20the%20International%20Criminal%20Court%20\(ICC\)%20finally%20bring%20justice%20to,to%20justice%20through%20the%20ICC](https://www.newsweek.com/can-international-criminal-court-bring-justice-cyprus-opinion-1653030#:~:text=Can%20the%20International%20Criminal%20Court%20(ICC)%20finally%20bring%20justice%20to,to%20justice%20through%20the%20ICC).

⁸² Bayılloğlu, *a.g.e.*, s. 97.

⁸³ Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 2; Andrea Betti, "Slay This Monster": The United States and Opposition to the Rome Statute on the International Criminal Court", *Human Rights Review*, Sayı 17, 2016, s. 418-419, 429; Cenap Çakmak, "ABD ve Uluslararası Ceza Mahkemesi", *Liberal Düşünce*, Sayı 48, 2007, s. 90.

⁸⁴ Sevim Uygun, "Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Yargı Yetkisi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2016, s. 29.

⁸⁵ Betti, *a.g.e.*, s. 419; Çakmak, *a.g.e.*, s. 149-150; Arzu Alibaba, "Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 49, Sayı 1, 2000, s. 195.

edecek bir savcılık makamına karşı çıkan hükümlerin Statü'ye konulması için girişimlerde bile bulunmuştur.⁸⁶ ABD'nin UCM'ye karşı çıkmasının birçok sebebi olmakla birlikte, esas sebep Roma Statüsü'nün mülkilik ilkesini benimseyerek, suçu işleyen uyruğuna bakılmaksızın, suçun taraf devletin topraklarında işlenmiş olmasını UCM'nin yargılama yapması için yeterli saymasıdır.⁸⁷ Dünyanın birçok yerinde çok sayıda barış gücü kapsamında asker ve personel bulduran ABD, Statü'ye taraf bir devlet tarafından veya savcının re'sen başvurusu üzerine Amerikan vatandaşlarının aleyhine siyasi nitelikli davaların UCM tarafından açılabilceğini gerekçe göstermiştir.⁸⁸

ABD, Bill Clinton döneminde 31 Aralık 2000'de Statü'yü "Mahkeme'nin ABD'nin istediği çizgide gelişimini etkileyebilmek" amacıyla imzalamış ancak, Statü hiçbir zaman onay için Senato'ya sunulmamıştır.⁸⁹ 2002 yılında George W. Bush'un işbaşına gelmesi sonrasında ise ABD Statü'den imzasını geri çekmiştir.⁹⁰ Clinton'ın ikircikli ve kafası karışık tutumunun ötesinde mahkemeye karşı açıkça muhalif, hatta neredeyse düşmanca bir tutum takınan Bush yönetimi, Roma Statüsü'ne taraf olmanın ülkenin çıkarlarına aykırı olduğunu düşünmüştür.⁹¹ Bush yönetimi öncelikle Roma Statüsü'nün yürürlüğe girmesini engellemeye de uğraşmış ama bunda başarılı olamamıştır. Bush yönetimi görev süresinin dolduğu 2009 yılına kadar izlediği "boş sandalye" (empty chair) politikası uyarınca UCM Taraf Devletler Asamblesi'ne katılmadığı gibi, Mahkeme ile ilgili çok taraflı toplantı ya da platformlarda yer almayı da reddetmiştir.⁹² Ayrıca Bush UCM'nin yargı yetkisi kullanmasına engel olmak için BM Güvenlik Konseyi'ndeki ayrıcalıklı konumunu da kullanmaya kalkmıştır.⁹³ BM Güvenlik Konseyi'nden dokunulmazlık için istediği kararı çıkaramayan ABD, daha sonra Konsey'in kendi vatandaşlarına tam dokunulmazlık vermemesi durumunda Bosna-Hersek'te bulunan BM Barış Gücü'nün genişletilmesi kararını kesinlikle veto edeceğini duyurmuştur. Bunun üzerine bir yıla sınırlı olmak kaydıyla, barış güçlerinde veya BM kapsamında yapılan operasyonlarda Amerikan vatandaşları üzerinde UCM'nin yargı yetkisi olmayacağı kararlaştırılmıştır.⁹⁴ Ancak 2002-2003'te Güvenlik Konseyi'nden bu tür kararlar çıkarmada başarılı olsa da 2004 yılında Güvenlik Konseyi'nden benzer kararların çıkarılması Konsey'deki güçlü direniş nedeniyle mümkün olamamıştır.⁹⁵ Bush'un 2004'te yeniden başkan seçilmesinden sonra ise yönetimin UCM'ye karşı tutumunda görece bir yumuşama gözlenmiştir.⁹⁶

⁸⁶ Çakmak, *a.g.e.*, s. 150.

⁸⁷ Bayılhoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

⁸⁸ Aksar, Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 132.

⁸⁹ Betti, *a.g.e.*, s. 420; Çakmak, *a.g.e.*, s. 258.

⁹⁰ Çetin, *a.g.e.*, s. 355.

⁹¹ Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 4.

⁹² A. e., s. 6.

⁹³ Çakmak, *a.g.e.*, s. 259.

⁹⁴ Aksar, Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 133.

⁹⁵ Çakmak, *a.g.e.*, s. 260.

⁹⁶ Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 1, 6.

ABD’nin Bush dönemine UCM’ye karşı attığı somut adımlardan biri de, ASPA (American Service-Members’ Protection Act) kanunudur.⁹⁷ ABD, 2 Ağustos 2002’de yürürlüğe giren bu kanun ile kendi görevlilerinin UCM tarafından yargılanmasına karşı çıkmıştır. Bu yasaya göre, Amerikan Ordu Mensupları herhangi bir yabancı yargı organına teslim edilemez. ABD’nin bütün bu itirazları tüm dünya üzerinde uygulamaya çalıştığı kuvvet kullanma politikasının sonuçlarından duyduğu çekincenin bir göstergesidir.⁹⁸ Soğuk Savaş’ın bitmesiyle tek süper güç olarak kalan ABD, bu duruma güvenerek uyguladığı politikalar nedeniyle herhangi bir makama hesap vermek istememektedir. Nitekim bu kanunla amaçlanan, ABD’nin Bush Doktrini kapsamında önleyici askeri müdahalede bulunmasına yönelik herhangi bir kısıtlamadan kurtulmaktır. Bu kanunla ABD’nin UCM’ye mali destek vermesi ve mahkeme ile işbirliği yapması da yasaklanmıştır. Ayrıca bu kanun UCM’ye taraf ülkelere yaptırımı öngörmüş ve Amerikan askeri yardımını da yasaklamıştır. Fakat ABD Başkanı bu yasağı, Amerikan çıkarları için uygun olmadığı durumlarda bir yılı geçmemesi şartıyla bir veya iki dönem geçici olarak kaldırabilir. Ayrıca UCM’ye taraf bir ülke ABD ile kendi ülkesindeki Amerikan personeline karşı UCM’nin harekete geçmesini önleyecek ikili bir anlaşma yaparsa Başkan bu yasağı sürekli olarak kaldırabilir.⁹⁹ ABD 2002-2006 arasında vatandaşlarının UCM yargı yetkisinin dışında tutulması ve UCM’ye teslim ve iade edilmemesi için Afganistan, Özbekistan, Tacikistan, Dominik Cumhuriyeti, Romanya ve Hindistan gibi 100’den fazla ülkeyle, “Dokunulmazlık Anlaşmaları” veya “Madde 98 Anlaşmaları” olarak da bilinen ikili anlaşmalar (Bilateral Immunity Agreements) imzalamıştır.¹⁰⁰ Bu tür anlaşmalara yanaşmayan ülkeleri ise Washington ekonomik yardımı keserek cezalandırmıştır.¹⁰¹

Amerikan hukuk sisteminde Roma Statüsü’ndeki suçların bazılarını ceza hukukunda yer verilmiş olmakla birlikte, bu suçlar soykırım ile işkence ve çocuk asker kullanımı gibi kimi savaş suçlarından ibaret olup bunlar da ancak federal mahkemelerde ve nadiren kovuşturma ve yargılamaya konu olabilmektedir. Ancak bunun ötesinde federal hukuk düzeyinde “insanlığa karşı suçlar” ile ilgili hiçbir yazılı düzenleme yoktur.¹⁰² Bu tür suçların soruşturulması ve yargılanması ile cezalandırılması noktasında ABD’nin gereken tüm imkân ve kabiliyetlere sahip olduğuna şüphe olmamakla birlikte, Amerikan yargısı sadece ülke sınırları içinde işlenen bu tür suçları yargılamakta ve ülke dışında işlenen suçlara Kongre aksi bir karar almadıkça bakmamaktadır.¹⁰³

⁹⁷ Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 5; Çakmak, *a.g.e.*, s. 259; Jeffrey. S. Dietz, “Protecting the Protectors: Can the United States Successfully Exempt U.S. Persons from the International Criminal Court with U.S. Article 98 Agreements?”, *Houston Journal of International Law*, Cilt 27, Sayı 1, Fall 2004, s. 147.

⁹⁸ Çetin, *a.g.e.*, s. 355.

⁹⁹ Dietz, *a.g.e.*, s. 147; Çakmak, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁰⁰ Aksar, *Uluslararası Ceza Mahkemesi*, s. 134; Dietz, *a.g.e.*, s. 137; Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰¹ *A.e.*

¹⁰² Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁰³ *A.e.*, s. 12.

ABD UCM'nin yargı yetkisini tanımasa da Mahkeme'nin yetkisine giren suçları soruşturmak ve gerekirse önlem almak üzere kimi federal hükümet kurumlarının yetkili oldukları görülmektedir. Bu doğrultuda Dışişleri, Adalet ve Anayurt Güvenliği Bakanlıkları bünyesinde bu tür suçları işleyenlerle mücadele etmek üzere özel birimler ve bürolar kurulmuştur. Bunların aldıkları önlemler arasında bu tür suçları işleyenlerin ülkeye girişini engellemek, ülkede bulunuyorlarsa bunları sınır dışı etmek ve diğer ülke hükümetleri ve adli otoriteleriyle iş birliği yapmak yer almaktadır.¹⁰⁴

ABD'nin en önemli endişesi, kendi vatandaşlarının ve özellikle barış gücü operasyonlarına katılan askerlerinin yargılanmasıdır. Fakat yargı yetkisine giren suçların Mahkeme önüne çıkması için gerekli koşullar vardır. Mesela soykırım suçunun işlenmiş sayılabilmesi için bunun bir grubu tamamen veya kısmen ortadan kaldırmak amacıyla yapılmış olması gerekir. Doğal olarak, barış operasyonlarına katılan askerlerin böyle bir niyetlerinin olduğunun kanıtlanması imkânsızdır. BM ve barış gücüne asker sağlayan devletler ile BM ve ev sahibi devletlerarasında anlaşmalar yapılmakta ve barış gücüne katılan askerleri yargılama yetkisi askeri sağlayan devlete bırakılmaktadır. Bu durumda UCM'nin bir Amerikan askerini yargılayabilmesi için ABD'nin kendi askerini yargılayamayacak durumda olması ve yargılamamak istemesi gerekmektedir ki, bu durum da pek olası görünmemektedir.¹⁰⁵

ABD'nin Güvenlik Konseyi'nin havale etmesiyle UCM'nin yargı yetkisi kullandığı Sudan Darfur ve Libya örneklerindeki tutumu ise genel olarak mahkemeye yönelik tutumuyla çelişkilidir. Nitekim UCM'ye meşruiyet kazandıracak hiçbir eyleme girişmeyeceği söylemini kullanmasına rağmen Washington Darfur örneğinde Konsey'de çekimser kalarak kararın çıkmasına engel olmamış; Libya örneğinde ise çekimser de kalmayıp doğrudan karara destek vererek aslında UCM'nin meşru bir mahkeme olarak artan önemini zımnen kabul etmiştir.¹⁰⁶

ABD'nin UCM'ye dair bir diğer endişesi ise, UCM bağımsız savcısı ile ilgilidir. Washington, üç yargıçlı bir kurulun onayıyla harekete geçen bağımsız bir savcının ABD personeline karşı soruşturma başlatma yetkisine karşı çıkmaktadır. ABD, kendisinin veto hakkının bulunduğu BMGK'nin soruşturma açma ve suçlamada bulunma konusunda tek yetkili olması konusunda ısrarlıdır. UCM'nin herhangi bir hükümete veya resmi otoriteye karşı sorumluluğunun olmaması da ABD'yi rahatsız etmektedir. Bu durumda, ABD'ye göre, UCM'nin "demokrasi açığı" sorunu vardır. Bu yüzden UCM sadece dar ve teknik değil aynı zamanda çok geniş kararlar verecektir. ABD'yi rahatsız eden durumlardan bir diğeri de saldırı suçunun net bir tanımının olmamasıdır.¹⁰⁷ Bu suç ancak 2010 yılında Kampala'daki Gözden Geçirme Konferansı'nda tanımlanmış ve akabinde saldırı suçunun 2017 yılından itibaren UCM tarafından kovuşturulabilir suçlar kapsamına alınması ABD'yi yine rahatsız etmiştir.

¹⁰⁴ Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹⁰⁵ Alibaba, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁰⁶ Çakmak, *a.g.e.*, s. 260-261; Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁰⁷ Çakmak, *a.g.e.*, s. 100.

Obama döneminde ABD’nin UCM’ye karşı tutumu gerek selefi Bush gerekse de halefi Trump’a göre çok daha ılımlı ve hatta zaman zaman iş birliğine yatkın olmuştur.¹⁰⁸ Dolayısıyla Obama UCM konusunda Clinton dönemindeki temkinli ilişki kurma (cautious engagement) politikasına geri dönmüştür.¹⁰⁹ Söz gelimi, Obama yönetimi Bush’un hiçbir zaman temsilci göndermediği UCM’nin Taraf Devletler Asamblesi toplantılarına Kasım 2009’da ilk defa temsilci göndermiş ve kimi zaman da Amerikan çıkarlarına ve hukukuna ters düşmeyen durumlarda ve olaylarda mahkeme ile iş birliğine gitmiştir.¹¹⁰ Obama yönetimi ayrıca Bush döneminde sayıları 100’ü aşan dokunulmazlık anlaşmaları peşinde koşmaktan da vazgeçmiştir.¹¹¹ Son yıllarda Amerikan yargısı da Roma Statüsü’nün teamüli niteliğini kabul etmiş olup hem sivil hem de askeri davalarda verilen kararlarda bu durum gözlenebilmektedir. Yine UCM’nin yargı yetkisine giren suçları işleyen gerçek kişilerin ABD’den sınır dışı edilmesi uygulaması da Washington’ın tutumundaki değişikliğin bir başka işaretidir.¹¹²

Tüm bu gelişmelere rağmen Trump yönetiminin UCM’ye yönelik yaklaşımı ise son derece olumsuz ve hatta düşmanca olmuştur.¹¹³ Nitekim 2018’de BM Genel Kurulu’na hitap eden Başkan Trump “ABD’nin hiçbir şekilde UCM’yi tanımaya ya da ona destek olmaya niyeti olmadığını” açıkça ifade ederek “Mahkeme’nin hiçbir yargı yetkisine, meşruiyete ve otoriteye sahip olmadığını” vurgulamıştır.¹¹⁴ Bir yandan Roma Statüsü’nden topluca çekilme tehdidinde bulunan Afrika ülkelerini kınayan Trump yönetimi, diğer yandan ise 03 Kasım 2017’de ABD’nin Afganistan’da işlediği suçları soruşturma niyetini açıklayan UCM Savcısı Bensouda’nın ABD vizesini Nisan 2019’da iptal edip bir sonraki yıl uygulanacak yaptırımların işaretini vererek çelişkili bir tutum sergilemiştir.

UCM’nin Mart 2020’de Afganistan’daki Amerikan askerlerinin ve istihbaratının savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar işleyip işlemediklerini tespit etmek üzere soruşturma açma kararı alması Trump yönetiminin şiddetli tepkisini çekmiştir. Savcılığın tüm çabalarına rağmen ABD’nin yoğun baskısına maruz kalan UCM’nin Ön Yargılama Dairesi Nisan 2019’da Afganistan konusunda yeterli kanıt toplanamaması ve olayın tarafı olan devletlerin iş birliğine yanaşmaması nedeniyle soruşturmaya yer olmadığı yönünde karar almışsa da¹¹⁵, Savcılık makamının buna itiraz ederek konuyu İstinaf Dairesi’ne taşınması üzerine 5 Mart 2020’de söz konusu daire Ön Yargılama Daire-

¹⁰⁸ Nicole Jones, “Sanctioning the ICC: Is This the Right Move for the United States?”, *Wisconsin International Law Journal*, Cilt 39, Sayı 1, 2022, s. 182.

¹⁰⁹ Sadat ve Drumbl, *a.g.e.*, s. 7.

¹¹⁰ *A.e.*, s. 8.

¹¹¹ *A.e.*

¹¹² *A.e.*, s. 1.

¹¹³ Wilmshurst, *a.e.*

¹¹⁴ Gabby Deutch, “Full Transcript: Donald Trump at the United Nations General Assembly”, *The Atlantic*, 25 Eylül 2018, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/09/trump-unga-transcript-2018/571264/>.

¹¹⁵ Jones, *a.g.e.*, s. 190; Jeremy Schrady, “The Sound and the Fury Signifying Nothing: Trump Sanctions International Criminal Court Chief Prosecutor Fatou Bensouda”, *Tulane Journal of International & Comparative Law*, 30, 2022, s. 246-248.

si'nin kararına karşı çıkmış ve soruşturma açılabilceğine hükmetmiştir.¹¹⁶ Bu soruşturma ile birlikte ABD ilk kez askerlerinin UCM tarafından yargılama ve cezalandırılması riski ile karşı karşıya kalmıştır.¹¹⁷ Amerikan yönetimi ne Afganistan'ın ne de UCM'ye taraf herhangi bir ülkenin bu konuda bir soruşturma açılması talebinde bulunmadığını vurgulasa da, UCM savcılarının bağımsız davranma yetkileri bulunmaktadır.¹¹⁸ Bunun üzerine ABD Başkanı Donald Trump'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı John Bolton "UCM'nin Amerikan halkının anayasal haklarına ve ABD'nin egemenliğine bir saldırı"¹¹⁹ içinde olduğunu savunarak Mahkeme ile kesinlikle iş birliği içinde olmayacaklarını şu sözlerle vurgulamıştır:

"11 Eylül'ün arifesi bugün ve ABD Başkanı adına şu mesajı vermek isterim ki ne pahasına olursa olsun kendi halkımızı ve müttefiklerimizi bu adil olmayan ve gayri meşru mahkemenin kararlarına karşı koruyacağız. ABD, UCM ile iş birliği yapmayacaktır. UCM'ye destek olmayacağız. İçerisinde yer almayacağız. UCM'yi kendi içerisinde ölmesi için bırakacağız. Nasıl olsa almış olduğu karar ve girişimlerle UCM bizim için zaten ölüdür."¹²⁰ ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo da UCM'yi "yozlaşmış, etkisiz ve siyasilmiş" bir kurum olarak tanımlamış ve Mahkeme'yi ABD askerlerine karşı ideolojik bir tutum takınmakla eleştirmiştir.¹²¹

UCM'nin Amerikan egemenliği ve ulusal güvenliğine karşı tehdit olduğunu ve denge ve denetleme mekanizmalarından yoksun olduğunu belirten Bolton, Amerikan Anayasası'ndan daha yüksek bir otorite tanımadıklarını da belirtmiştir. Bu söylemlere uygun olarak 11 Haziran 2020'de bir Başkanlık Emri yayınlayan¹²² Trump yönetimi 02 Eylül 2020'de Mahkemeyi, Savcılık Ofisini ve Savcı Bensouda'yı hedef alan yaptırımları devreye sokmuştur.¹²³ UCM yargıç ve savcılarının vizelerinin iptal edilerek ABD'ye girişinin engellenmesi ve Savcının Amerika'da bulunan mal varlıklarının hedef alınması, ABD'nin Mahkeme'ye uyguladığı yaptırımlar arasındadır.¹²⁴ Ayrıca yapılan açıklamalarla UCM yargıç ve savcılarını ile Amerikalılara yönelik soruşturmalarda UCM'ye

¹¹⁶ Jones, *a.g.e.*, s. 191.

¹¹⁷ *A.e.*, s. 176.

¹¹⁸ "Uluslararası Ceza Mahkemesi'nden ABD'nin Yaptırım Tehdidine Yanıt", *BBC Türkçe*, 11 Eylül 2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45481458>.

¹¹⁹ "Bolton's Remarks on the International Criminal Court", *Just Security*, 10 Eylül 2018, <https://www.justsecurity.org/60674/national-security-adviser-john-bolton-remarks-international-criminal-court/>.

¹²⁰ "Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton: Uluslararası Ceza Mahkemesi Bizim İçin Ölüdür", *Anadolu Ajansı*, 10 Eylül 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/beyaz-saray-ulusal-guvenlik-danismani-bolton-uluslararası-ceza-mahkemesi-bizim-icin-oludur/1251499>.

¹²¹ Nahal Toosi ve Natasha Bertrand, Trump Authorizes Sanctions against the International Criminal Court", *Politico*, 06 Kasım 2020, <https://www.politico.com/news/2020/06/11/white-house-international-criminal-court-sanctions-313070>.

¹²² Schradly, *a.g.e.*, s. 237-238.

¹²³ *A.e.*, s. 250.

¹²⁴ Jones, *a.g.e.*, s. 176-177.

destek olanların da ABD mahkemelerinde yargılanmaları söz konusu edilmiştir.¹²⁵ Tüm bu önlemler, açıkça ABD’nin UCM’nin Amerikan askerlerini kapsayan bir soruşturmayı yürütmesini ve bu konuda yargılama yapmasını etkilemeye dönük hamleler olarak yorumlanmıştır.¹²⁶

Kasım 2020’deki başkanlık seçimlerini Trump’ın kaybetmesiyle işbaşına gelen yeni Biden yönetimi ise 02 Nisan 2021’de Trump döneminde UCM’ye ve Mahkeme Savcısına yönelik olarak getirilen yaptırımları kaldırmış ve Trump’ın Başkanlık emrini de iptal etmiştir. Ancak bunun ötesinde, ABD’nin UCM’ye yönelik genel tutumunda bir değişiklik olmamış ve Biden yönetimi de, önceki başkanlar döneminde olduğu gibi, UCM’nin ABD ve İsrail’in eylemlerini soruşturmasına ve vatandaşlarını yargılamasına kesinlikle karşı olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.¹²⁷

Rusya’nın 24 Şubat 2022’de başlattığı Ukrayna’yı işgal girişimi de ABD’nin UCM ile ilişkisi açısından bir başka sınavı gelişme olmuştur. Nitekim Rusya Devlet Başkanı Putin’i “savaş suçu” işlemekle suçlayan Biden yönetiminin¹²⁸ bu noktada söz konusu suçların yargılanabileceği en önemli yargı kurumu olarak UCM ile iş birliğine gidip gitmeyeceği meselesi ortaya çıkmıştır. Bu noktada, ABD’nin yukarıda değinilen ve esasen Amerikan devlet görevlilerinin UCM ile herhangi bir iş birliği içine girmesini adeta imkânsız kılan yasal düzenlemeler Biden’in önündeki başlıca engeldir.¹²⁹ Dolayısıyla, ABD’nin Darfur ve Libya olaylarında olduğu gibi faydacı davranması söz konusu olabilecektir ki, bu da aslında ABD’nin kurumsal ve yargısal otoritesini tanımadığı Mahkeme ile inişli çıkışlı ilişkisinde üçüncü kez UCM’nin önemini ve meşruiyetini kabul etmesi anlamına gelebilecektir. Fakat bu kez Rusya’nın da Güvenlik Konseyi daimi üyesi olması, bu organın Ukrayna konusunda harekete geçmesini ve olayı UCM’ye havale etmesini daha baştan imkânsız kılmaktadır. Buna rağmen, Ukrayna’nın işgali sonrası ABD’de ve özellikle Amerikan Kongresi’nde UCM’ye yönelik ilginin ve saygının yeniden arttığı görülmekte ve Mahkeme’nin Ukrayna’daki savaş suçlarından dolayı Rus yetkililerle ilgili soruşturma açması beklenmektedir.¹³⁰ Gerçekten de görev süresi dolan Bensouda’nın yerini alan yeni UCM Savcısı Karim Khan Ukrayna Savaşı başladıktan sonra soruşturma açacağını duyurmuştur. Ukrayna Roma Statüsü’ne taraf olmasa da 2014’te bir bildirim ile UCM’nin Ukrayna’da 2014’ten beri işlenen suçlar için yargı yetkisini kabul etmiş olduğundan Rusya Statü’ye artık taraf olmasa

¹²⁵ “Uluslararası Ceza Mahkemesi’nden ABD’nin Yaptırım Tehdidine Yanıt”, a.e.

¹²⁶ Jones, *a.g.e.*, s. 185.

¹²⁷ Sarkin, *a.g.e.*, s. 15, 17; Schrady, *a.g.e.*, s. 254; Nahal Toosi, “Biden Lift Sanctions on International Criminal Court Officials”, *Politico*, 04 Şubat 2021, <https://www.politico.com/news/2021/04/02/icc-sanctions-reversed-biden-478731>.

¹²⁸ Oona Hathaway, “The U.S. Finally Sees the Point of the International Criminal court”, *The Washington Post*, 13 Nisan 2022, <https://www.washingtonpost.com/outlook/2022/04/13/war-crimes-russia-ukraine-icc/>.

¹²⁹ “The US Does Not Recognize the Jurisdiction of the International Criminal Court”, *NPR*, 16 Nisan 2022, <https://www.npr.org/2022/04/16/1093212495/the-u-s-does-not-recognize-the-jurisdiction-of-the-international-criminal-court>.

¹³⁰ Hathaway, a.e.

bile Rus yetkililerin UCM tarafından soruşturulması ve yargılanması mümkündür.¹³¹ ABD bu noktada, Ruslarca Ukrayna'da işlenen suçlara dair elindeki istihbarat bilgilerini UCM ile paylaşma yoluna gidebileceği gibi, Ukrayna hükümetine de soruşturmalarda ve kanıt toplama sürecinde adli destek verebilir.

5. Türkiye ile ABD'nin UCM'ye Yönelik Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

Türkiye uluslararası ceza yargılaması noktasında UCM ile sağlanan ilerlemenin gerisinde kalmamak için iç hukukuna Roma Statüsü'nde yer alan saldırı suçu ile savaş suçlarını da aktarmalı ve aynı zamanda iç hukukuna aktardığı soykırım ile insanlığa karşı suçların içerik ve kapsamını da Statü ile uyumlu hale getirmelidir. ABD de benzer şekilde ulusal mevzuat uyumu noktasında Türkiye'den çok farklı bir durumda olmayıp Amerikan iç hukukunun da Roma Statüsü ile uyumlu hale getirilmesi gerektiği açıktır. Türkiye'den farklı olarak Amerikan mevzuatı insanlığa karşı suçlara yer vermezken soykırım ile kimi savaş suçlarını düzenlemekle yetinmiştir. Dolayısıyla geri kalan savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve saldırı suçu kapsamında Amerikan mevzuatının uluslararası insancıl hukuka uyumunda önemli eksikler mevcuttur.

UCM'yi kuran Roma Statüsü'ne taraf olmayan devletlerden ABD, dünya üzerinde birçok yerde barış gücü kapsamında asker bulundurmaktadır. Kendi süper gücünün herhangi bir kurumun baskısı altına girmesini ve vatandaşlarının kendi mahkemeleri dışında hiçbir mahkeme tarafından yargılanmasını istemeyen ABD, Statü'ye ret oyu vermiştir. Mahkeme'yi kendi isteği doğrultusunda yönetebileceği düşüncesiyle Statü'ye ilk başta imza koysa da gerek dış politikası gereği gerekse de Mahkeme'nin ABD'nin rotasına girmemesi üzerine imzasını geri çekmiştir. Ayrıca 11 Eylül saldırıları sonrasında terörle mücadele konusunda daha rahat adımlar atabilmek, yapılacak olan askeri müdahalelerde sorun yaşamamak, başta savaş suçu olmak üzere UCM'nin yargı yetkine giren suçlamalarla kendi personelinin soruşturulmasının önüne geçmek için, ABD'nin Mahkeme'ye karşı etkili bir muhalefet başlatmış olması da dikkat çekicidir. Son dönemde ise Trump yönetimi, Mahkeme'ye yaptırımlar uygulayacağını dile getirerek düşmanca tavırlar sergilemiştir. ABD Mahkeme'ye karşı olan tavrını yaptığı ikili anlaşmalarla da ortaya koymuştur. Kendi ulusal yasalarında Mahkeme ile uyuma gitmek bir yana Mahkeme'yi tamamen etkisiz kılmak için bu anlaşmaları yapmıştır.

Türkiye ise Mahkeme'ye ABD'ye kıyasla daha tutarlı ve yumuşak bir tavır sergilemektedir. Mahkeme'ye üyelik halinde sorun yaşanmaması için kendi ulusal Ceza Kanunu'nda yaptığı değişiklikler bunun somut belirtilerinden biridir. Statü'ye taraf olma isteğini belirtmekle beraber, özellikle yıllardır verdiği terörle mücadeleden dolayı Mahkeme'nin yargı yetkisine girmenin getireceği sorumluluklardan ötürü Ankara'nın kimi çekinceleri bulunmaktadır. Türki-

¹³¹ A.e

ye, Mahkeme'nin terörizmi yargı yetkisi kapsamına alması için çabalamışsa da sonuç olumsuz olmuştur. Statü'ye katılım halinde, terörle mücadele esnasında işlenen fiillerden dolayı suçlu konuma düşme ihtimali Türkiye'yi bu fikirten uzaklaştırmaktadır.

Türkiye, bulunduğu jeopolitik ve jeostratejik konumundan ötürü istisnai bir ülke olarak dünyadaki çatışma alanlarının tam ortasındadır. Ayrıca, Yunanistan gibi inişli çıkışlı ilişkilerin olduğu komşu ülkeler, Türkiye aleyhine olan en ufak bir durumu bile değerlendirmek için tetiktir. Terör örgütü PKK hala aktiftir ve mücadele hala devam etmektedir. Bu faktörlerin etkisiyle Türkiye, Statü'ye temkinli yaklaşmaktadır.¹³² Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde olan Türkiye'ye son dönemlerde Statü'ye taraf olunması konusunda baskılar artmaktadır. Türkiye, Avrupa Birliği'ne aday ülkeler arasında Statü'yü imzalamamış olan tek ülkedir. AB, Roma Statüsü'nü desteklemekte ve AB'ye aday ülkelerden Statü'ye taraf olmaları doğrultusunda isteklerde bulunmaktadır.¹³³

2011 yılı itibariyle Suriye'de devam eden iç savaşa hem ABD hem de Türkiye askeri olarak müdahil olmuşlardır. Suriye'de yaşanan otorite boşluğundan yararlanarak kendisine bir mevki edinmeye çalışan terör örgütü PKK/PYD, Suriye'nin kuzeyinde ABD'nin yoğun desteğiyle kendisine bir hâkimiyet alanı kurmuştur. Türkiye'de yaklaşık 40 yıldır faaliyet gösteren ve çok sayıda insanın ölümünden sorumlu olan terör örgütü PKK ve onun Suriye'deki uzantısı olan PYD, Türkiye'nin sınır güvenliği için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye'de yaptığı operasyonlar meşru müdafaa kapsamındadır.¹³⁴ Türkiye'nin Suriye'deki Afrin operasyonuna dair BM Soruşturma Komisyonun yayınlamış olduğu bir raporda, Türk güçlerinin bu operasyonlarda uluslararası hukuku ihlal eden bir şekilde gerekli tedbirleri alma konusunda yetersiz kaldığı belirtilmiştir.¹³⁵ Yine BM İnsan Hakları Konseyi tarafından 22 Ağustos 2011 tarihinde alınan bir karar neticesinde kurulan Uluslararası Bağımsız Suriye Araştırma Komisyonu tarafından yayınlanan çok sayıda raporda da, Suriye'de Esad rejimi, ABD ve Rusya tarafından savaş suçları işlendiği ve uluslararası hukukun çiğnendiği tespit edilmiştir. Söz gelimi 2022 raporunda, Suriye'de ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin yaptığı operasyonlar kapsamında çok sayıda sivil kayıp yaşandığına raporda yer verilmiştir.¹³⁶ ABD tarafından yapılan bu saldırılar savaş suçu¹³⁷ niteliğinde olsa da, UCM'nin bu olaylarda yargı yetkisi yoktur. Çünkü bahsi

¹³² Bayilloğlu, *a.g.e.*, s. 112.

¹³³ *A.e.*, s. 66.

¹³⁴ İsmail F. Aksu ve Konur A. Koçak, "Dikkatlerden Kaçan Gerçek: Suriye'de İşlenen İnsanlığa Karşı Suçlar", *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı*, 27 Mart 2018, <https://www.tasav.org/dikkatlerden-kacan-gercek-suriye-de-islenen-insanliga-karsi-suclar.html>, s. 5.

¹³⁵ "BM'den Bir İdlib Uyarısı Daha", *Amerika'nın Sesi*, 12 Eylül 2018, <https://www.amerikaninseesi.com/a/bmden-bir-idlib-uyarisi-daha/4568484.html>. (Erişim Tarihi: 12.01.2019).

¹³⁶ UN General Assembly Human Rights Council, Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, 08 February 2022, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/251/52/PDF/G2225152.pdf?OpenElement>, s. 5.

¹³⁷ Aksu ve Koçak, *a.g.e.*, s. 3.

geçen ülkeler olan Suriye, ABD ve Türkiye Roma Statüsü'ne taraf değildir. Bu konuda herhangi bir yargılama yapılabilmesi için Suriye yönetiminin tek taraflı bir şekilde Mahkemeye başvurması gerekir, fakat mevcut şartlar altında bu durum pek olası görünmemektedir. BM Güvenlik Konseyi'nin bu olayları UCM'ye devretme ihtimali ise özellikle ABD'nin adı geçen olaylarda mümkün görünmemektedir. BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinden olan ABD'nin böyle bir durum karşısında veto yetkisini kullanacağı kesindir.

Sonuç

Anarşik olan uluslararası sistemde ulus devletler, adalet mekanizmasını işletebilen bir sistem kurulabilmesi için pek çok uğraş vermişlerdir. 20. yy bütün dünyayı etkileyen iki büyük dünya savaşına sahne olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında, bu savaşların sorumluları, savaşlarda işlenen savaş suçları ve soykırımların faillerinin cezasız kalmaması için mahkemeler kurulmuştur. Fakat bu dönemde kurulan Tokyo ve Nuremberg mahkemeleri, kazanan devletler tarafından kaybeden devletlerin yargılanmasıyla sonuçlanmış ve ne kadar adil olduğu konusunda tartışmalara sebep olmuştur.

Uluslararası daimi bir mahkeme kurma arayışı ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir ve sonuçta UCM ortaya çıkmıştır. Fakat kuruluşundan itibaren özellikle ABD gibi büyük güçlerin muhalefetiyle karşılaşan Mahkeme'nin yargı yetkisi sınırlı kalmaktadır. Nitekim 123 ülke Statü'ye taraf olmuşken Çin, Rusya, İran ve İsrail gibi birçok devlet Mahkeme'nin yargı yetkisini tanımamaktadır. Mahkeme'ye olan güven son yıllarda gittikçe azalmakta ve makalede yer verilen Afrika ülkeleri örneğinde olduğu üzere, Statü'ye taraf olan kimi devletler de tarafgir veya önyargılı soruşturma ve yargılama yürütme gibi kimi nedenlerle Statü'den ayrılma yoluna gitmektedirler.

ABD ile Türkiye'nin UCM'ye yaklaşımları kıyaslandığında mevzuat yönünden iki ülkenin de Roma Statüsü'ne uyum konusunda eksikleri bulunduğu görülmektedir. ABD'nin insanlığa karşı suçlar, bir kısım savaş suçları ve saldırı suçu noktasında, Türkiye'nin ise iç hukukuna aktardığı soykırım ve insanlığa karşı suçları Statü ile uyumlaştırma ve saldırı suçu ile savaş suçlarını da mevzuatına aktarma noktasında çaba göstermesi gerekmektedir. ABD'nin UCM'ye yönelik tavrının inişli çıkışlı ve zaman zaman çelişkili olduğu, genele Demokrat yönetimlerin işbaşına olduğu dönemlerde UCM ile daha yapıcı ve olumlu bir ilişki kurulduğu, Cumhuriyetçi yönetimlerin ise Mahkeme'ye karşı çok daha olumsuz ve hatta düşmanca bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Türkiye'nin UCM'ye karşı daha çok hukuki yönden itirazlar getirdiği ve ABD benzeri bir düşmanca tavrı olmadığı tespit edilebilir. Hangi yönetim olursa olsun Roma Statüsü'ne taraf olmaya karşı çıkan ve UCM'nin özellikle İsrail ve ABD'nin işlediği suçları soruşturmasına sert tepki veren ABD'nin yakın gelecekte UCM'nin yargı yetkisini tanıma ihtimali çok düşük bir olasılık gibi görünmektedir. Demokrat Partili Biden yönetiminin UCM'ye yönelik Trump kadar düşmanca bir tutum sergilemese bile Roma Statüsü'ne taraf olması ve Amerikan vatandaşlarının Mahkemece yargılanmasına razı olması mümkün

görünmemektedir. Aynı şekilde, uluslararası suçlar ile bunların yargılanması noktasında mevzuatını uluslararası standartlarla uyumlu hale getirmeye çalışan Türkiye’nin ise ülke içinde ve sınır bölgelerinde yaşanan terör olayları ile bu kapsamda yapılan askeri müdahaleler sonucu alacağı sorumluluklardan ötürü Mahkeme’nin yetkisini tanınması yakın bir gelecek için pek olası durmaktadır.

Kaynaklar

- AKSAR, Yusuf: “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Amerika Birleşik Devletleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 2, 2003, 125-139.
- AKSAR, Yusuf: *Uluslararası Hukuk-II*, (4. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017.
- AKSU, İsmail .F. – KOÇAK, Konur A.: “Dikkatlerden Kaçan Gerçek: Suriye’de İşlenen İnsanlığa Karşı Suçlar”, *Türk Akademisi Siyasal Stratejik Araştırmalar Vakfı*, 27 Mart 2018, <https://www.tasav.org/dikkatlerden-kacan-gercek-suriye-de-islennen-insanliga-karsi-suclar.html>.
- ALİBABA, Arzu: “Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin Kuruluşu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 49, Sayı 1-4, 2000, 181-207.
- ASLAN, M. Yasin: “Uluslararası Ceza Divanı ve Türkiye’ye Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 4, 2007, 55-79.
- BA, Oumar: *States of Justice: The Politics of the International Criminal Court*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- “Back It, Join It: African Countries Are Wrong To Leave”, *The Economist*, 27 Ekim 2016, <https://www.economist.com/leaders/2016/10/27/back-it-join-it>
- BAYILLIOĞLU, Uğur: “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 1, 2007, 51-121.
- BENYERA, Everisto: *The Failure of the International Criminal Court in Africa: Decolonising Global Justice*, London and New York, Routledge, 2022.
- BETTI, Andrea: “Slay This Monster”: The United States and Opposition to the Rome Statute on the International Criminal Court”, *Human Rights Review*, Sayı 17, 2016, 417-438.
- “BM’den Bir İdlib Uyarısı Daha”, *Amerika’nın Sesi*, 12 Eylül 2018, <https://www.amerikaninsesi.com/a/bmden-bir-idlib-uyarisi-daha/4568484.html>. (Erişim Tarihi: 12.01.2019).
- “Bolton’s Remarks on the International Criminal Court”, *Just Security*, 10 Eylül 2018, <https://www.justsecurity.org/60674/national-security-adviser-john-bolton-remarks-international-criminal-court/>.
- “Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton: Uluslararası Ceza Mahkemesi Bizim İçin Ölüdür”, *Anadolu Ajansı*, 10 Eylül 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/beyaz-saray-ulusal-guvenlik-danismani-bolton-uluslararasi-ceza-mahkemesi-bizim-icin-oludur/1251499>.

- BOZKURT, M. Uğur: “Uluslararası Ceza Hukuku İlkeleri Kapsamında Ad Hoc Uluslararası Ceza Mahkemelerine Yönelik Eleştiriler ve Uluslararası Ceza Mahkemesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, 2010, 73-91.
- ÇAKMAK, Cenap: “ABD ve Uluslararası Ceza Mahkemesi”, *Liberal Düşünce*, Sayı 48, 2007, 87-108.
- ÇAKMAK, Cenap: *A Brief History of International Criminal Law and International Criminal Court*, Palgrave Macmillan, New York, 2017.
- ÇETİN, Müge: “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Türkiye’nin Durumu”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 3, 2010, 335-360.
- DEUTCH, Gabby: “Full Transcript: Donald Trump at the United Nations General Assembly”, *The Atlantic*, 25 Eylül 2018, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/09/trump-unga-transcript-2018/571264/>.
- DOMAÇ, Bilal: “Roma Statüsü’nün Kabulü Sürecinde Türkiye’nin Karşılaşabileceği Muhtemel Sorunlar ve Çözüm Yolları”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2009, 167-192.
- DIETZ, Jeffrey S.: “Protecting the Protectors: Can the United States Successfully Exempt U.S. Persons from the International Criminal Court with U.S. Article 98 Agreements?”, *Houston Journal of International Law*, Cilt 27, Sayı 1, Fall 2004, 137-180.
- “Elements of Crimes”, International Criminal Court, The Hague, 2013, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
- ERHAN, Zeynep: “Core International Crimes in Turkish Criminal Law and the Rome Statute”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 2, 2018, 111-136.
- ERHAN BULUT, Zeynep: “The Cyprus Issue and the International Criminal Court”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 18, Sayı 72, 2021, 73-86.
- HADJITOFI, Tasoula: “Can the International Criminal Court Bring Justice to Cyprus?”, *Newsweek*, 29 Kasım 2021, [https://www.newsweek.com/can-international-criminal-court-bring-justice-cyprus-opinion1653030#:~:text=Can%20the%20International%20Criminal%20Court%20\(ICC\)%20finally%20bring%20justice%20to,to%20justice%20through%20the%20ICC.](https://www.newsweek.com/can-international-criminal-court-bring-justice-cyprus-opinion1653030#:~:text=Can%20the%20International%20Criminal%20Court%20(ICC)%20finally%20bring%20justice%20to,to%20justice%20through%20the%20ICC.)
- HATHAWAY, Oona: “The U.S. Finally Sees the Point of the International Criminal court”, *The Washington Post*, 13 Nisan 2022, <https://www.washingtonpost.com/outlook/2022/04/13/war-crimes-russia-ukraine-icc/>.
- Interview with Fatou Bensouda: “We Should At All Costs Prevent the ICC from Being Politicized”, *Vereinte Nationen* (German Review on the United Nations), Cilt 62, Sayı 1, 2014, https://dgvn.de/fileadmin/user_upload/DOKUMENTE/English_Documents/Interview_Fatou_Bensouda.pdf.
- JONES, Nicole: “Sanctioning the ICC: Is This the Right Move for the United States?”, *Wisconsin International Law Journal*, Cilt 39, Sayı 1, 2022, 175-204.

- KARAKEHYA, Hakan: “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uygulanabilir Hukuk”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 2, 2008, 133-164.
- KILIÇ, Ali Ş.: “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Devletlerin Egemenliği Üzerine Ulusal Egemenlik Odaklı Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 58, Sayı 3, 2009, 615-667.
- MAVIŞ, Volkan: “İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Suçu Kapsamındaki Cinsel Şiddet Fiilleri”, *TBB Dergisi*, 130, 2017, 13-54.
- ÖZKAN, Arda: “21. Yüzyılda Evrensel Bir Yargı Kuruluşu Olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi: Usül Kuralları, Yargılamalar ve Uluslararası Suçlar”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, 2016, 175-195.
- SADAT, Leila N. - DRUMBL, Mark A.: “The United States and the International Criminal Court: A Complicated, Uneasy, Yet At Times Engaging Relationship”, Washington University in St. Louis School of Law, Legal Studies Research Paper Series, No. 16-07-02, July 2016.
- SARIGÜZEL, Hacı: “Uluslararası Ceza Mahkemesi”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt 0, Sayı 3, 2013, 230-273.
- SARKIN, Jeremy: “Reforming the International Criminal Court (ICC): Progress, Perils and Pitfalls Post the ICC Review Process.” *International and Comparative Law Review*, Cilt 21, Sayı 1, 2021, 7-42.
- SCHRADY, Jeremy: “The Sound and the Fury Signifying Nothing: Trump Sanctions International Criminal Court Chief Prosecutor Fatou Bensouda”, *Tulane Journal of International & Comparative Law*, Sayı 30, 2022, 237-255.
- SHAW, Malcolm N.: *International Law*, Eighth Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- TOOSI, Nahal: “Biden Lift Sanctions on International Criminal Court Officials”, *Politico*, 04 Şubat 2021, <https://www.politico.com/news/2021/04/02/icc-sanctions-reversed-biden-478731>.
- TOOSI, Nahal - BERTRAND, Natasha: “Trump Authorizes Sanctions against the International Criminal Court”, *Politico*, 06 Kasım 2020, <https://www.politico.com/news/2020/06/11/white-house-international-criminal-court-sanctions-313070>.
- “Uluslararası Ceza Mahkemesi’nden ABD’nin Yaptırım Tehdidine Yanıt”, *BBC Türkçe*, 11 Eylül 2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45481458>.
- ULUSOY, Orçun: “Uluslararası Ceza Mahkemesi”, İnsan Hakları Gündemi Derneği. 2008, <http://www.madde14.org/images/7/77/UCM2008IHGD.pdf>.
- “The US Does Not Recognize the Jurisdiction of the International Criminal Court”, *NPR*, 16 Nisan 2022, <https://www.npr.org/2022/04/16/1093212495/the-u-s-does-not-recognize-the-jurisdiction-of-the-international-criminal-court>.

- UN General Assembly Human Rights Council, Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, 08 February 2022, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/251/52/PDF/G2225152.pdf?OpenElement>.
- UYGUN, Sevim: “Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin Yargı Yetkisi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.
- UZUN, Elif: “Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 2003, 25-47.
- WILMSHURST, Elizabeth: “Strengthen the International Criminal Court”, *Chatham House*, 12 Haziran 2019, https://www.chathamhouse.org/2019/06/strengthen-international-criminal-court?gclid=EAIaIQobChMIzIq-foMq5-AIVgcx3Ch185QlwEAAYAiAAEgKfgPD_BwE.
- ZORLU, Süleyman E.: “Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşunda Tarihsel Süreç ve BM Güvenlik Konseyi’nin Uluslararası Ceza Mahkemesinin İşleyişi Üzerindeki Yetkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, 2016, 111-150.

Extended Abstract

A Comparative Analysis Of The United States' And Türkiye's Approaches To The International Criminal Court

This study aims to analyze the approaches of the USA and Türkiye towards the International Criminal Court (ICC) and its jurisdiction as stipulated by the founding Rome Statute in a comparative way.

The ICC has been grounded upon the principle of individual criminal responsibility, meaning that only natural persons, not states, can be tried by the Court. The reason for this situation is that the legal personality of the state cannot be prosecuted, and even if it is prosecuted, it cannot be subject to a sanction. If crimes within the jurisdiction of the Court are committed, a lawsuit will be filed against the real persons who committed this crime. According to Article 5 of the Rome Statute, the crimes falling within the jurisdiction of the Court are the crime of genocide, crimes against humanity, crimes of aggression and war crimes. The ICC can initiate proceedings in three different ways: an application by a state party, a referral by the Security Council to the court, or a spontaneous investigation by the prosecutor's office (*proprio motu*). In accordance with the principle of complementarity, the court cannot in any way deprive a sovereign state of its jurisdiction. Only when the national courts are unwilling and incapable of doing their job does the Court step in.

Türkiye's participated in the Rome Conference but did not become a party to the Rome Statute establishing the ICC. Mainly supporting the idea of establishing an international criminal court, Türkiye abstained because terrorism and drug trafficking crimes were not covered by the jurisdiction of the Court. In addition, the ambiguity in the definition of crimes against humanity and the crime of aggression in the Statute is another reason for Türkiye's reservations.

The United States pioneered the establishment of the Former Yugoslavia and Rwanda Tribunals by the UNSC, and subsequently supported the idea of establishing a permanent international criminal court. Despite this positive stance, the USA eventually became one of the 7 states that voted "no" to the Rome Statute. The issue of whether the Court could automatically exercise its jurisdiction was one of the most controversial issues during the Rome Conference, and some countries led by the United States demanded that both the state in which the crime was committed and the state of which the offender was a citizen should recognize the jurisdiction of the Court in order to exercise jurisdiction. A group of countries such as the USA, Pakistan, Mexico, Libya, Iraq and Qatar requested a court with limited powers and under the influence of the UN Security Council. In fact, the United States has even attempted to include provisions in the Statute, which would make it impossible for the ICC to look into any event without the approval of the Security Council, and specifically oppose a prosecutor's office that would act independently. While

there are many reasons for the United States to oppose the ICC, the main reason is that, by adopting the principle of territoriality of the Rome Statute, it considers the fact that the crime was committed in the territory of the state party, regardless of the nationality of the perpetrator, sufficient for the ICC to hold a trial. The USA, which has a large number of soldiers and personnel as part of peacekeeping forces in many parts of the world, has shown that political cases can be brought against American citizens by the ICC, either by a state party to the Statute or upon the ex officio application of the prosecutor.

When the cases of Türkiye and the US in terms of their attitudes towards the ICC, both countries need to make more progress in adapting to the international criminal law. In order not to lag behind the progress made by the ICC in terms of international criminal proceedings, Türkiye needs to transpose the crime of aggression and war crimes in the Rome Statute into its domestic law, and at the same time harmonize the content and scope of the genocide and crimes against humanity it has already transferred into its domestic law. Similarly, the USA is not much different from Turkey in terms of national legislation harmonization, and it is clear that American domestic law should be harmonized with the Rome Statute. Unlike Türkiye, while the American legislation does not include crimes against humanity, it is content with regulating genocide and some war crimes. Therefore, there are significant shortcomings in the harmonization of American legislation with international humanitarian law within the scope of the remaining war crimes, crimes against humanity and crimes of aggression.

After the September 11 attacks, the USA started an effective opposition to the Court in order to take more comfortable steps in the fight against terrorism, to avoid problems in military interventions, and to prevent the investigation of its own personnel on charges falling under the jurisdiction of the ICC, especially war crimes. The US under President Bush has also signed bilateral agreements with other states in order to render the Court completely ineffective. More recently, the Trump administration has displayed hostile attitudes by imposing sanctions on the Court officials. However, US attitude towards the ICC was more engaged, constructive and even sometimes more cooperative under Democrat Presidents Clinton and Obama. Türkiye, on the other hand, has a more consistent and softer approach to the Court in comparison with the United States.

OSMANLI DEVLETİ'NDE SİVİL TOPLUMA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Yavuz Selim KAYMAZ*

Öz

Osmanlı devletinde birçok kamusal hizmeti sunan vakıflar hayatın önemli bir parçası olmuşlardır. Vakıfların sivil toplum özelliği taşıyıp taşımadığı tartışılırken, gönüllük esasına göre faaliyet göstermeleri kâr amacı gütmemeleri, sosyal politika taraflı olmaları gibi belli başlı hasletlerden dolayı sivil toplum örgütü özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Kültürel bir kurum olarak da nitelendirilen vakıfların mesnedi tarihsel süreçte ahilik teşkilatına kadar dayanırken dini inançların etkisiyle gelenekselleşmiş dayanışma duygusunun yansımaları olarak da görülmektedir. Osmanlı devletinin patrimonyal yapısının sivil topluma izin vermeyeceği düşünülse de devlet bizzat vakıfları teşvik etmiş ve birçok hizmetin sunulmasını sağlamıştır. Vakıflar, sivil toplum örgütleri olmalarının yanı sıra, sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi günümüz modern refah devleti hizmetlerini sunduğundan iktisadi ve sosyal fonksiyonlara sahip olan kuruluşlardır. Diğer taraftan yeni vakıfların ortaya çıkması, vakıfların devlet tarafından politik araç olarak özellikle genişleyen coğrafyalarda kullanılmasını da sağlamıştır. Osmanlı devletinde vakıfların modern sivil toplum örgütlerine göre daha kapsamlı olduğu ve çok boyutlu örgütler olarak değerlendirilebileceği analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sivil Toplum, Vakıflar, Kültür, Değerlendirme.

An Assessment On Civil Society In Ottoman Empire

Abstract

Religious foundations had been important part of Ottoman state by providing most of public services. While it is being discussed if foundations have the characteristics of modern civil society, it can be understood that from their basic features as they rely on a voluntary basis similar to NGO's, both of them have been in relationship with social policy and their voluntary nature. While the foundations are identified as cultural

Geliş Tarihi: 18 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 06 Eylül 2022.

Atıf Bilgisi: Yavuz Selim Kaymaz, "Osmanlı Devleti'nde Sivil Toplumla İlişkin Bir Değerlendirme" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 143-158, doi: 10.55773/tda.1089762.

*Dr., e-posta: yavuzselimkymz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0698-9011.

institutions, they originated from Ahi ideology in historical phase they seem as the reflection of traditional solidarity and religious beliefs. Although the patrimonial structure of Ottoman state seems it's not allowed to emergence of civil society, the state itself encouraged the foundations and ensured the provision of many public services. In addition to being non-governmental organizations, foundations are organizations as they serve today's modern welfare state services such as social security, education and health services. On the other hand, the emergence of new foundations had been used as a political instrument by the state. It was also analyzed in the study, foundations in Ottoman state are more comprehensive than modern civil society, can be considered as multidimensional organizations.

Keywords: Ottoman, Civil Society, Foundations, Culture, Assessment.

Giriş

Osmanlı devletinde sivil toplum alanının daha anlaşılır hale gelmesi bakımından Osmanlı toplum yapısıyla ilgili genel bilgiler tarihsel süreci de kapsayarak değerlendirilmiştir. Devlet tarafından belli başlı hizmetlerin sağlanamaması, fetihlerden dolayı coğrafyanın genişlemesi sonucunda sivil toplum tarafından bu hizmetlerin yerine getirmeye çalışıldığı görülmektedir. Sivil toplum örgütleri olarak vakıfların değerlendirilebileceği özellikle hayırseverlik (flantropi) anlayışı ve dini vecibelerin yansımaları olarak vakıflar aynı zamanda iktisadi ve sosyal ve siyasi boyutları bakımından vakıflar salt sivil toplum örgütü niteliğinden daha geniş; çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu da görülmektedir. Geçmişten gelen süreç itibarıyla “vakıf” kavramını oluşturan ahilik geleneği ve ona bağlı olarak gelişen lonca geleneğine de değinilmiş, temelinde İslam dininin “erdemli insan” olgusunun mesnedini oluşturan “fütüvvet” anlayışı ile ilgili bilgiler verilerek vakıf kavramının temelleri ve tarihsel dayanakları da aktarılmıştır.

Gelenekselleşmiş sosyal dayanışma ve bütünleşme için ekonomik ve sosyal anlamda vakıfların fonksiyonları, imarethaneler, külliyeler, kervansaraylar, eğitim hizmetlerini mektep-medreseler ve sağlık sistemi bakımından darüş-şifa vb. kurumlar önemli rol oynamıştır. Günümüz modern refah devletinin işlevlerine benzer şekilde hizmetler gönüllülük esasına göre vakıflar sayesinde uygulanmıştır. Ekonomik ve sosyal hayatın yanı sıra genişleyen coğrafya ve dolaylı olarak yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına karşılık vermek amacıyla yeni ve güçlü vakıflar ortaya çıkmış; yapısı itibarıyla devletin istikrarı için önemli siyasi araçlar olmuşlardır. Sonuç olarak sivil toplum örgütü niteliği taşıyan vakıflar sağladığı hizmetler salt sivil toplum örgütleri olmayıp, bankacılık, sosyal güvenlik, eğitim, imar vb. birçok hizmeti sunan ve farklı nitelikleri barındıran çok boyutlu kurumlardır. Sağlanan hizmetlerden tüm bireylerin herhangi bir kriter aranmaksızın faydalanması hizmetlerin evrensel kapsama sahip olduğunu gösterirken, toplumsal bütünleşmenin perçinlendiği de anlaşılmaktadır.

1. Osmanlı Toplum Yapısı

Osmanlı toplumu, temel itibarıyla Weber'in ifade ettiği aile reisine dayalı yönetimin devlete uyarlanmış hali olan patrimonyalizm özelliği taşımaktadır; meşruiyet hükümdara bağlı olduğundan hükümdar otoritesini patrimonyal bürokrasiyle sağlamaktadır.¹ Fakat söz konusu tespit tartışmalı bir konudur, nitekim Weber'in yaklaşımı olan "patrimonyal" yapının tam olarak Osmanlı toplum yapısı ile uyuşmadığı da ifade edilmiştir. Halil İnalçık Osmanlı devletinde din ve devletin tek otorite tarafından sağlanmadığını bürokrasinin patrimonyal yapıya engel teşkil ettiğini ifade etmektedir.² Söz konusu fikri destekler biçimde Haim Gerber içinde "hukuki yapı"ya dayanan ve belli kesimlere özerklik sağlayan yapının varlığı doğrudan merkezi otoritenin bulunmadığı ve sivil toplum unsurlarının varlığını ifade etmiş ve Osmanlı toplum yapısının patrimonyal özelliği göstermediğini ifade etmektedir.³ Osmanlı toplumu tarih boyunca farklı alt kültürleri içinde barındıran ve elde ettiği birikimi harmanladığı İslami düşünceyle şekillenmiş sosyal sermayeye sahip bir devlettir; dolayısıyla geçmişten itibaren elde edilen birikim (ahilik teşkilatı, loncalar, vakıflar) İslam etkisiyle gelenekselleşmiş sosyal mekanizmaların etkilerinin önemli rol oynadığı görülmektedir. İnalçık Osmanlı toplumunun iki temel sınıftan oluştuğunu ifade etmiştir; birincisi saray memurları, mülki memurlar ve ulema gruplarından oluşan "askeri sınıf", ikincisi ise vergi mükellefi olan ve idari kısımda yer almayan Müslim ve gayr-i Müslimlerden oluşan "reaya" sınıfıdır.⁴ İnalçık tarafından ifade edilen iki temel sınıfın sosyal statüleri devlet tarafından belirlenmiş, grupların hakimiyeti önemli rol oynamış fakat bu gruplar kökeni itibarıyla şehir yaşamında üretime dayalı olmadığı ve devlet kurumuna karşı özerk bir kimlik sahibi olmadığı için sivil toplum için bir ihtiyaç oluşmadığı ifade edilmiştir.⁵ Orta doğu coğrafyasında, bölgedeki demokrasi yoksunluğunun yanı sıra İslami inanışın etkisi, yasal sistemler ve kurumsal yapılardan dolayı sivil toplumun merkezden bağımsız olarak gelişmediği belirtilmektedir.⁶ Farklı bir yaklaşımda ise sivil toplumun bir imparatorluk devletinde otoriteye karşı dengeleyici unsur olarak ihtiyaç duyulmadığı, çoğulcu demokrasilerdeki otoriteye karşı durma ihtiyacı yerine, sistem tarafından sivil elemanları etnik, dini, ekonomik ya da sosyal hedefler bakımından bir araya getiren ve sistemin kendisi tarafından desteklenen bir olgu olarak var olan gel-

¹ Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, c.11, S.3, 1969, s.259.

² Halil İnalçık, "Şair ve Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme", *Doğu Batı Yayınları*, 3. Baskı, 2001, ss.10-22.

³ Haim Gerber, "Osmanlı Sivil Toplumunu ve Modern Türk Demokrasisi", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 243.

⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, S.11, 1990, s. 31.

⁵ Ömer Çaha "Osmanlı'da Sivil Toplum [Civil Society in Ottoman Empire]", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 49, 1994, s.89.

⁶ Gizem Zencirci, "Civil Society's History: New Constructions of Ottoman Heritage, by the Justice and Development Party in Turkey", *European Journal of Turkish Studies Social Sciences on Contemporary Turkey*, S.19, 2014, s.3.

diği yönündedir.⁷ Kültürel etkiye örnek olarak devlet ve toplum arasındaki dolayısıyla İnalçık tarafından ifade edilen iki temel grup (yönetenler-yönetilenler) arasındaki ilişkinin “uzlaşma ya da anlaşma” olgularına dayanmadığı, devletin toplum üzerindeki hakimiyeti bulunduğu ifade edilmiştir Osmanlı toplum yapısına ilişkin önemli bir nokta Şerif Mardin tarafından Türk toplumuna uyarlanmış yaklaşımının mesnedi Amerikalı Edward Shils tarafından ortaya koyulan “merkez-çevre” yaklaşımıdır. Batıyla katılaştırmalı olarak değerlendirme yapan Mardin bürokrasiyi merkez ve çevreyi de mekez dışında kalan coğrafi alan ve kurumlar olarak tanımlamıştır.⁸ Dolayısıyla İnalçık tarafından ifade edilen yöneten (reaya) ve yönetilen (tebaa) grup merkez ve çevre kurumlarını oluşturan unsurlar olarak görülmektedir.

İlk bakışta patrimonyal yönetim biçimine sahip ve demokrasi bakımından gelenekselleşmiş bir yapıya sahip olmayan Osmanlı devletinde sivil toplum örgütlerinin çok gelişmeyeceği düşünülse de “vakıflar” söz konusu algıyla tamamen çelişmektedir. Sağlamış olduğu hizmetlerin gönüllülük esasına dayanması, çalışanlarının bulunması, devlet tarafından desteklenmesi, birçok hizmeti sunarken siyasi, ekonomik, politik araç işlevi üstlenmesi sivil toplum örgütü özelliğine ek olarak “çok boyutlu örgütler” olarak faaliyet göstermişlerdir.

2.Osmanlı Devleti’nde Sivil Toplumun Unsurları

Her ne kadar vakıf kültürü ve Osmanlı sivil toplumu özdeşleşmiş olsa da İslam kültürüne dayanan ve dolayısıyla vakıf kültürünün oluşmasında etkili olan ahilik ve ahiliğin daha gelişmiş hali olan lonca kavramları irdelenmiştir. Vakıf kültürünün oluşmasında etkili olan dayanışma ve yardımlaşma davranışlarının gelenekselleşmesinde ahilik ilerleyen dönemde daha gelişmiş haliyle lonca kurumlarının özellikle fütüvvet anlayışının getirmiş olduğu manevi duygularla birlikte harmanlanmış hayırseverlik anlayışı önemli rol oynamaktadır.

2.1.Ahilik

Kelime anlamı olarak Arapça, Türkçe kökenli olup olmadığı hakkında tartışmalar bulunun “ahilik” kavramı Arapça ‘da kardeşlik anlamına Türkistan Türkçe ‘sinde “akı” kelimesine bağlı olarak cömertlikten geldiği ifade edilmektedir.⁹ Osmanlı ve Selçuklu devletlerinde önemli fonksiyona sahip olan ahilik kavramı İslam dünyasına ait olup kökeni itibariyle 13.yüzyıla kadar dayanır ve Ahilik teşkilatının kurucusu Ahi Evran olarak kabul edilmektedir.¹⁰ “Ahilik”, Orta Asya’dan ve Harezmi Bölgesi’nde 5. ve 6. y.y.’lerde kurulmuş

⁷ Demir Murat Seyrek, “Türk Sivil Toplumunun Kökenleri: Osmanlı Dönemi”, *Turkish Studies*, c. 5, s.4, 2010, s.1423.

⁸ Serdar Üllügener, “Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1,2007, ss.36-40.

⁹ Fahri Solak, *Ahilik Kuruluşu İlkeleri, Fonksiyonları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2009, s.1.

¹⁰ Mehmet Şirin Ayış, “Anadolu’nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.13, 2019, s.93.

olduğu varsayılan sosyo-ekonomik teşkilatlar olarak Türk tarihini etkileyen önemli bir dinamik olarak nitelendirilmektedir.¹¹

Ahilik kurumuna ait söz konusu kurallar fütüvvetnamelerle; “doğru sözlü olmak, emanete hıyanet etmemek, cömert olmak, gözünü kötü şeylerden sakınmak, ikiyüzlü ve yiyicilerden uzak durmak, kötülerden uzak durmak, öfkelenmemek, sabır ehli olmak, içi, dışı, özü, sözü bir olmak, güler yüzlü olmak, ihtiyaç sahibini gözetmek, sosyal sorumluluk, standartlara uyma” olarak somutlaştırılmıştır.¹² Ahlaki değerlerinin öğretilmesi ve gelenekselleştirilmesinin yanı sıra önemli ilkelerden biri “sosyal sorumluluk”, kâr amacı gütmeyen ve gönüllülük esasını teşvik eden kurumlar olması, ihtiyaç sahiplerine yardımlar sayesinde bir yönüyle “sosyal güvenlik” kurumu işlevi görmesi ahilik anlayışının sivil toplum olarak aynı zamanda sosyal bakımdan katkıları olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Lonca

Türk düşünce sistemine etkisi bulunan önemli diğer bir kurum “loncalardır”. Lonca kavramı, “[Aynı zaanat ya da ticaret dalında çalışanlar tarafından kurulan meslek birlikleri]” olarak tanımlanmıştır.¹³ Tanımdan anlaşılacağı üzere mesleki birlikler, günümüzde esnaf ve sanatkârlar odalarına benzer bir yapı sergilemektedir. Fethedilen topraklarla beraber ülke coğrafyasının genişlemesi meslek ve sanat dallarının çeşitlenmesine sebep olduğu için zamanla ahilik teşkilatı güç kaybetmiş ve devamında yönetim ve denetimin daha etkin olduğu “lonca” teşkilatının doğmasına sebep olmuştur.¹⁴ Osmanlı devletinde loncaların İslami örgütler olmadığı, Avrupa’da aşırı Hristiyanların bile loncalar tarafından dışlanırken, Osmanlı loncalarını Yahudi, Hristiyan gibi gayri-müslim gruplara açık olduğu yönündedir.¹⁵ Dolayısıyla loncalar, ahilik teşkilatının daha gelişmiş hali olarak değerlendirilebilir ve vakıfların da alt yapısının daha kapsayıcı hale geldiği de anlaşılmaktadır.

Loncaların sağladığı temel işlevlerden biri olan sosyal sigortalar, sanayi toplumunun ihtiyacının yoğunlaşması üzerine, dünyada ilk defa 1881 yılında Başbakan Bismarck ve İmparator Wilhelm tarafından Almanya’da kurulmuştur.¹⁶ Türkiye’de ise Cumhuriyet sonrası dönem irdelenecek olursa bazı sosyal sigorta kolları ülkemize ilk defa 1957 yılında 6900 sayılı Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunuyla ile hukukumuza girmiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde sosyal güvenlik ve sosyal yardım mekanizmalarının işlediği

¹¹ Kasım Tatlıoğlu, “Ahilik Teşkilatında Anadolu Türk Kadınının Girişimciliğine Sosyalpsikolojik Bir Yaklaşım”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, c. 2, 2012, s. 71.

¹² Abdullah Soysal, “İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendirme”, *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası*, c. 27, S. 2, 2013, s.16.

¹³ Ali Seyyar, *Sosyal Siyaset Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, Sakarya Yayıncılık, 2008, s. 280.

¹⁴ Murat Şen, “Osmanlı Devleti’nde Sosyal Güvenlik: Ahi Birlikleri, Loncalar, Vakıflar”, *Çimento İşveren Dergisi*, c.16, S. 6, 2002, ss.18-40.

¹⁵ Seda Ünsar, “A Study on Institutional Change: Ottoman Social Structure and the Provision of Public Goods”, *Gazi Akademik Bakış*, c. 6, S. 11, 2012, s.196.

¹⁶ Abdurrahman Ayhan, “Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Güvenlik İlkeleri”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, c.1, S.1, 2012, ss. 41-55.

kuruluşlar birer meslek örgütü çerçevesinde olan loncalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat loncaların sosyal yardım açısından önemi lonca başkanı tarafından yönetilen orta sandığına (teavün sandığı) sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Gelirleri esnafın belli zamanlarda zorunlu olarak ödedikleri aidat ve yaptıkları bağışlarla, mesleki terfilerde kalfa ve ustalar tarafından verilen paralarla sağlanan bu sandık aracılığıyla, bir sakatlık veya hastalığa tutulan ya da çeşitli sebeplerle çalışamaz duruma düşmüş olan esnafa ve ailelerine yapılan yardımlar sosyal sigorta işlevi görmüşlerdir.¹⁷ Cumhuriyet sonrası dönem düşünüldüğünde sosyal sigorta sisteminin Türk hayatına girmesi gecikmiş gibi görülse de aslında loncalar geçmişte bu işlevi sağlamışlardır.

2.3.Vakıflar ve Sivil Toplum

Tekamüle ulaşmış haliyle vakıflar Osmanlı devletinde hayatın önemli bir parçası haline gelmiş ve gerek siyasi gerek ekonomik gerek sosyal çok yönlü kurumlar olarak birçok alanda işlevler vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir, devlet örgütleri olmamalarına rağmen devlet tarafından desteklenmiş kurumlardır. Osmanlı devleti bir “vakıf medeniyeti”¹⁸ olarak değerlendirilmektedir fakat vakıf kültürü sadece Osmanlı dönemine değil Anadolu Beyliklerine dayandığı ifade edilmiştir.¹⁹ Genel anlamda hâkim olan anlayış vakıflar Osmanlı’da sosyal kurumlar olarak kendini çok güçlü göstermiş ise de mesnedi İslam hukukuna dayanmaktadır ve Osmanlı kültürüne ait olduğu kadar İslam kültürüne de ait bir sosyal kurumdur.²⁰ Aynı zamanda vakıflar bir “kültür müessesesi”²¹ olarak da nitelendirilmiştir; kültür kavramının kapsamı düşünüldüğünde geçmişten gelen birikim, inanışlar, davranış biçimleri, ideolojiler, dini etkiler gibi birçok unsurun vakıf kültürünün gelişmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıf, kelime anlamı olarak “durdurmak, alıkoymak, hapsetmek”²² anlamına gelmektedir. Vakıflar, geniş anlamda “...bir malın veya mülkün gelirin tamamen insanların yararına olarak, kişilerin sahip çıkmalarına imkân bırakmaksızın hayır işine tahsis ve terki” olarak tanımlanmıştır.²³ Özel mülkün ne kişiye ne de kamuya sadece hayır işlerine adandığı kurumlar olduğu da tanımdan anlaşılmaktadır. Doğan, vakıfları dini, sosyal, iktisadi yönden tasnif edilebileceğini ifade etmiş ve dolayısıyla sağlamış oldukları hizmetler bakı-

¹⁷ Cemal Hüseyin Güvercin, “Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Tarihiçesi”, *Ankara Üniv. Tıp Fak. Mecmuası*, 2004, c. 52, s. 2, s. 91.

¹⁸ Aydın Kudat, Semih Ceyhan, “Para Vakıflarının Temel Prensipleri ve Yönetimi”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 2020, c. 55, s. 4, ss. 2557-2578.

¹⁹ Abdülkadir Buluş, “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, c. 8, S. 16, 2009, s. 27.

²⁰ Hayriye Işık, “Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2009, S.16, s. 2.

²¹ Bahaeddin Yediylıdız, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, 1988, S. 20, s. 403.

²² Seyyar, *a.g.e.*, s. 606.

²³ Mehmet Şeker, *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, s.137.

mından vakıfları refah seviyesini artıran kurumlar olarak nitelendirmiş aynı zamanda “süreklilik” ilkesi gereği vakfedilen malın özel mülkiyetten çıkması ve devlet mülkiyetine de geçmemesi vakıfların “sosyal mülkiyet” kategorisinde yer aldığı ifade etmiştir.²⁴ Hizmetlerini ve özelliklerini aktaran başka bir tanım da “*Vakıflar yoksulluğu ortadan kaldırmayı, zenginden fakire gönüllü servet transferini ve dikey sosyal ekonomik hareketliliği arttırmayı hedefleyen ve kâr amacı gütmeyen kurumlardır*” şeklinde aktarılmıştır.²⁵

Sivil toplum kavramı, modern haliyle 17. ve 18. yy’da büyük oranda Aydınlanma dönemi yazarları olan John Locke, Adam Ferguson, Montesquieu, Immanuel Kant gibi yazarlar tarafından ifade edilmiştir.²⁶ Aynı zamanda, sivil toplum kavramı Dünya Bankası tarafından, üyelerinin çıkarlarını ve değerlerini ifade eden etik, kültürel, siyasi, bilimsel dini ya da hayırseverlik anlayışına dayanan düşünce toplulukları olarak tanımlanmıştır.²⁷ Hem vakıf hem sivil toplum tanımlardan anlaşılacağı üzere kâr amacı gütmemeleri, hayırseverlik anlayışına dayanmaları, belli başlı hedefleri bulunması (sosyal, ekonomik vb) günümüz vakıf kurumlarının sivil toplum kavramıyla paralellik gösterdiği müşahede edilmektedir. Aynı zamanda zenginden fakire servet transferi, gelir dağılımı ve sosyal adalet ve sonuç olarak sosyal ve ekonomik hareketliliğin sağlanması toplumsal bütünleşme ve birleşmeye katkı sağlaması, vakıfların işlevleri modern refah devleti amaçlarıyla benzerlik göstermektedir. Fakat, Çaha Osmanlı sivil toplum yapısını devletin çok hukuklu sisteme sahip olmasından dolayı “sui generis” özelliği gösterdiğini ifade ederek kökeni Aydınlanma dönemine dayanan günümüz sivil toplumunun Osmanlı vakıf sisteminden farklı olduğunu ifade etmiştir.²⁸

İnalçık ve Mardin tarafından değinildiği üzere toplumsal sınıfı iki major grup: %65.07’lik payının askeri sınıfa, kalan kısmının ise raiyyet sınıfına ait olması varlıklı, güçlü kesimden ihtiyaç sahiplerine servet transferini sağladığı aynı zamanda devlet tarafından vakıf kurumlarının dolaylı yönden teşvik edildiği de anlaşılmaktadır.²⁹ Her ne kadar devlet doğrudan vakıf sistemi içerisinde yer almamış olsa da vakıfları belli başlı vergilerden muaf tutarak ya da doğrudan gelir desteğinde bulunarak desteklemiştir.³⁰

Esat Arsebük, “*Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir mektepte*

²⁴ Mehmet Sait Doğan, “Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Konferansları*, 2011, S. 1, s. 11.

²⁵ İrfan Türkoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, *SDÜ İİBF Dergisi*, 2013, c. 18, S. 2, s.187.

²⁶ Jürgen Kock, “Civil Society from a Historical Perspective”, *European Review*, c.12, S. 1, s. 66.

²⁷ <https://www.worldbank.org/en/about/partners/civil-society/overview>, e.t.01.06.2022.

²⁸ Çaha, Osmanlı’da Sivil Toplum..., *a.g.e.*, s. 90.

²⁹ Veli Sırım, “Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2018, c. 4, S. 6, s. 25.

³⁰ Murat Çizakça, “Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları”, *İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi*, 2000, s. 23.

hocalık eder; vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü. Bu suretle beşeri hayatın bütün icaplarını ve ihtiyaçlarını vakıf mallarla temine pek ala imkân vardı” şeklinde vakıfların sunduğu hizmetlerin kapsamının genişliğini somutlaştırmıştır, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik vb. birçok kamusal hizmete atıf yapılmıştır.³¹ Vakıflarla ilgili yapılan bir tanıtımda “[Türk toplumunun bütün ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan, tek yaygın toplumsal kuruluştur.]”³² Toplumsal ihtiyaçların farklılaştığı düşünüldüğünde sosyal politikanın dinamiklik özelliğine de vakıfların sahip olduğu tanıtımdan anlaşılmaktadır. Olgunlaşmamış model özelliği olarak tabir edilen “yararlananlar ve yararlanamayanlar” (prim ödeyenlerin sistem dışı kaldığı bazı sistemler vb.) gibi sorunları, tüm bireylere herhangi bir kriter koymaksızın (dil, din, ırk vb.) hizmet sunarak engellediği de anlaşılmaktadır. Anadolu beyliklerinden itibaren faaliyet gösteren vakıflar tekmüle ulaşmış haliyle Osmanlı’da 19.yy. kadar varlığını devam ettirmiştir; bu dönemde devlet yönetiminde meydana gelen sorunlara çözüm amacıyla ıslah çalışmaları yapılmış ve doğrudan vakıflarla ilgili 1826 yılında “Evkaf-ı Hümayun Nezareti” kurularak vakıflar devlet tarafından denetim altına alınmıştır.³³

Vakıf sistemiyle ilgili bazı eleştiriler de bulunmaktadır; vakıfların batının yaşamış olduğu bilim ve teknolojiye atılım yapmasını sağlayan sanayi devrimi karşısında, kendilerini yenileyemediği ve radikal dönüşümlere ayak uyduramadığı konusunda eleştirilmiştir.³⁴ Ayrıca “yoksulluğu teşvik ettiği ve tembellige olanak sağladığı, Osmanlı ve İslam coğrafyasında iktisadi gelişime ket vurduğu, üretilen malların serbestçe dolaşımına mani olduğu, devlete ait arazilerin mülk haline gelip değerlendirilememesine sebep olduğu” şeklinde ekonomik hareketliliği negatif yönde etkilediği ile ilgili de eleştiriler bulunmaktadır.³⁵ Tek etken olmamakla birlikte dini etkilerin önemi bakımından değerlendirilirse vakıflar genel anlamda manevi duygularla gelişmiş ve kâr amacı gütmeyen kurumlar olarak faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Fakat Protestan ahlakı, kapitalizmle başka bir deyişle kârlılık ve sermaye birikimiyle birlikte batı ekonomisinin gelişmesini sağlamıştır.³⁶ Söz konusu durum iki temel dinamiğin; İslami düşünce ve Protestan ahlakının farklılaştığı ve dini inançların toplumun dinamiklerine etkisine de örnek teşkil etmektedir.

2.3.1.İktisadi Yönden Vakıf Hizmetleri

Çok boyutlu örgütler olarak vakıfların bir boyutu da ekonomik yönleridir;

³¹ Yedi yıldız, *Türk ... a.g.e.*, s.405.

³² Mehmet Merve Özaydın, “Vakıfların Sosyal Politika İşlevleri ve Günümüzde Artan Önemi”, *İş Hukuku ve İktisat Dergisi (Kamu-İş)*, 2003, c. 7, S. 2, s. 12.

³³ Tansu Hilmi Hançer: “Evkaf Nezareti (1826)’nin Denetimi Öncesi ve Sonrasında Mihrişah Valide Sultan Vakfı’nın Mali Yapısı (1797-1837)”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2019, c. 15, S. 4, s. 1086.

³⁴ Ünsar, *a.g.e.*, s. 191.

³⁵ Mahmut Fevzi Gün, “Osmanlı İmparatorluğunda Sunulan Sağlık Hizmetlerinde Vakıfların Rolü”, *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 2021, c. 7, s. 3, s. 578.

³⁶ Mehmet Bulut, Cem Korkut, “Ottoman Cash Waqfs: An Alternative Financial System”, *Insight Turkey*, 2019, c. 21, S. 3, s. 96.

ekonominin temel sorunlarından biri olarak kabul edilen “gelir-servet dağılımı” sorununa çözüm olarak “zekât” ve “vakıf” kurumları bulunmaktadır.³⁷ Vakıf kültürünün önemli bir alt bileşeni para vakıflarıdır; faiz hassasiyetinden dolayı uzun süre gelen tartışmalar olmuş ve Kanuni döneminde Şeyhülislam Ebusuud Efendi tarafından verilen verilmiş olan bir fetva ile para vakıfları yaygınlaşmaya başlamıştır. Faiz ile ilgili çekincelerden dolayı para vakıfları değişik yöntemler; “*Karz-ı hasen, bidaa, mudaraba, muamele-i şeriyeye, akara tebdil, bey ve istiglal*” gibi yöntemler sayesinde faizsiz uygulamalar görülmüştür. Para vakıflarında vakfa konu olan ana sermaye olduğu gibi korunmakta, para çeşitli yollarla işletilerek gelir sağlanmış ve elde edilen gelirler hizmetlerin finansmanında kullanılmıştır.³⁸ Gelir dağılımı açısından son derece önemli olan başka bir araç ise “avarız vakıflarıdır”; toplumsal dayanışmayı en iyi yansıtan vakıflardan biri olarak sermaye yardımı, borçların sona erdirilmesi gibi muhtaçlara yardım etmeyi amaçlayan avarız vakıfları aynı zamanda deprem, sel vb. doğal afet durumlarında yardım sağlayan kurumlardır.³⁹

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivine istinaden yapılmış olan ve 330 adet vakfi üzerinde yapılan inceleme bize Osmanlı'nın o dönemde vakıf kültürüne ait önemli ipuçları vermektedir. İstihdam edilen kişi sayısı bakımından 330 adet vakıfta toplam 4.947 adet ücretli çalışan olduğu bilgisine ulaşılmıştır. O dönemde 6.000 yeni vakıf kurulduğu tahmin edildiğinden, toplamda vakıflarda 86.915 çalışan kişi olduğu düşünülmektedir.⁴⁰ Dikkat edilmesi gereken diğer bir durum söz konusu rakamın sadece maaşlı çalışanları kapsadığıdır, gönüllü çalışanlarla birlikte daha yüksek bir rakama ulaşılacağı aşikârdır. Osmanlı'nın son zamanlarında istihdam edilen personelin %8,23'ü, vakıflarda çalışırken bu oran Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise %12,68'dir. Sonraki dönemde vakıfların etkinliği azaldığı için istihdamdaki ağırlığı daha sonra süratle azalmış ve Cumhuriyet sonrası dönem içinde 2000'li yıllarda vakıfların istihdamdaki payı %1'lerin altına düşmüştür. Avrupa ülkelerinde çalışan nüfusun %5'i 3.sektörde istihdam edilirken, ABD'de üçüncü sektörde çalışan sayısı 8 milyonla genel nüfusun yaklaşık %3 gibi bir oranına tekabül etmektedir.⁴¹ Vakıfların aynı zamanda çalışanları bulunan kurumlar olarak aktif istihdam politikası özelliği gösterdiği de anlaşılmaktadır. İktisadi yönden ele alınması gereken kurumlardan biri şehirlerarası yolculuğu kolaylaştıran ve ticari hayata katkı sağlayan kurumlar kervansaraylardır. Kervansaraylar yolcu güvenliğini sağlarken, yemek, hamam, binek hayvan bakımı gibi hizmetleri ücretsiz olarak vakfedenler tarafından sağlanan tüm bireylere ayırım yapmaksızın sunmuşlardır.⁴²

³⁷ Doğan, *a.g.e.*, s.2.

³⁸ Türkoğlu, *a.g.e.*, ss.189-191.

³⁹ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *İstanbul Üniversitesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2008, c. 10, S. 1, s. 168.

⁴⁰ Bahaeddin Yediylıdız: “Vakıf Müessesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, 1982, c. 14, s.1.

⁴¹ Buluş, *a.g.e.*, s.28.

⁴² Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *İstanbul Üniversitesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2008, c. 10, S. 1, s.162.

2.3.2.Sosyal Yönden Vakıf Hizmetleri

Osmanlı vakıfları, ekonomi katkıların yanı sıra sosyal boyutları açısından önemli işlevselliğe sahiptir. Günümüz modern devlet anlayışında, Anayasa’da muhtelif yerlerde atıf yapıldığı gibi ayrıca sosyal ilkesi gereği yerine getirilmesi gereken hizmetler vakıflar tarafından yürütülmüştür. Vakıflar hayatın her alanında faaliyet gösteren kuruluşlardır bu bölümde örnek niteliği taşıyan ve günümüz modern refah devletleri tarafından da sağlanan bazı hizmetlere (eğitim, sağlık vb.) değinilmiştir. Önemli hizmetlerden biri eğitim sistemiyle alakalıdır; kökeni Selçuklu dönemine kadar dayanan “medrese” kurumu Osmanlı Döneminde vakıflar tarafından desteklenmiştir, medresenin giderleri karşılanmıştır.⁴³ Ayrıca değinildiği üzere ihtiyaç sahiplerine yardım sağlayan vakıflar ya da doğal afetlerde yardım sağlayan “avarız vakıfları” yanı sıra birçok alanda sosyal katkıda bulunmuşlardır. Önceki bölümlerde değinildiği üzere bireylerin sosyal risklere karşı koruyan kurumlar olarak birer vakıflar sosyal güvenlik kuruluşları görevi gören kurumlardır. Sosyal yardım özelliğine örnek bir kurum imarethanelerdir; bireylerin yemek ihtiyaçlarına karşılamak amacıyla imarethanelerin İstanbul’da günde 30.000 kişiden, 937 (1530) tarihlerinde sadece Fatih imareti’ nin günlük 1000 kişiden fazla kişiye yemek sağladığı ifade edilmiştir.⁴⁴

Sağlık hizmetleri için temel kurum olarak Osmanlı ‘da sağlık hizmetleri kökeni Selçuklu dönemine dayanan Darüşşifalarla sunmuşlardır. Aynı zamanda “*Bimaristan, Maristan, Darussihha, Darulâfiye, Me’menul-istirahе, Daru’t-tıbb, Darulmerza, Sifaiye, Sifahane ve Bimarhane*” gibi farklı isimlerle de ifade edilen kurumlar tarafından herhangi bir ayırım gözetmeksizin tüm bireylere sağlık hizmetlerinin sunulduğu sosyal refah kurumlarıdır.⁴⁵ Günümüz bayındırlık hizmetlerine benzer şekilde vakıflar, Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişmelerinde rol oynamış şehirlerin mimarileri ve görünümüne etkileri olmuştur.⁴⁶ Özetle vakıfların farklı alanlar sağlık, eğitim, bayındırlık, şehircilik gibi alanlarda yatırımların vakıflar tarafından yapılması, devletin iktisadi yatırımlara daha çok eğilmesini sağlayarak devletin güçlenmesine katkı sağlamıştır.⁴⁷

Modern refah devleti anlayışının temel fonksiyonlarından biri olan gelir servet dağılımı sorununun çözülmesi için sağlanan sosyal yardım ve sosyal hizmetleri ya da sosyal sigortalar gibi önemli işlevlerin vakıfların görev edindiği anlaşılmaktadır. Özellikle refah devletinin altın çağı olarak bilinen ve büyük buhran sonrasında Keynesyen politikalarla kurumsallaşan “refah devleti”

⁴³ Veli Sırım, “Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde Medreselerin Mali Kaynakları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, c. 7, s. 398.

⁴⁴ Doğan, *a.g.e.*, ss. 21-22.

⁴⁵ Gülhan Benli, “Hospitals in the Ottoman Period and the Work of Sinan the Architect: Suleymaniye Complex Dar Al-Shifa and the Medical Madrasa”, *A+ Arc Design International Journal of Architecture and Design*, 2016, c. 2, S. 3, s. 2.

⁴⁶ Bayartan, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁷ Sebahattin Zaim, “Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açından Değerlendirilmesi”, *Journal of Social Policy Conferences*, 2012, c.0, S. 37-38, s. 10.

uygulamalarının Osmanlı döneminde tamamen geçmişten gelen ve İslami düşünceyle gelenekselleşmiş yardımlaşma ve dayanışma duygusuyla sağlandığı görülmektedir. Genişleyen coğrafyalarda oluşan ihtiyaçlara cevap verme arayışı benzer şekilde günümüz sosyal politika uygulamalarının dinamik olma özelliğiyle örtüşüğü anlaşılmaktadır.

2.3.3. Siyasi Yönden Vakıf Hizmetleri

Vakıflar siyasi bakımdan muhtelif işlevleri olduğu görülmektedir; vakıfların siyasi bazı özelliklerine değinmek gerekirse, güçlü ve yeni vakıfların kurulması bir devlet politikası olarak Osmanlı devletinin bekasını ve başarısında önemli rol oynamıştır.⁴⁸ Vakıflar tarafından sağlanan hizmetler ve bu hizmetlerin sürekliliği, istikrarlı yönetimin bir parçası olmuştur. Özellikle devlet coğrafyasının genişlediği düşünüldüğünde ihtiyaçlara cevap verme özelliğinden dolayı vakıfların dinamik özelliğe sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca devletin kapitalizme karşı bir duruş sergilemesine yardımcı olan kurumlar olduğu ve bireyleri merkezi yönetime karşı koruyan kurumlar olarak devlet merkezli ve rekabetçi sistemler karşısında üçüncü yol görevi üstlendiği de ifade edilmektedir.⁴⁹ Söz konusu durumun vakıfların merkez-çevre arasında bir denge mekanizması görevi gördüğü sosyal çatışmalara engel olduğu da anlaşılmaktadır. Diğer önemli bir siyasi boyut Osmanlı devletinin önemli bir devlet politikası olan iskân politikasıdır. İskân politikalarının uygulanmasında vakıfların önemi büyüktür; fethedilen bölgelerde kurulan vakıflar sayesinde Anadolu'dan Türk nüfusunun aktarılmasında rol oynamışlardır.⁵⁰ Başka bir deyişle Osmanlı medeniyetinin ve değinildiği üzere vakıf hizmetlerinin fethedilen bölgelere taşınmasında ve sosyal bütünleşme ve entegrasyonun da hızlı bir şekilde genişleyen coğrafyalarda uygulanmasını sağlamıştır.

Sonuç

Osmanlı devleti vakıf medeniyeti, vakıf cenneti gibi tanımlarla eşleşmiştir, klasik devlet anlayışından da kaynaklı olarak vakıflar sadece sivil toplum örgütü olarak faaliyet göstermemiş aynı zamanda birer sosyal güvenlik aracı olduğu gibi iktisadi, sosyal ve siyasi yönlerden katkı sağlayan bir devlet politikası olarak da değerlendirilmelidir. Vakıf medeniyeti aslında Osmanlı devletiyle zirveye ulaştığı düşünülse de sadece Osmanlı döneminde değil genel olarak İslam kültüründe kendini göstermiş olan önemli bir kurumdur. Önemli bir unsur da vakıf kurumunun uzun yıllar sonucu gelenekselleşmiş olan “ahilik” teşkilatı zincirleme olarak gelişen “lonca” teşkilatı gibi yapı taşlarına dayandığıdır ve elde edilmiş olan birikim, gelenekselleşmiş yardımseverlik anlayışı vakıf kurumlarına kültür kurumları özelliği de kazandırmaktadır. Sanayi devrimini yaşamış olan ülkelerde işçi işveren çatışmalarına dayanan kurumsallaşmış sosyal güvenlik anlayışı Osmanlı toplumunda herhangi bir

⁴⁸ Seyrek, *a.g.e.*, s. 1431.

⁴⁹ Bulut, Korkut, Ottaman...*a.g.e.*, s. 100.

⁵⁰ Yedi yıldız, Vakıf ...*a.g.e.*, s. 11.

çatışma olmaksızın tamamen fütüvvet anlayışının getirmiş olduğu dayanışma, yardımseverlik, kanaatkârlık gibi unsurlarla sağlanmıştır.

Vakıf sisteminin toplumun her safhasında gelişmiş olması ve kamu otoritesi tarafından desteklenmesi mevcut dokunun, genişleyen coğrafyanın en ücra noktalarına kadar ulaşarak işlemlerine yardım etmiştir ve oluşan ihtiyaçlara cevap verme güçlü ve yeni vakıflar sayesinde gerçekleştiği için siyasi bakımdan da önem arz etmiştir. Dini inanışa göre yapılan yardımların ve sağlanan hizmetlerin tümü “insan” merkezli bir anlayışa oturtulmuş dil, din, ırk vb. unsurlar gözölmeksizin tüm insanlara sunulmuştur. Genel anlamda sosyal tekâmülü sağlamaya yönelik sosyal dayanışma ve sosyal bütünleşme adımları vakıflar sayesinde atılmıştır, söz konusu durum günümüz modern refah devletinin işlevlerinden olan tüm vatandaşlara eşit oranda hizmet sunulması gibi aynı zamanda İslam dini gereği yapılması gereken “zekât” ibadeti ni temelinde zenginden fakire doğru bir akışa, ekonomik hareketliliği sağlamaktadır. Bu inanış gereği varlıklılardan, ihtiyaç sahiplerine sundukları vakıf hizmetleri günümüzde halen ekonominin temel sorunlarından olan “gelir dağılımı” ve bunun paralelinde gelişen sosyal adaletin tesisi için önemli rol oynamıştır.

İktisadi yönden en önemli araçlardan biri de para vakıflarıdır; faizsiz bankacılık hizmetlerine benzer finansman yöntemleri uygulayan para vakıflarında temelinde ihtiyaç sahiplerine yardımlarda bulunmuşlardır. Zor durumda kalan işçi-işverenler için uygulanan ücret garanti fonu ve kısa çalışma ödeneği gibi uygulamalara benzerlik gösteren ve borcunu ödemekte zorluk çeken esnafa sağlanan nakdi yardımlar veya ölmüş olan kişinin borcunun ödenmesini sağlanması gibi uygulamalar anlamda toplumsal güveni sağlarken genel refah seviyesine olumlu katkıda bulunmaktadır. Batının protestan ahlakıyla birlikte kârlılığı meşrulaştırarak sağladığı ekonomik gelişme ve kalkınma karşısında tamamen gönüllülük esasına dayanan ve kâr amacı gütmeyen vakıf anlayışının ekonomik kalkınmaya ket vurduğu ve batının yaşadığı radikal dönüşümler karşısında yetersiz kaldığı ile ilgili eleştiriler de bulunmaktadır.

Hülasa, vakıflar bir medeniyet nişanesi olarak zirveye Osmanlı döneminde ulaşmıştır. Günümüzde sanayi toplumlarında ayırt edici bir gösterge olarak ele alınan sivil toplum Osmanlı döneminde vakıflar fazlasıyla yerine getirmiştir. Günümüz modern devlet anlayışı ve Anayasa'nın güvence altına aldığı sosyal devlet ilkesi gereği uygulamakla olduğu hizmetlerin ekseriyeti Osmanlı devleti döneminde “vakıflar” tarafından sağlanmıştır. Günümüzde “sivil toplum” kavramı için yapılan tanımlamalar vakıf kültürü içinde geçerlidir fakat yeterli değildir; vakıflar aynı zamanda sosyal hizmet ve sosyal güvenlik kurumları niteliği taşımaktadır, kervansaraylar ve para vakıfları gibi kurumlarla iktisadi hayata katkıda bulunmuştur. Yoksullara, muhtaçlara vb. sosyal riske maruz kalmışlara sağladıkları hizmetlerin yanı sıra, bayındırlık hizmetleri, sağlık hizmetleri gibi toplumun tüm kesimine ulaşarak klasik “sivil toplum” anlayışının ötesinde “çok boyutlu” kuruluşlar olarak görülmektedir.

Kaynakça

- AYDIN, Vahdettin: “Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı”, *SDÜ İİBF Dergisi*, 2003, c. 8, S. 1, ss. 313-338.
- AYHAN, Abdurrahman: “Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Güvenlik İlkeleri”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 2012, c.1, S.1, ss. 41-55.
- AYIŞ, Mehmet Şirin: “Anadolu’nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, S.13, ss.91-116.
- BAYARTAN, Mehmet: “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *İstanbul Üniversitesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2008, c. 10, S. 1, ss.157-175.
- BENLİ, Gülhan: “Hospitals in the Ottoman Period and the Work Of Sinan the Architect: Suleymaniye Complex Dar Al-Shifa and the Medical Madrasa”, *A+ Arc Design International Journal of Arcitecture and Design*, 2016, c. 2, S. 3, ss.1-9.
- BERKİ, Ali Himmet: “Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı”, *Vakıflar Dergisi*, 1962, S. 5, ss. 127-129.
- BULUŞ, Abdülkadir: “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009, c. 8, S. 16, ss.20-36.
- BULUT, Mehmet, KORKUT, Cem: “Ottoman Cash Waqfs: An Alternative Financial System”, *Insight Turkey*, 2019, c. 21, S. 3, ss. 91-111.
- BULUT, Mehmet, KORKUT, Cem: “XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, c. 7, s. 2, ss.129-148.
- ÇAHA, Ömer & KARAMAN, M. Lutfullah: “Civil Society in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic and Social Research*, c. 8, S. 2, ss. 53-81.
- ÇAHA, Ömer: “Osmanlı’da Sivil Toplum [Civil Society in Ottoman Empire]”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1994, S. 49, ss. 79-90.
- ÇİZAKÇA, Murat: “Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları”, *İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi*, 2000, ss. 21-32.
- DOĞAN, Mehmet Sait: “Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Konferansları*, 2011, S. 1, ss. 9-28.
- ERTEM, Adnan: “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”, *Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, 199, S. 6, ss.111-150.
- GÜN, Mahmut Fevzi: “Osmanlı İmparatorluğunda Sunulan Sağlık Hizmetlerinde Vakıfların Rolü”, *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 2021, c. 7, s. 3, ss.574-584.
- GÜVERCİN, Cemel Hüseyin: “Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi”, *Ankara Üniv. Tıp Fak. Mecmuası*, 2004, c. 52, s. 2, ss. 89-95.
- HANÇER, Tansu Hilmi: “Evkaf Nezareti (1826)’nin Denetimi Öncesi ve Sonrasında Mihrişah Valide Sultan Vakfı’nın Mali Yapısı (1797-1837)”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, c.15, S.4, 2019, ss.1083-1100.
- İŞİK, Hayriye: “Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2009, s. 16, ss.1-10.
- İNALCIK, Halil: “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 1990, S.11, s. 31.
- İNALCIK, Halil: “Şair ve Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme”, *Doğu Batı Yayınları*, 2001, 3. Baskı, ss.11-22.
- KUDAT, Aydın, CEYHAN, Semih: “Para Vakıflarının Temel Prensipleri ve Yönetimi”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 2020, c. 55, s. 4, ss. 2557-2578.
- MARDİN, Şerif: “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, 1969, c. 11, S. 3, ss. 258-281.

- ÖZAYDIN, Mehmet Merve: “Vakıfların Sosyal Politika İşlevleri ve Günümüzde Artan Önemi”, *İş Hukuku ve İktisat Dergisi (Kamu-İş)*, 2003, c. 7, S. 2 ss. 743-765.
- ÖZTÜRK, Nazif: *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 2012.
- SEYREK, Demir Murat: “Türk Sivil Toplumunun Kökenleri: Osmanlı Dönemi”, *Turkish Studies*, 2010, c. 5, s. 4, ss.1421-1440.
- SEYYAR, Ali: *Sosyal Siyaset Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, Sakarya Yayıncılık, 2008.
- SIRIM, Veli: “Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2018, c. 4, S. 6, ss.22-36.
- SIRIM, Veli: “Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde Medreselerin Mali Kaynakları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, c. 7, ss.394-402.
- SOLAK, Fahri: *Ahilik Kuruluşu İlkeleri, Fonksiyonları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2009.
- SOYSAL, Abdullah: “İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendirme”, *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası*, 2013, c. 27, S. 2, ss.7-19.
- ŞEKER, Mehmet: *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- ŞEN, Murat: “Osmanlı Devleti’nde Sosyal Güvenlik: Ahi Birlikleri, Loncalar, Vakıflar”, *Çimento İşveren Dergisi*, 2002, c. 16, S. 6, ss.18-40.
- TATLIOĞLU, Kasım: “Ahilik Teşkilatında Anadolu Türk Kadınının Girişimciliğine Sosyalpsikolojik Bir Yaklaşım”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, S. 4, c. 2, ss. 69-92.
- TÜRKOĞLU, İrfan: “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, *SDÜ İİBF Dergisi*, 2013, c. 18, S. 2, ss. 187-196.
- ÜLGENER, Serdar: “Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, ss.36-67.
- ÜNSAR, Seda: “A Study on Institutional Change: Ottoman Social Structure and the Provision of Public Goods”, *Gazi Akademik Bakış*, 2012, c. 6, S. 11, ss.177-200.
- GERBER, Haim: “Osmanlı Sivil Toplumunu ve Modern Türk Demokrasisi”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, Der.Kemal H.Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 243.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin: “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, 1988, S. 20, ss. 403-408.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin: “Vakıf Müessesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, 1982, c. 14, ss.1-27.
- ZAIM, Sebahattin: “Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açından Değerlendirilmesi”, *Journal of Social Policy Conferences*, 2012, c.0, S. 37-38, ss.1-18.
- ZENCİRCİ, Gizem: “Civil Society’s History: New Constructions of Ottoman Heritage by the Justice and Development Party in Turkey”, *European Journal of Turkish Studies: Social Sciences on Contemporary Turkey*, 2014, c.19, ss. 1-20.
- KOCK, Jurgen: “Civil Society from a Historical Perspective”, *European Review*, 2004, c. 12, S. 1, ss. 65-79.
- <https://www.worldbank.org/en/about/partners/civil-society/overview>, e.t.01.06.2022

Extended Abstract

An Assesment on Civil Society in Ottoman Empire

Civil society in Ottoman state is the main subject of the study, is also complex concept, having relation with various fields such as history, sociology, and economy. Ottoman society structure is a prominent part of the study to unveil if it allows to existence civil society. Therefore, the major elements historical background, Islamic beliefs and governance, should be explained to figure out the civil society position. The social structure of Ottoman Empire is a controversial issue whether state has patrimonial form, is also indicator of existing the civil society. While some scholars express the dominance of the sultan over society indicates the patrimonialism, others emphasize the power of some groups which prevents the dominance of sultan's therefore the position of state is not suitable for patrimonial governance. In one approach about existing the middle east countries with the influence of Islamic beliefs and the deprivation of democracy prevents the existence of civil society, this approach claims that civil society is not allowed Ottoman Empire. In another approach by comparing with the West culture, civil society is a consequence of conflict with authority, in Ottoman Empire state itself encouraged religious foundations without any struggle, the civil elements collaborating for common goals, were naturally part of system. Another comparative explanation about civil society in Ottoman t, it has "sui generis" feature, differs from the modern civil society which comes from Enlightenment. In Ottoman Empire, civil society perceived as religious foundations(waqfs) prominent institutions in Ottoman State, having facilities in various fields including economy, social life, and politics also they are considered as the core element of civil society, having various features it can be considered more comprehensive than it is accepted. Religious foundations originate from Ahi ideology, rely on traditional solidarity culture, therefore they can also be considered as "cultural" organizations. When the religious foundations are compared with modern civil society organizations there are some similarities as both are non-profit organizations, having common goals, being side of social policy, having employers, are some intersecting points. Religious foundations dedicated as civil society of Ottoman Empire their historical backgrounds go back to Anatolian principalities and also, they are Islamic organizations, as a result it can be perceived that beliefs, human behaviors, ideologies, religious beliefs made contribution to religious foundations by the time. Religious foundations have also economical functions which they supply the Islamic financing services as modern banking institutions by cash waqfs. Cash waqfs also aim to help needy people and, they aim assistance in case of natural disasters by the way they have contribution on integration of society and also supplies the integration of society. Social functions of religious foundations, have wide range, as social insurance, income distribution, education, healthcare services are some examples, also they are functions of modern welfare states but while

the religious foundations rely on volunteering, modern welfare states deliver the welfare services essentially to all their citizens. In political field religious foundations played role in survival of state with the emergence of new religious foundations as the state enlarged, they supplied the sustainability of public services. Resettlement policy one of major policy of the state which transferred Turkish population from Anatolia to new conquered territories made by religious foundations also by emergence of new foundations social integration realized rapidly. Religious foundations have the characteristics of civil society organizations, but they have various functions in state life in many areas, so they are multi-dimensional organizations. In comparative approach with West the civil society in Ottoman Empire has similar features such as philanthropic organizations, having cooperation about serving services and, they are also employers however in Ottoman Empire the religious foundations have a function to respond all areas and also, they were used as a political instrument therefore it seems more comprehensive. From Anatolian principalities to Ottoman era as they reached top level in Turkish civilization, religious foundations have a prominent role as they are reflections of traditional solidarity it is accepted that made contribution about welfare of the empire. There are also some critics that; foundations could not renew themselves and keep up with radical transformations in the face of industrial revelations that enable the West to make a breakthrough in science and technology. Also, they encouraged poverty and allowed laziness, hindered the economic development and encouraging the poverty and preventing the free circulation of goods are considered as some negative dimensions. In summary, the highlighting features can be embodied; non-profit organizations, social security, cultural and financial institutions, public policy instruments. Civil society in Ottoman Empire, called religious foundations is a true claim in narrow sense as it has wide ranged functions make them multidimensional organizations.

BÜYÜK TASFİYENİN ETKİ VE SONUÇLARI BAKIMINDAN ÜLKE EKSENLİ BİR KARŞILAŞTIRMA: AZERBAYCAN VE MOĞOLİSTAN

Oğuz Kağan BAYRAKDAR* - Samet KALYONCU**

Öz

Tarihte kararlarıyla dönüm noktası oluşturan, buldukları ülkenin ve toplumun kaderine etki eden liderler ortaya çıkmıştır. Bu liderlerden biri de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) başkanlık yapmış Stalin'dir. Toplumsal alandaki varlığı ile bir "Stalin kültürü" oluşturmayı başaran SSCB Komünist Partisi genel başkanı hem birlik içerisindeki hem de birlik dışısındaki ülkelerde birtakım politik kararlara imza atmıştır. Sovyetler Birliği'nin etkin olduğu bölgelerde Stalin hâkimiyetini, sosyalist ideolojiyi, siyasi yapılanmayı tehdit edecek unsurların temizlenmesi gündeme gelmiş; ulus fikrinin yayılmasına ön ayak olabilecek toplumun önde gelen isimleri tasfiyeye uğramıştır.

Literatürde tasfiye, temizlik, büyük terör, represiya gibi farklı isimlendirmelerle yer alan bu politika, aralarında toplumun önde gelenlerinin de bulunduğu binlerce kişinin ölümüne neden olmuştur. Ülkelerde siyaset, edebiyat, sanat, bilim gibi alanlarda toplumda etki yaratmış ya da yaratabilecek isimler bu politika kapsamında yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Çalışmanın konusu Azerbaycan ve Moğolistan'da represiya uğrayan isimlerdir. Bu isimlerin bağımsızlıktan sonra toplumsal alanda ne düzeyde etkiye sahip olduklarına, kentsel alanda ne ölçüde temsil edildiklerine dikkat çekilmiş bu düzlemde araştırma gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Moğolistan, Stalin, Represiya, Büyük Terör.

Geliş Tarihi: 16 Nisan 2022 - Kabul Tarihi: 13 Ağustos 2022.

Atıf Bilgisi: Oğuz Kağan Bayrakdar - Samet Kalyoncu, "Büyük Tasfiyenin Etki ve Sonuçları Bakımından Ülke Eksenli Bir Karşılaştırma: Azerbaycan ve Moğolistan" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 159-188, doi: 10.55773/tda.1104528.

* Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi Ana Bilim Dalı, Bakü-Azerbaycan, oguzkaganbayrakdar@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-7292-370X.

** Doktora Öğrencisi, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Sanat ve Bilim Okulu, Tarih Bölümü, Ulaanbaatar-Moğolistan, sametkalyoncu61@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4700-6613.

A Country-Based Comparison Of The Effects And Results Of The Great Elimination: Azerbaijan And Mongolia

Abstract

Leaders who have made a turning point in history with their decisions, and who have influenced the fate of their country and society have emerged. One of these leaders was Stalin, who headed the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). The leader of the Communist Party of the USSR, who managed to create a "cult of Stalin" with his presence in the social sphere, has made some political decisions both in the union and in the countries outside in the Union. In the regions where the Soviet Union was active, the cleansing of elements that would threaten Stalin's rule, socialist ideology and political structure was raised; leading figures in society that could have led the spread of the idea of the nation have been liquidated.

The policy, which is included in the literature under different nomenclatures such as purge, cleanliness, great terror, and represia, has caused the deaths of thousands of people, including the leaders of society. In countries, people who have made or can make an impact in society in fields such as politics, literature, art and science have been tried and sentenced under this policy. The subject of the study are the names that have been repressed in Azerbaijan and Mongolia. The degree to which these names have an impact in the social sphere after independence, and to what extent they were represented in the urban area was carried out in this research.

Keywords: Azerbaijan, Mongolia, Stalin, Represia, Great Terror.

Giriş

Çarlık Rusya'nın mirası üzerine kurulan Sovyetler Birliği büyük bir coğrafyada söz hakkına sahip olmuştur. Sosyalist ideolojiyi toplumsal alanda görünür kılmaya odaklanan yeni yönetim siyasi, ekonomik, askeri başta olmak üzere birçok alanda düzenlemeler yapmıştır. Bu kapsamda bir ekonomik plan oluşturulmuş, fabrikalar kurulmuş, tarım alanında iyileştirmeye gidilmiş ve nihayetinde kültürel alanda atılımlar gerçekleştirilmiştir. Nüfusu yaklaşık 150 milyon olan çok uluslu bu birliğin sosyalist ideoloji altında birleşmesi uygulanan politikaların esasını oluşturmaktadır.

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanmakla birlikte diğer taraftan yönetime karşı parti içerisinde muhalif hareketler de görünmeye başlamıştır. AV. V. Lominadze (Transkafkasya Komite Sekreteri), S. İ. Sirtsov (Halk Komiserleri Konsey Başkanı) M. N. Rutin (Devrim öncesi deneyime sahip Bolşevik Partisi gazisi), Nikolai Eismont, Vladimir Tolmachev, Aleksandr Smirnov gibi isimler Stalin kültüne, onun uygulamaya çalıştığı politik düzene, ekonomik duruma eleştirel yaklaşmışlardır. Kendisine ve yönetimine karşı yapılan eleştirileri, gizli toplantıları dikkatle takip eden Stalin, bu isimleri hem partiden hem de siyasi hayattan uzaklaştırarak çeşitli cezalara çarptırmıştır.

İç muhalefetin önünü alan Stalin, birliğe bağlı diğer cumhuriyetlerin ve Moğolistan gibi birlik dışındaki ülkelerin kaderine de etki etmeye çalışmıştır. Merkezi otoritenin güçlenmesi diğer cumhuriyetlerin haklarını göz ardı etmeye sebep olmuştur. Yerel milliyetçiliğe karşı sert bir tavır sergileyen Stalin, ulusal değerleri bahane ederek Gürcistan'da Polikarve Mdivadi, Azerbaycan'da

Neriman Nerimanov, Ukrayna'da Rakovsky, Tataristan'da Sultan Galiyev gibi siyasi figürleri yönetimden uzaklaştırarak tasfiye etmiştir.¹ Benzer durumlar Belarus, Başkurdistan ve Moğolistan'da da yaşanmıştır. Örneğin Moğolistan'da Başbakan Genden Pelcid, Stalin'in istekleriyle ters düştüğü için görevden alınmıştır. Özellikle Türk bölgelerinde siyasetle uğraşan yerli yöneticiler SSCB'yi yıkıp yerine Turan devleti kurma iddialarıyla yargılanıp tasfiye edilmişlerdir. Birlik içerisindeki cumhuriyetlerde kontrol mekanizmasını sağlamlaştırmayı ve ülkelerin ulus düşüncesine sekte vurmaya amaçlayan Stalin bu uğurda bir dizi politik gelişmeye imza atmıştır.

1920-1950 yılları arasında Sovyetler Birliği yönetimi tarafından yaygın olarak uygulanan "*represiya*" politikası totaliter rejimin "*idare etme*" mekanizması haline gelmiştir.² Sosyalist düşünce etrafından birleşmiş bir toplum yaratmak isteyen Bolşevikler, partinin menfaatlerine uygun olarak bu politikadan istifade etmişlerdir. Tasfiye olarak da isimlendirilen bu uygulamanın esasını Sovyet yönetimine tehdit oluşturabilecek kişilerin azledilmesi teşkil etmiştir. Toplum içerisinde belli kişiler halk düşmanı ilan edilerek çeşitli cezalara maruz kalmışlardır.³ Birlik içerisinde yer alan cumhuriyetlerin yanı sıra, Sovyetlerin etki dairesinde konumlanan Moğolistan da benzer baskı dönemine uğrayan ülkeler arasındadır. Stalin, Japonlara ve ülke dahilinde bulunan keşişlere karşı Moğolistan'da gücü ele geçirmek için yerel yönetimleri kışkırtmış, bu amaç doğrultusunda adımlar atmıştır. Siyasi isimlerin yönetimden uzaklaştırılmasının yanı sıra milliyetçi, vatanperver olarak toplumda yer etmiş birçok aydın ve bilim adamı da bu süreçte Moğolistan'da idama mahkûm edilmiştir.

Özellikle 1930 yılında birliğe bağlı cumhuriyetlerde "milliyetçilik" adı altında suçlamalar artış göstermiştir. Aydın sınıfla birlikte parti üyelerine karşı izlenen bu tutum, birçok vatandaşın siyasetten azledilmesine, sürgün, hapis ve ölüm gibi cezalara çarptırılmasına neden olmuştur. 1 Aralık 1934 tarihi ise tasfiyeler için yeni bir döneme geçişi ifade etmektedir. Bu tarihte komünist partisinin Leningrad başkanı olan Sergey Kirov'un parti genel sekreterliğinde öldürülmesi Stalin'in uygulamak istediği siyasi baskılara da bahane olmuştur.

1934 yılında gerçekleştirilen 17. kongrede toplumsal alanda sosyalizmin temelini oluşturulduğu açıklanmıştır. Bunun yanı sıra 1936 yılında muzaffer sosyalizm anayasası için hazırlıklar devam etmiş; sosyalist aydınlardan oluşan, kolektivizasyonun hâkim olduğu ve işçiler arasında birliğin sağlandığı bir toplum yaratmak öncelikli hedefler haline gelmiştir. Uygulanmak istenilen bu sosyalist düzenlemeler hem içte hem de diğer cumhuriyetlerde tepkilere yol açmıştır. Buna karşın yönetim ideal düzene ulaşmak için toplum içerisinde sosyalizmle mücadele edenlere karşı ciddi bir tasfiye programı uygulamayı

¹ Öldar İsmailov, *İstoriya "Balşoya Terrora" Vı Azerbaydjane*, Politiceskaya Entsiklopediya, Moskva, 2015, s. 24.

² Cəlal Qasımov, *Bolşevik Qurşununun Qurbanları*, Bakı, yy., 2011, s. 16.

³ A.e., s. 17.

düşünmüştür. Bu düşünce, 1937-38 represiyalarının temelini oluşturmaktadır.⁴

Repressiyaların zirveye ulaştığı bu dönemde *Troyka* (üçler) denen mahkemeler ortaya çıkmıştır. Bolşevik Komünist Parti Birinci Sekreteri, Emniyet Müdürü ve Genelkurmay Başkanı'ndan meydana gelen bu mahkeme, bölgelerde üst düzey muadilleri tarafından temsil edilmiştir. Mahkemeler, kısa süre içerisinde sürgün, hapis ve ölüm cezasına çarptırılacakların kararını vermekle mükellef olmuşlardır.⁵

Tasfiye edilenlerin sayısal oranına bakıldığında özellikle 1937-38 dönemindeki artış oldukça dikkat çekicidir. “Büyük Terör” olarak da adlandırılan bu uygulamalardan binlerce insan etkilenmiştir. Stalin'in ölümüyle SSCB'nin başına geçen Nikita Kruşçev birtakım değişikliklere giderek Stalin döneminde uygulanan represiyalara vurgu yapmış ve tasfiyeye maruz kalanlara haklarını geri vererek bir anlamda iade-i itibar sağlamıştır.⁶

Çalışmada, Stalin'in direktifleri doğrultusunda devlet eliyle uygulanmış represiya politikaları, bu politikaların toplum üzerinde etkisi Azerbaycan ve Moğolistan örneğinde incelenmiştir. Bu ülkelerin bağımsızlıklarını elde ettikten sonra, ulus fikrinin oluşumunda tasfiye edilen aydınları ne ölçüde kullandıkları, bu isimlere kentsel alanda ne derece yer verdikleri araştırılmıştır. Çalışma oluşturulurken Azerbaycan ve Moğolistan kaynaklarından yararlanılmış ve elde edilen bilgiler mukayese edilmiştir.

1) Represiya Öncesi Azerbaycan'da Genel Durum

*“Millet yoludur, Hak yoludur tuttuğumuz yol,
Ey hak yaşa, ey sevgili millet yaşa, var ol”*

Tevfik Fikret

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan halkının temsilcisi olan “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” (AHC) kurulmuş ve iki gün içerisinde cumhuriyetin mevcudiyeti dünyaya ilan edilmiştir. Bu dönemde çoğunluğu oluşturan Musavatçılar ideoloji olarak Türkçülüğü benimsemiş ve bu görüş çerçevesinde adımlar atmışlardır.⁷

AHC'nin kuruluşundan iki yıl sonra Ruslar bölge üzerinde hakimiyet sağlamak amacıyla Kafkasya üzerinden harekete geçmiştir. Aynı dönemde tanınırlığı artan Lenin, Doğu ülkelerini ele geçirme niyetini açığa vurarak emperyalistlere karşı bu ülkeleri savunacağını iddia etmeye başlamıştır.⁸ Bu atmosferde Türkiye ile de yakın ilişkiler kurulması gündeme gelmiş ve bu ilişkilerin toplumsal alanda milliyetçi, Türkçü eğilimlerin artmasına kat-

⁴ İsmailov, *İstoriya*, s. 26.

⁵ İsmailov, “Sovetskiy Gasudarstvennyy Terrorizm vı Azerbaydjane”, *Kavkaz i Globalizatsiya*, C: IV, No: 1-2, 2010, s. 197.

⁶ İsmailov, *İstoriya*, s. 13.

⁷ Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, *Mehmed Emin Resulzade: Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, İstanbul, y.y., 1990, s. 47-65.

⁸ A.e., s. 79.

ki sağlayacağı düşünülmüştür. Bunu engellemek isteyen Bolşevikler harekete geçmiş ve 26 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 11. Kızıl Ordu tarafından işgale uğramıştır.⁹ 28 Nisan'da 11. Kızıl Ordu bölgede kontrolü ele geçirerek "Geçici İnkılap Komitesi"ni (Müvəqqəti İnkılab Komitəsi) oluşturmuş ve bu komite tarafından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir.¹⁰ Sırasıyla Gence, Quba, Lenkeran Şamaxı (Şamahı), Şamxor (Şamhor), Gedebey gibi yerleri hakimiyeti altına alan inkılap komitesi buralarda sosyalizmin gereklilikleri doğrultusunda hareket etmiştir.¹¹ 1922 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcüstan "Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti"ni meydana getirmek üzere bir araya gelmişlerdir. Bu siyasi oluşum 1936 yılına kadar devam etmiş, sonrasında ülkeler sosyalist cumhuriyetlere bölünmüştür.¹²

Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı kendisine bağımlı hale getirmek maksadıyla bir takım hamlelerde bulunmuştur. 30 Eylül 1920 tarihinde merkez ve Azerbaycan Sovyet sosyalist Cumhuriyeti arasında anlaşma imzalanmış; bu anlaşmaya esasen askeri ve iktisadi alanda düzenlemelere gidilmiştir. Ayrıca bu anlaşmayla ulusal ve uluslararası ticaret, demiryolu ve su ulaşımı Moskova'nın insiyatifine bırakılmıştır.¹³ Bunun yanında, Azerbaycan halkını dirençsiz bırakmak amacıyla milli ordunun dağıtılması gündeme gelmiş¹⁴ ve zaman içerisinde Azerbaycan ordusu 11. Kızıl Orduya bağlanmıştır.

1921 senesinde Lenin tarafından açıklanan "Yeni Ekonomik Plan" (Новая экономическая политика) birlik içerisindeki ülkeleri de etkilemiştir. Bu dönemde Azerbaycan kırsalında üretim ve işçi sınıfının yaşam şartları iyileştirilmeye çalışılmıştır. Bu ekonomik atılımların yanı sıra Lenin, sosyalizme geçme hususunda burjuvalara, aydınlara ve işçilere karşı ılımlı yaklaşılmasını istemiştir.¹⁵ Bu yeni politikalar halkta tam olarak yerini bulamamıştır. Hem şehirlerde hem de kırsal alanda gerçekleştirilen hızlı dönüşüme halk uyum sağlamaya çalışsa da tam olarak içselleştirememiştir. Bunun yanı sıra toprakların devletleştirilmesi bireysel üretimi engellemiş ve insanların psikolojik durumuna da tesir etmiştir.

Hem siyasi olarak yeni bir döneme girilmesi, hem de halkın ekonomik olarak kısıtlanması bir bunalıma neden olmuştur. Bu buhranın büyümesinin önüne Bakü'nün petrol kaynakları ile geçilmiş, 1922 yılında Balahanı (Balaxanı) ve Sabunçu petrol yatakları kullanıma açılmıştır. Petrol endüstrisinde yaşanan bu gelişim hem petrol hasılatının hem de petrol sanayisinde çalışan

⁹ Tofiq Vəliyev, *XX əsr Azərbaycan Tarixi II Cild (Ali Məktəblər üçün dərslik)*, Apostroff, Bakı, 2014, s. 249.

¹⁰ İsmayıl Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyat, 2005, s. 354.

¹¹ Cəmil Quliyev, *Azərbaycan Tarixi: Yeddi Cildə*, C. VI, Elm, Bakı, 2008, s. 8.

¹² Şirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 97.

¹³ Vəliyev, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁴ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi*, haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s. 139.

¹⁵ Vəliyev, *a.g.e.*, s. 256.

işçi sayısının artmasına katkı sağlamıştır.¹⁶ 1921-24 yılları arasında petrol sanayisinde yeni teknolojilerin kullanılması ve üretimde elektriğin yaygınlaşması söz konusu olmuştur. Petrol sanayisindeki bu atılım uluslararası petrol şirketleriyle ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır.¹⁷ Petrol endüstrisi alanındaki gelişmeleri Pamuk fabrikalarının açılması izlemiş, Gence, Leki, Ucar, Salyan gibi bölgelerde tesisler kurulmuştur.

Bakü'nün petrol şehri olarak ön plana çıkması kenti cazibe merkezi haline getirmiştir. Bunun yanında Sovyet yönetimi Bakü'de Ruslaştırma siyaseti izlemiş, birçok farklı noktadan kente Rus göçü teşvik edilmiştir. Örneğin, 1926-39 yılları arasında Azerbaycan'da nüfusun gözle görülür bir biçimde arttığı gözlemlenmektedir.¹⁸ Bakü'de farklı etnik grupların katkı sağladığı bir nüfus artışı söz konusu olmasına rağmen çalışma sektöründe Azerbaycanlılar kısıtlanmış, milli birliğin sağlanmasını önlemek için diğer etnik gruplardan faydalanılmıştır.¹⁹ Uygulanan göç politikası sonucunda yönetim kademesinde Azerbaycanlıların oranı azalmaya başlamıştır. Yine bu politikanın desteklenmesi adına 1928 yılında resmi idare organlarında Rusça zorunlu dil haline getirilmiştir.²⁰

Azerbaycan'da sosyalizmi yaygınlaştırma çabası, Karabağ'da Ermeniler lehine yapılan düzenlemeler, Azerbaycanlıların siyasi organlarda azınlıkta bırakılması gibi nedenler toplumda yönetime karşı bir tepki oluşturmuştur. Cavanşir bölgesinde Sovyet rejimine karşı ilk silahlı mücadele başlamış, olaylar Gence, Karabağ, Zagatala, Şemkir gibi çeşitli yerleşim alanlarına da yayılmıştır. 1924 tarihine kadar Azerbaycan'da Sovyet rejimine karşı toplamda altmışdan fazla isyan girişimi olmuştur.²¹ Bu isyanlar sonucunda Sovyet rejimi toplumsal huzuru sağlamak için sert önlemlere başvurmuş, isyana katılım gösteren kişileri Nargin adasında ölüme mahkûm etmiştir.

2) Azerbaycan'da Represiya

1920 yılının Nisanında Azerbaycan'da yeni bir dönem başlamıştır. 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'yü ele geçirmesiyle neticelenen askeri ilerleme bölgede "Sovyetleştirme" politikasının da başlangıcını oluşturmuş ve bu tarihten itibaren Azerbaycan topraklarında Sovyet sistemine uygun bir mekanizma kurulmaya çalışılmıştır. Kimi bölgede "Sovyetleşme" politikalarına karşı direniş başlamış olsa da kayda değer bir sonuç elde edilememiştir.²² Hızlı bir şekilde Sovyet vatanı yaratmak, toplumda Sovyet sistemine tehdit oluşturabilecek etmenleri silmek için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu uygulamalardan biri de Represiya politikasıdır.

¹⁶ Vəliyev, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁷ Həsən Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin İlk Onilliklərinədək)*, Bakı, *y.y.*, 2019, s. 391.

¹⁸ Quliyev, *a.g.e.*, s. 329.

¹⁹ Quliyev, *a.g.e.*, s. 330.

²⁰ Vəliyev, *a.g.e.*, s. 262.

²¹ Qəniyev, *a.g.e.*, s. 385.

²² Cəmil Həsənlı, *Sovet Dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*, Adiloğlu, Bakı, 2012, s. 6.

Bu dönemde kolektif hafızada yer edinen “represiya” politikası Azerbaycan’da da aktif bir şekilde uygulanmıştır. Toplumsal alanda yer edinmiş isimler “vatan haini” “halk düşmanı” gibi yaftalamaların yanında “musavatçı”, “Türkçü”, “Pantürkist”, “Panislamist” gibi iddialardan ötürü kendilerini hedef tahtasında bulmuşlardır.²³ Çeşitli nedenden ötürü halk düşmanı olarak yargılananların bir kısmı Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Sibirya gibi bölgelere sürgüne gönderilmiştir²⁴.

Tasfiyeler öncelikle siyasi figürler üzerinde başlamıştır. Mehmet Yusuf Ceferov, Aslan Bey Sefikürdski, Hudafat Bey Refibeyli, Ahmet Bey Pepinov, Hudadat Bey Melikaslanov, Cemo Bey Hacinski, Hamit Bey Şahtaktinski, Reşid Han Kaplanov, Neriman Nerimanbeyli, Heybetkulu Mehmetbeyov, Masey Aleksandroviç Sulkeviç, Habib Bey Selimov, Ahmet Cevad, Mehmet Han Tekinski, Cafer Bey Rüstembeyov gibi isimler Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kabinesinde çeşitli görevlerde yer aldıkları için süreç içerisinde tasfiye edilip hapse mahkum edilmiş ve bir kısmı da kurşuna dizilerek öldürülmüştür.²⁵ Belirli bir siyasi tecrübeye malik olan bu isimlerin yönetim tarafından tehdit olarak algılanıp, siyasetten dışlanmaları ve hatta sonrasında sürgün, hapis, ölüm gibi cezalara çarptırılmaları yerel halkın temsil edilme imkanını elinden almıştır.

Dönemin siyasi hayatında iştirak etmiş ve tasfiyeye uğramış isimlere Mir Beşir Qasimov, Yusuf Qasimov, Dadaş Bünyadzade, Hamid Sultanov ve eşi Ayna Sultanova da örnek olarak verilebilir. Bu isimlerin bir kısmı kurşuna dizilirken bir kısmı siyasi ve toplumsal hayattan tecrit edilecek şekilde hapis, sürgün gibi uygulamalara maruz kalmışlardır.²⁶

1933 yılında “Parti Temizleme” hakkında kararlar parti içerisinde Azerbaycanlıların sayısı hızla düşürülmüştür. Azerbaycanlıların AzKP’de ve özellikle Bakü parti teşkilatında sayılarının düşük olması, onların toplumsal ve siyasi hayatta rollerini azaltma amacına hizmet etmiştir. Aynı yılın sonunda AzKP-MK’nin birinci katibi seçilen Mir Cafer Bağirov totaliter Stalin rejiminin kurulması yönünde çalışmalarına başlamıştır.²⁷ 1934-38 yılları arasında Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi başkanlığını yapan Sumbatov Yuveliyen Davidoviç, M. V. Bağirov’un itimadını kazanarak etrafında topladığı Ermenilerin yardımı ile binlerce Azerbaycanlıya “Halk Düşmanı” damgası vurmuş; ilim, sanat, medeniyet, alanında çalışmaları ile tanınan mütefekirlere fiziki ve manevi represiya uygulamıştır.²⁸

Merkezten dayattığı bu politikalar Azerbaycan’da bazı muhalif hareketlere neden olmuştur. 1924 ve 1927 tarihlerinde komünist akımının etkisinde ol-

²³ Qasimov, *a.g.e.*, s. 17.

²⁴ Aslan Bayramov, *Tarixi Faciəbrimiz: Deportasiya, Repressiya və Soyqırım*, Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti Folklorşünaslıq Elmi-Tədqiqat laboratoriyası, 2015, s. 247.

²⁵ Nəsiman Yaqublu, *Cümhuriyyət Qurucuları*, Nurlar Neşriyat, Bakı, 2018, s. 140-465.

²⁶ Aslan Kənan, *XX Əsrdə Repressiyaya Məruz Qalanlar*, Azərneşr, Bakı, 2011, s. 60.

²⁷ Quliyev, *a.g.e.*, s. 334.

²⁸ Quliyev, *a.g.e.*, s. 335.

masına rağmen parti yönetiminde ön mevkilerde bulunan Eyüp ve Mahmut Hanbudakov kardeşler Moskova yönetimine karşı bir direnç hareketi oluşturmaya çalışmış; Moskova'nın Rus olmayan milletler üzerindeki hegemonyasını, yine merkez tarafından birlik ülkelerine gönderilen rehberleri ve Azerbaycan'a yapılan Rus göçünü eleştirmiş ve taleplerini merkeze iletmışler. "Azerbaycan'da Burjuva ideolojisinin ayaklanması" şeklinde yorumlanan bu girişim Moskova'da tepkilere neden olmuş ve Azerbaycan'da pek çok alanda tasfiyelere yol açmıştır.²⁹

Hanbudakovların idam edilmesinin ardından Sovyet yönetimi Azerbaycan'a Türk ve Müslüman olmayan yöneticiler atamış, bu yolla devlet kademisinde milliyetçi unsur ve aktörlerin yer almasına engel olmuştur. Nitekim bu dönemde Azerbaycan Komünist Parti genel sekreterliğine getirilen Nikolay Gikalo (1929-1939), Vladimir Polonski (1930-1933) ve Ruben Rubenov (1933 Şubat-1933 Aralık) gibi isimler toplumsal alanda milliyetçiliği engellemek için çalışmalar yapmışlardır. İdari önlemlerin yanında hem Moskova'da hem de Bakü'de ulusal hassasiyetin önüne geçmek için basın da bir araç olarak kullanılmıştır. Alınan tedbirlere rağmen Azerbaycan'da milli duyguların güçlü oluşu 1936 yılında dönemin başbakanı Hüseyin Rahmanov tarafından eleştirilmiş ve milliyetçilere karşı ciddi önlemler alınmıştır.³⁰

1936 yılında Azerbaycan'da Stalin'in yönetimine şüpheyle yaklaşan eski parti üyelerine karşı sert baskılara geçilmiştir. 1937'de düzenlenen Azerbaycan MK'nın toplantısında nomenklaturanın³¹ dokunulmazlığı lağvedilmiş ve neticesinde partiden uzaklaştırma, hapis, ölüm gibi cezalar uygulanmaya başlamıştır. Aynı dönemde oluşturulan Troya mahkemeleri Azerbaycan'da da ortaya çıkmış ve hızlı şekilde tasfiyeler gerçekleştirmiştir. Yıl içerisinde Azerbaycan'da toplam 4425 kişi uzun süreli hapis cezasına, 2792 kişi ise ölüm cezasına, çarptırılmıştır.³²

Güçlü bir milli bilince sahip, her türlü engel ve kısıtlamayla karşılaşsa da ideolojisinden taviz vermeyen Azerbaycan milliyetçileri çalışmalarına devam ederken Stalin 1937 yılında parti ve devlet idarelerini "halk düşmanlarından" temizleme gayesiyle bir karar almıştır. Bu karar neticesinde SSCB'ye bağlı ülkelerde milli hassasiyetler taşıyan aydın, sanatçı ya da devlet adamlarının yok edilmesi uygulamasına başlanmıştır.³³ 1920 yılının Şubat ayında AzKP üyeliğine seçilen Ruhulla Ahundov, Əliheydər Qarayev, Sultan Mecid Efendiyev, Gazanfer Musabeyov, Dadaş Bünyadzade, Mirza Davud Hüseyinov gibi isimler

²⁹ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 172-173.

³⁰ Süleymanlı, *a.g.e.*, s. 174.

³¹ Nomenklatura olarak bilinen imtiyazlı grubun ilk teşekkülü Bolşevik devriminin ilk yıllarına dayanmaktadır. Yurttaşların sosyal durumlarına göre sınıflandırılması anlamına da gelmektedir. Zaman içerisinde ifade ettiği anlam değişmiştir, ilk başta parti genel merkezindeki mevkileri belirlemek için kullanılırken, sonrasında rejimin ayrıcalıklarından yararlanan komünist parti üyelerini tanımlamak için kullanılmaya başlamıştır.

³² Əldar İsmailov, "a.g.m.", s. 198 (İsmailov, *Sovetskiy*).

³³ Süleymanlı, *a.g.e.*, s. 175.

1937 yılında alınan kararlar halk düşmanı ilan edilmiş ve hıyanet, casusluk gibi suçlamalara maruz kalarak kurşuna dizilmişlerdir.³⁴

Yeni ideolojinin etkin olduğu bir toplum yaratmaya çalışan Sovyetler Birliği, geçmişle bağın koparılması için her türlü dinamiğe savaş açmıştır. Siyasi kadrolardaki tasfiyelerden sonra ülkenin önde gelen edebiyatçıları, tarihçileri, sanatçıları sorgulanmaya başlamıştır. Bu isimler arasında en bilinenleri Hüseyin Cavid, Feridun Köçerli, Mikayil Müşfik, Abbas Mirza Şerifzade, Tağı Şahbazi, Salman Mumtaz, Yusif Vezir Çemenzemenli, Ahmet Cevad'tır. Özellikle H. Cavid, Y. V. Çemenzade, F. Köçerli gibi edebiyatçılar Rus diline karşı ana dilde eğitimin müfredatta olmasını ve yaygınlaştırılmasını; anadilde eğitimin büyük önem taşıdığını dile getirmişlerdir.³⁵ Aydınların Azerbaycan ulusal dili üzerine düşünceleri ve çabaları onları yönetimin hedefi haline getirmiştir.

Azerbaycan'da represiyaya maruz kalanlar arasında kadınlar da bulunmaktadır. Ülkenin ilk komünist kadın liderlerinden biri olan Ayna Sultonava bu kadınların en bilinenlerindedir.³⁶ Kadınları toplumsal hayatta görünür kılmaya çalışan Sovyet yönetimi, ideolojik tehditle karşılaştığında cinsiyet ayrımı yapmaksızın aynı baskıyı kadınlara da uygulamıştır. Ayna Sultanova'nın yanı sıra, ünlü şair Ahmet Cevad'ın eşi Şükriye Ahundzade de bu baskı politikası sonucu sürgüne gönderilmiştir.³⁷

Azerbaycan'da 20. yüzyılın ilk çeyreğinde uygulanmaya başlayan ve baskı, büyük terör, tasfiye, büyük kıyım gibi isimlerle anılan "represiya" uygulaması 1937-38 yıllarında zirveye ulaşmıştır.³⁸ Yalnız 31 Ocak 1938 tarihinde Komünist Partisi Genel Komitesi tarafından "Anti-Sovyet Elementler Hakkında" karar kabul edilmesi neticesinde 2000 kişi ölüm cezasına çarptırılmıştır. 1937-1938 döneminde ise kitlesel ölüme maruz kalanların sayısı 100 bine yakındır.³⁹

Sovyet yönetiminin uyguladığı bu politika, Azerbaycan başta olmak üzere birçok ülkede ciddi kayıplara neden olmuştur. Bu dönemi Hosking şu şekilde izah etmektedir:

"Özellikle köylüler ve entelektüeller arasında, 1930-53 yılları arasında en az bir üyesi, demir teller ya da demir parmaklıklar ardına koyulmayan, hiçbir umudun olmadığı bir yere sürgün edilmeyen, sürekli hastalık, sakatlık ve ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmayan sadece birkaç aile vardır."⁴⁰

³⁴ Nurəddin Muğanlı, "Tarixin Yaddaşına Hopan İnsan Fəryadları", *İki Sahil*, No: 128, 2020, s. 18.

³⁵ Kamal Camalov, "Repressiya qurbanı olan ədiblərimizin ana dili tədrisinin zəruriliyi uğrunda mübarizəsi", *Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyat Tədrisi*, No: 267, 2021, s. 92-102.

³⁶ Muğanlı, *a.g.e.*, s. 19.

³⁷ Bəkir Nəbiyev, *Əhməd Cavad*, Ozan Neşriyyatı, Bakı, 2004, s. 33.

³⁸ İradə Əliyeva, *Repressiya Qurbanları: Teymur Salahov*, İndigo Neşriyat, Bakı, 2012, s. 10.

³⁹ Əldar İsmailov, "a.g.m.", s. 199 (İsmailov, Sovetskiy).

⁴⁰ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 646.

3) Tasfiye Sonrası Bakü

Yaklaşık yetmiş yıl devam Sovyet yönetimi, kendi sistemini özellikle meydana getirmiştir. Sosyalist kurallar doğrultusunda politikalar üreten yerel yönetimler toplumu dönüştürmek için birçok araç kullanmışlardır. Eğitim, din, dil gibi topluma doğrudan etki eden temel dinamikler yeni ideolojik tasavvuru topluma iletmek için göz önünde bulundurulan başlıca etmenler arasındadır. Bunun yanında, şehirlerin de bu süreçte sosyalist prensiplere sahip olduğu, bu prensipler ile kurgulandığı bilinmektedir.⁴¹ Sosyalist ilkelerle bezenmiş şehirler toplumsal dönüşümde insanların bilinç altına inmek için temel mekân olma görevini üstlenmişlerdir.

1920-40 yılları arasında yerel yönetimler aracılığıyla gerçekleştirilen tasfiye politikasının toplumda etkisi derin olmuştur. Geleneksel ve milli duyguların yeşermesini, yayılmasını, temsil edilmesini önlemeye yönelik bu tasfiye girişimi, sosyalist ideolojiyi temsil edecek kadrolara yeni alan yaratırken toplumsal kırılmalara da neden olmuştur. Bu kırılmaların görüldüğü yerlerden biri olan Bakü bağımsızlıktan sonra ulusal bir kimliğe bürünmek için değişime gitmiştir. Yeni bağımsız yönetim ulus kimliğini oluşturmak için adımlar atmış, geçmişte var olan geleneksel figürleri gün yüzüne çıkarma girişimlerinde bulunmuştur.⁴² Bu girişimlere uygun olarak, genellikle 1920-40 yılları arasında tasfiye edilen, sürgüne gönderilen, hapse atılan ya da kurşuna dizilen siyasi ve toplumsal alanda önemli bir etkiye sahip fikir adamlarını/toplum önderlerini gün yüzüne çıkarma faaliyeti başlamıştır.

Toplumsal alanda görünürlüğü artırılan ilk grup siyasi hayatta yer alıp, represiyaya maruz kalan isimlerden oluşmaktadır. Bu kapsamda yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ilk olarak “Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında” kanun çıkartarak tasfiyeye uğramış olanların haklarını iade etmiştir. Bu minvalde 15 Mart 1996 tarihinde Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından onaylanan kanun⁴³ ile Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında siyasi baskıya uğramış insanların beraatına, siyasi, sosyal ve medeni haklarının iyileştirilmesine, manevi kayıplarının tazminine ilişkin yasal dayanak oluşturulmuştur. Hukuki işlemlerin yanı sıra, toplumsal alanda da bu isimlerin görünür kılınması önem addetmiştir. Bu nedenle, Bakü, milli kimlik oluşumuna paralel olarak geçmişte yaşananların sergilendiği ya da temsil edildiği ulusal bir şehir olma yoluna girmiştir.

Sovyet yönetimi, resmî ideolojisinin halkta kabul görmesi için birtakım teşkilatlar kurmuştur. Bu teşkilatlar arasında bulunan kadın kulüpleri; ka-

⁴¹ Emre Sevim, “Rethinking Roots Of Socialist City”, *Approval Of The Thesis Of Master Of Science In Urban Design In City And Regional Planning Department*, Middle East Technical University, Ankara, 2015, s. 20.

⁴² Mehriban Gasımova, “Azerbaycan’da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü”, *Basılmamış Doktora Tezi*, T.C Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 136.

⁴³ <http://www.e-qanun.az/framework/1774>

dınların toplumsal hayatta varlığını arttırmaya ve sosyalist fikirler esasında gelişim göstermeye odaklanmıştır. Bu kulüplerin ilk örneği 1920 yılında kurulan “Ali Bayramov” isimli kadın kulübüdür. Ayna Sultanova, Gülare Göylü, gibi entelektüel seviyesi yüksek, siyasi tecrübe ve bilgi birikimine sahip kadınlar zamanla Sovyet yönetiminin beklentilerine zıt düştükleri için yönetimin dikkatini çekmiş ve tasfiye edilmişlerdir.⁴⁴ Bu isimler arasından Ayna Sultanova özel bir önem taşımaktadır. Siyasi faaliyetleriyle beraber, “Şark Kadını” gazetesinin de redaktörlüğünü üstlenen Ayna Sultanova, eşi Hamid Sultanovla birlikte öldürülen isimler arasındadır.⁴⁵ İlk Azerbaycanlı komünist kadınlardan olan Ayna Sultonova, bir park ve parkın içerisinde yer alan heykelle Bakü kentsel alanında temsil edilmektedir. Kesişme, toplanma ve nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bir alanda tasarlanan bu mekân aracılığıyla Azerbaycan, Sovyetler tarafından öldürülen, siyasi hayatta aktif rol oynayan, entelektüel, aydın kadını mekansallaştırmıştır.

Stalin’in temizlik politikasına maruz kalan Azerbaycanlı edebiyatçılar arasında Ahmet Cevad, Hüseyin Cavid, Mikayil Müşfik, Tağı Şahbaz gibi toplumun önem atfettiği mütefekkirler bulunmaktadır. Bu isimler hem edebiyat alanında yaptıkları çalışmalarıyla hem de ulusal söylemleriyle döneminin dikkat çeken sanatçıları olmuşlardır. Bağımsızlıktan sonra bu kişilerin isimleri çeşitli kentsel mekanlara verilerek ölümsüzleştirilmiştir. Bu isimler arasında 3 Haziran 1937 tarihinde tutuklanıp sürgüne gönderilen ve Tayşet şehrinin ağır koşullarında ölen Hüseyin Cavid⁴⁶, üniversiteler bölgesi olarak bilinen Elmler Akademiyası (İlimler Akademisi) alanında bir park ve heykelle kentsel mekânda yerini almıştır.

Hem mekânın isimlendirmesiyle hem de parkın içerisinde konumlanan heykel ile Hüseyin Cavid’in anısı yaşatılmaktadır. Parkın içerisinde yer alan heykel 1993 yılında Ömer Eldarov tarafından yapılmış ve zamanla etrafına süs havuzları eklenerek Bakü sakinleri için bir sosyalleşme alanına çevrilmiştir. Günümüzde Hüseyin Cavid parkı, bölge insanları tarafından sıklıkla kullanılan bir kentsel mekandır. Her türlü yaş aralığına hitap eden park, bağımsızlıktan sonra milli kimliğin halk tarafından diri tutulmasını sağlayan bir kentsel alan olarak işlevini korumaktadır. Parkın yanı sıra Bakü’nün merkezinde Hüseyin Cavid müzesi de yer almaktadır. Edebiyatçının yaşadığı ev de zamanla müzeye çevrilerek Bakü sakinlerinin ve turistlerin ziyaretine açılmıştır.

1937 yılında tasfiyeye uğrayan isimler arasında edebiyatçı Ahmet Cevad ve onun eşi Şükriye Hanım da bulunmaktadır.⁴⁷ Bu isimlere ek olarak aynı tarihte hapse atılan bir diğer isim de Mikayil Müşfik’tir. Kurşuna dizildiğinde

⁴⁴ G. İ. İbrahimova, “Qadın Klubları (1920-1930-Cu İllər)”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası*, No: 4, 2009, s. 102.

⁴⁵ Qərənfil Dünyamin, “Ayna Sultanova kim idi?”, *Kaspi*, 31 Avqust.-2 sentyabr, 2013, s. 8.

⁴⁶ Rafael Hüseyinov, *Vaxtan uca (Hüseyn Cavid və Müslüm Maqomayev haqqında)*, İşıq Yayınları, Bakı, 1987, s. 276.

⁴⁷ Nazif Ələkbərli, *Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım*, Şirvan Nəşr, Bakı, 2007, s. 13-82.

29 yaşında olan Mikail Müşfik⁴⁸, genç yaşına rağmen edebi gücü gelişmiş, halk arasında şiirleri ağızdan ağıza dolaşan bir edebiyatçıdır. Bu özelliğinden dolayı yönetimin dikkatini çekmiş önce hapse atılmış, daha sonra işkencelere maruz kalmış ve 6 Ocak 1938 tarihinde kurşuna dizilmiştir.⁴⁹ Yasamal bölgesi, inşaatçılar caddesinde yapımı 1970’te tamamlanan Mikail Müşfik heykeli ve parkı bulunmaktadır. 1953 yılında Stalin’in ölmesiyle hakimiyeti ele geçiren Kruşçev bir önceki dönemin politikalarını eleştirmiştir. Bunlar arasında Stalin döneminin tasfiyeleri (repressiyaları) de yer almaktadır. Bu dönemde Azerbaycan’da baskıya maruz kalan isimlerin davalarına tekrar bakılması gündeme gelmiş ve haksız yere öldürülenlerin hakları iade edilmiştir.⁵⁰ Bu isimler arasında Mikail Müşfik de yer almaktadır. 23 Mayıs 1956 tarihinde SSCB Yüksek Mahkemesinde alınan karar neticesinde Müşfik, kendisine yöneltilen ve ölümüne neden olan suçlardan beraat etmiştir.⁵¹ Bu yumuşama politikasına paralel olarak bu isimlerin kentsel alanda yer almasına izin verilmiştir. Represiyaya maruz kalan bir diğer önemli şair, Ahmet Cevad’ın ismi Bakü’nün merkez caddesini süslemektedir. Önemli bir kentsel dolaşım alanına verilen bu ismin yanı sıra Ahmet Cevad’ın heykelinin ve müzesinin yapılması yönünde talepler de söz konusudur.⁵²

Bu isimlerin kentsel alanda somutlaştırılmasının yanında, 2019 yılında Bakü’de “Devlet Sınır Hizmetleri (Dövlət Sərhəd Xidməti) bünyesinde “Siyasi Repressiya Kurbanları Müzesi (Siyasi Repressiya Qurbanları Müzeyi) açılmıştır. Müze repressiya döneminde uygulananları gözler önüne serecek biçimde tasarlanmıştır. Müzede yer alan bölmeler, geçmişteki olayları yansıtacak şekilde oluşturulmuştur. İşkence, infaz, hapis gibi odalar, geçmişteki haliyle bugün ziyaretçilerini karşılamaktadır. Bu odaların yanında müzede, repressiya dönemine ait fotoğraf ve dökümanlar da bulunmaktadır. Müzenin amacı, yeni nesillere repressiyaya kurban giden Azerbaycanlıları tanıtmak ve ulus fikri oluşumuna katkı sağlamaktır.

4) Büyük Temizlik Öncesi Moğolistan’da Genel Durum

20. yüzyıl başlarında Moğolistan’ın sosyal, ekonomik ve siyasi hayatında birtakım önemli değişimler meydana gelmiştir. Yaşanan bu değişimler mevcut konjonktürün de etkisiyle Moğolistan’da yeni fikir akımlarının gelişip yayılmasında etkili olduğu gibi aynı zamanda ülkenin geleneksel toplum yapısında da değişikliğe yol açmıştır.⁵³ Yeni devlet politikasının uygulanmaya başlamasıyla Moğolistan’ın iç ve dış siyaseti hareketlenmeye başlamıştır.

⁴⁸ Ahmet Dilgam, “Mikail Müşfik Öz Geçmiş”, *Koroğlu Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi*, No: 13, 2016, s. 8.

⁴⁹ Şükrü Halük Akalın, “Kurşuna Dizilen Şair Mikayıl Müşfik 110 Yaşında”, *Türk Yurdu*, No: 372, 2018, s. 85.

⁵⁰ Tahir Qaffarov, *Azərbaycan Tarixi: Yeddi cüddə*, C. VII, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 115-116.

⁵¹ Akalın, “a.g.m.”, s. 85.

⁵² <https://axar.az/news/kult/563003.html>

⁵³ Hişigt N., *1921 Onu Huvişgal ba Ardum Curamt Tsereg*, ed. Bat-Oçir Lhamsüren, Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2011, s. 59.

29 Aralık 1911 tarihinde Moğolistan'da Mançu yönetimi sona ermiş ve Moğolistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlıkla birlikte hem ulusal hem de ekonomik gelişim planlarını gündemine alan Moğolistan, 1912-20 yılları arasında çeşitli alanlarda reformlar yapmıştır. Bu reformlar çerçevesinde orduyu modernize etmek amacıyla Rusya'dan askeri eğitimciler getirilmiştir. Buna ek olarak ekonomik alanda Rus tüccarlara gümrüksüz ticaret yapma hakkı tanınırken, eğitim alanında ise Rus eğitim kurumlarının açılması yapılan reformlara örnek teşkil etmektedir. Rus okullarının açılışı, toplumsal alanda Rusçayı bilenlerin sayısını arttırdığı gibi öğrencilerin eğitim amacıyla Rusya'ya gönderilmesine de zemin hazırlamıştır.

Moğolistan hükümeti, uluslararası alanda tanınmak için birtakım adımlar atmıştır. 3 Kasım 1912 tarihinde Çarlık Rusya ile dostluk antlaşması imzalamış ve bu anlaşma neticesinde Moğolistan'ın bağımsız bir devlet olduğu kabul edilmiştir. Bu ikili anlaşmaya karşı çıkan Çin, 8 Kasım 1913 tarihinde Pekin'de Rusya ile mutabakat oluşturarak Moğolistan'ı içeren bir bildiri yayınlamıştır.

Bu anlaşmaya göre Rusya, Çin'in Moğolistan üzerindeki egemenliğini tanımıştır. Bu duruma Moğolistan'ın itiraz etmesi Kyahta'da (Altın Bulak) Rusya, Çin ve Moğolistan temsilcilerinin mevcut durumla ilgili müzakerelere başlamasına sebep olmuştur. Yapılan müzakereler sonucunda 7 Haziran 1915 tarihinde Kyahta Antlaşması imzalanmış ve Dış Moğolistan⁵⁴ özerk hâle gelmiştir.⁵⁵

Rusya'da meydana gelen Şubat Devrimi ile Çarlık hükümeti son bulmuş, Geçici bir hükümet iş başına gelmiştir. Ardından Bolşevikler, Ekim 1917'de Geçici hükümeti devirerek iktidara gelmiştir. Rusya'nın içinde bulunduğu bunalımdan yararlanmak isteyen Çin, Kyahta antlaşmasını tek taraflı feshederek Dış Moğolistan'ı tekrar kendisine bağlamaya çalışmıştır. Moğol devlet adamları üzerinde ciddi bir baskı kuran Çin yönetimi, 22 Kasım 1920 tarihinde Dış Moğolistan'ın özerkliğine son veren bir kararname yayınlamıştır. Neticede Bogd Han bu baskıya direniş göstermişse de Moğolistan'da Çin askeri rejiminin kurulmasına engel olamamıştır.

Moğolistan'da 1921 yılı başlarında tekrar özgürlük mücadelesini başlatmak için silahlı bir gücün oluşturulması gündeme gelmiştir. 9 Şubat 1921 tarihinde yapılan Devrim Konferansı'nda Sühbaatar'a asker toplama yetkisi verilerek halk savaşa çağrılmış⁵⁶ ve ardından "Moğol Devrimci Halk Partisi" gibi devrimin ilk grupları bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁵⁷ 1921 yılında ise Kızıl Ordu, Moğolistan'ın bağımsızlığını kazanması için Moğol Devrimci Halk Ordusu'nun yanında yer almıştır.⁵⁸ Moğol aydınlar ise millî bilincin yeniden

⁵⁴ Günümüz Moğolistan, kaynaklarda Dış Moğolistan (Ar Mongol, Gadaad Mongol) olarak kullanılırken Çin sınırları içerisinde bulunan İç Moğolistan ise daha çok Övör Mongol olarak kullanılmaktadır.

⁵⁵ U. E. Bulag, "Independence as Restoration: Chinese and Mongolian Declarations of Independence and the 1911 Revolutions", *The Asia-Pacific Journal*, C: X, No: 52, 2012, s. 1.

⁵⁶ Hişigt N., *Mongolun Huvisgal: 1921*, Bembisan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2011, s. 59.

⁵⁷ Çoybalsan Horloo, *Mongolun Huvisgalun Tüüh*, Uls Yayınevi, Ulaanbaatar, 1950, s. 29.

⁵⁸ Mönhbaatar H., "Baytsaalt ba Eruu Şüült", *Mongol Dahi Uls Töriyn Helmeğdүүлт/1921-1940*

canlanmasına yönelik eserler ortaya koyarak hem Moğolların etnik kökenine dikkat çekmiş hem de bağımsızlık fikirlerinin toplumsal alanda yayılması için çalışmışlardır.⁵⁹ Yaşanan bu gelişmeler Moğolların, tarihsel süreçte ülkelere geleneklerini ve topraklarını muhafaza etmek için verdikleri en önemli mücadelelerden birini oluşturmaktadır.

1921 Devrimi'yle birlikte yeni bir döneme giren Moğolistan, bu sürece uygun olarak siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlara yönelik politikalar üretmiştir. Bu sürecin siyasi kanadını "Moğolistan Halk Partisi" oluştururken ülkede siyaseti kalıcı kılmak ve toplum refahını oluşturmak için birtakım atılımlar gerçekleştirmiştir.⁶⁰ Bu politikalar çerçevesinde Moğolistan hükümeti, piyasa ekonomisi ve eğitim odaklı bir kalkınma yolunu seçerek hem vatani düşman işgalinden kurtarmak hem de köleliği kaldırarak Moğollara sosyal ve ekonomik alanda özgürlük sağlamak adına mücadele etmeye başlamıştır.⁶¹

Moğol dış siyasetinde Sovyetler Birliği başta olmak üzere büyük güçlerin jeopolitik çıkarları etkili olurken⁶² iç siyasette ise 1921 devrimi sonrası Moğol liderleri arasında oluşan fikir ayrılıkları ön plana çıkmıştır.⁶³ Sovyet hükümetinin Moğol bağımsızlık mücadelesini desteklemesi iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkilemiş⁶⁴, ilişkiler sadece askeri alanla sınırlı kalmayıp, toplumsal alanda da gerçekleşmiştir. Moğolistan'da 1930'ların ortalarından itibaren Sovyetlerin yardımıyla ulusal bir endüstriyel taşımacılık birliği kurulmuş, yine Sovyetlerden alınan kredi ile ülkenin kalkınmasına yönelik projeler tasarlanmıştır.⁶⁵ İlerleyen dönemlerde ikili ilişkilere Stalin'in politikaları yön vermiştir. Bütün gücü elinde toplamak isteyen Stalin, çevresinde ona karşı tehdit oluşturabilecek insanlara karşı bir "temizlik" politikasına girişmiştir. Stalin'in bu politikasını uyguladığı ülkelerden biri de Moğolistan olmuştur. Devrimin yankıları devam ederken din adamı Sac liderliğindeki bir grup insanın tutuklanmasının ardından bir baskı dönemi başlayınca Moğol toplumunun tüm kesimleri bu olaydan olumsuz olarak etkilenmeye başlamıştı.

On, haz. Gerelt-od Ts., Konrad Adenauersan Yayinevi, Ulaanbaatar, 2010, s. 73; S. G. Luzyanin, *XX Zuunu 20-30-aad Onu Oros, Mongol, Hyataa Hariltsaanu Tüühees*, Erül Enh Yayinevi, Ulaanbaatar, 1998, s. 15.

⁵⁹ Punsaldulam Bor, *1911 Onu Mongolun Ündesniy Huvisgalun Tüüh Biçleg (1911-2003)*, Tsomorli-gtöv Yayinevi, Ulaanbaatar, 2006, s. 9.

⁶⁰ Loncid Ts., "Mongol Ulsun Gadaad Baydal, Ediyn Zasag, Soyulun Amidral", *Mongolun Tüühiin Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayinevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 4.

⁶¹ Sodnomdarjaa Otgoncargal, *XX Zuunu Mongolun Tüühiyg Şineer Ergen Harahui (1921-1990)*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar, 2003, s. 28.

⁶² Budbayar İ., "Uls Töriyn Helmeğdüülett, Tüüniy Hor Urşig", *XX Zuunu Mongol Uls*, ed. Sühbaatar D., Mönhiyn Üseg Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 105.

⁶³ Boldbaatar C., "Mongol Dahi Uls Töriin Helmeğdüülett, Tüüniy Hor Urşig, Ür Dagavar", *Uls Töriin Helmeğdüülett: Saltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 26; Pürev S., Bold B., *Helmeğdüüleltiyn Tsunami*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 4.

⁶⁴ Mönhbaatar, "a.g.m.", s. 74.

⁶⁵ Dorc P., "BNMAU-ın Tusgaar Togtnol, Batlan Hamgaalah Hüçiyg Zuzaatgah Talaar Avsan Arga Hemcee 1930-1940", *Mongolun Tüühiin Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayinevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 70.

5) Moğolistan'da Tasfiye Dönemi

Moğolistan'da büyük temizlik, 1921 devrimine karşı olan ve liderliğinde din adamı Sac'ın bulunduğu bir grubun tutuklanmasıyla başlamıştır. Olaylar gittikçe tırmanırken Ağustos 1922'de Kızıllar, eski Başbakan Boodoo'yu, eski İçişleri Bakanı Da Lam Puntsagdorc'u ve eski Geçici Hükümet Başkanı Çagdarjav'ı öldürmüştür. Olayların toplumsal alanda yayılmasında etkili olan kimi isyanlar görülmüştür. Bunlar 1923 Tserendorc liderliğindeki isyan, 1924'te Ulaangom Manastırı keşiş isyanı ve 1926 Namnan Uul İlçesindeki keşiş isyanıdır. Ağustos 1924'te ise Başbakan Yardımcısı Danzang, "Moğolistan'ı Kızıl Rusya'nın etkisinden ve ideolojisinden uzak tutmak" görüşünden dolayı öldürülmüştür. Siyasi baskının derinleşmesinde iç faktörlerin yanı sıra dış faktörlerin de etkisi söz konusudur. Sovyetler Birliği'ne karşı kale görevi görececek bir bölge oluşturmak isteyen Japonya, Moğolistan'ı topraklarına katarak Asya ve Sovyetler Birliği'ni işgal etme politikasını gerçekleştirmek düşüncesindeydi.⁶⁶ Japonya'nın ve ülke içindeki keşişlerin tehdidine karşı Moğolistan'ı uyaran Stalin, bu iki unsura karşı verilecek mücadelenin, devletin ana siyasetini oluşturması yönünde Moğollara ultimatom vermiştir⁶⁷. 1930'ların başından itibaren, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Moğolistan'a yönelik politikası daha aktif bir nitelik kazanmıştır. Adı geçen dönemde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde bölge hakkında düzenli istihbarat sağlamak ve bölgeye yönelik karar mekanizması oluşturmak amacıyla "Moğol Komisyonu" kurulmuştur. Japon casusların Moğolistan'daki tapınaklara sızdığını düşünen Stalin, Moğol yöneticilere ülkede bulunan manastırları kontrol altına alma, yok etme ve keşişleri baskı altına alma çağrısında bulunmuştur.

Devrim karşıtı ayaklanmalar 1932 yılında Arhangay, Övörhangay, Hövsgöl ve Hovd illerinde isyana ve sonrasında iç savaşa dönüşmüştür.⁶⁸ 1932 ayaklanmasının önemli nedenleri arasında parti ve hükümetin uygulamış olduğu aşırı devrimci politikalar ve artan yolsuzluklar gösterilebilir. Ardından Moğolistan'da bulunan Buryatlar, Sovyetler Birliği ve Komintern tarafından ihanetle suçlanmış, onlara yönelik imha planı hazırlanmıştır.⁶⁹ Esasında siyasi kıyımın doruk noktasını 1933 Lhümbe davası oluşturmuş⁷⁰ olaylar sırasında

⁶⁶ Boldbaatar C., Sancdorç M., Şirendev B., *Mongol Ulsun Tüüh*, C. V, Admon Yayınevi, Ulaanbaatar, 2003, s. 203.

⁶⁷ Boldbaatar, "a.g.m.", s. 27.

⁶⁸ Pürev, Bold, *a.g.e.*, s. 5.

⁶⁹ Hüühenbaatar Daşgombo, "Mongolun Niygmiyn 'Sotsializmçlah' 'Zuun' Kommunizmun Bodlogo, Üyl Acillagaa Hor Urşig 1928-1932", *Mongolun Tüühiyn Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayınevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 53.

⁷⁰ Lhümbe davası Cengiz Han soyunun tekrar birleşmesini engellemektir. Bu görüşe destek veren aydınlar da tutuklanmıştır. Lhümbe Davasında adı geçen 2140 kişiden 534'ü tutuklanmış, 257'si hapsedilmiş ve 60'ı idam edilmiştir. 126 kişi Sovyetler Birliği'ne sürülerek çoğu hapishanelerde ölmüştür. 25 Haziran 1934'te Lhümbe dâhil 33 kişinin katıldığı sözde gruptan 13'ü idama mahkûm edilmiştir. Daha sonraki yıllarda ise davanın tamamen uydurma olduğu ortaya çıkmıştır. Boldbaatar, "a.g.m.", 2017, s. 26; Boldbaatar-Sancdorç-Şirendev, *a.g.e.*, 2017, s. 464.

siyasî ve askeri personelle birlikte yüzlerce sivil zulme uğramıştır. Lhümbe⁷¹ ile birlikte olaya karışan diğer kişilerin ifadelerinden o dönemde bir Japon istihbarat teşkilatı kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu teşkilatın devrime karşı silahlı bir ayaklanma hazırlığı içinde olduğu düşünülse de bu kanıtlanamamıştır. Başlangıçta davanın kanıtı olarak kabul edilen bir mektupta teşkilat kurma olayının doğrudan bir iftira olduğu kabul edilmiş ve bu durum bilirkişi raporuyla doğrulanmıştır. Sorgulama, dayak, yıldırma ve hile gibi yasadışı yöntemlerle Lhümbe ve beraberindeki kişiler itiraf etmeye zorlanmış ve bu yöntemin daha sonraki tutuklamalarda da kullanıldığı belirtilmiştir. Kovuşturmalar adli merciler tarafından yapılmamış, savcılar tarafından soruşturulmamış ve şüphelilerin kendilerini savunmasına izin verilmemiştir. Sonuç olarak yaşananlar sonrasında yaklaşık 1.500 kişi idama mahkûm edilmiştir.⁷²

1934 yılında Moğolistan Başbakanı P. Genden, H. Çoybalsan, R. Mend ve O. Darhçirav SSCB Askerî Konseyi'nde Sovyet devlet adamlarıyla bir araya gelerek iç ve dış gelişmeler hakkında birtakım görüşlerde bulunmuşlardır. Stalin 1934 toplantısında, Moğol liderlerini başarısızlıkla itham etmiş, keşişlerle savaşmadan ülkenin bağımsızlığının savunulamayacağını vurgulamıştır.⁷³

Sovyet devlet adamları, başbakan P. Genden'i Stalin'in taleplerine riayet etmemekle suçlamış, onu görevden azletmek için uğraşmışlardır. Kasım 1934'te Stalin, Moğolistan Başbakanı Peljid Genden'i kabul ettiğinde, ülkede Genden ve keşiş hükûmeti olmak üzere iki yönetimin varlığından bahsederek keşişlerin daha güçlü olduğu vurgusunu yapmıştır.⁷⁴ Bu nedenle keşişlerin sıkı bir denetim altında olmaları gerekliliğinin altını çizmiştir. 28 Ekim 1935 tarihinde Sovyetler Birliği'nin Moğolistan'daki temsilcisi Tairov tarafından Moskova'ya Genden'in başbakanlıktan istifasını talep eden resmi bir mektup gönderilmiştir. Moğol yöneticiler, baş düşmanın keşişler olmadığını ve masum keşişlerin suçlu duruma düşürüldüğünü savunmuşlardır. 1935 yılı sonunda Stalin, Moğol heyeti ile bir görüşme daha yaparak bu durumu kabul etmediğini bildirmiş ve keşişlerle mücadele edilmemesinden duyduğu memnuniyetsizliği tekrar dile getirmiştir. 1936 yılı başlarında Sovyet yönetiminin isteği üzerine Genden⁷⁵ görevden alınarak Sovyetlere teslim edilmiş, onun yerine ana görevi "devrim karşıtları" ile savaşmak olarak vurgulanan Çoybalsan başbakanlığa getirilmiştir.⁷⁶ Çoybalsan, Sovyet Rusya'nın taleplerini eksiksiz olarak yerine getirmeye çalışmıştır.

⁷¹ Bu dönemde Jambun Lhümbe, Parti Merkez Komitesi sekreteriydi.

⁷² Genden Togooç, *Gurvan Tümen Hüniy Ami*, Şuvuun Saaral Yayınevi, Ulaanbaatar, 1999, s. 151.

⁷³ Boldbaatar, Sancdorç, Şirendev, *a.g.e.*, s. 204.

⁷⁴ Genden, *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁵ P. Genden, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği günün yıl dönümünde, 26 Kasım 1937 tarihinde, idam edildi.

⁷⁶ Özellikle Çoybalsan'ın 'Devlet Mareşali' unvanını almasından sonra yüksek rütbeli birçok hükümet yetkilisi ona itaat etmek zorunda kaldı. Semçig İ., "Horloogiyn Çoybalsan", *XX Zuunu Mongolun Tüüht Hümüüs, Uls Töriin Hörög-1*, Yay. Baasandorç Ts., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2007, s. 317.

Çoybalsan'ın ülke içerisinde etkinliğini artırmasının ardından Moğol Devrimci Halk Partisi gücünü ve konumunu kaybetmeye başlamıştır. İç siyasetten yalnızca Savunma Bakanlığı ile Çoybalsan'ın haberdar olması, ülke içinde tehdit unsurlarını engellediği gibi birçok keşişin de çeşitli bahanelerle suçlanmasına yol açmıştır. Moğol devlet adamlarının bir kısmı Çoybalsan'ın keyfi hareketlerinden rahatsızlık duyarak gücünü sınırlama arayışına girmişlerdi.⁷⁷ Çoybalsan, devletin ve hükümetin tüm işlerini Sovyet hükümetinin sıkı kontrolü ve talimatları altında yürütmüştür. 1936 yılı sonlarında Çoybalsan, Stalin tarafından sempati duyulan tek Moğol yetkili olarak ön olana çıkmıştır. Çoybalsan'ın Savunma Bakanı olarak atanmasının ardından ise kendine karşı gelenleri temizlemeye başlamıştır.⁷⁸ Bu süreçte Çoybalsan bir takım Moğol makamlar tarafından ülkesi ve halkı için çalışmak yerine Stalin'in talimatlarını yerine getiren kişi olarak görülmeye başlamıştır.⁷⁹ 1937 yılında Çoybalsan, Savunma Bakanlığı emirlerini ihlal eden vatandaşların infazı için özel bir emir yayınlamış ve bu emre istinaden casus ve devrim karşıtı olarak suçlanan birçok insanı tutuklatmıştır.⁸⁰

Bu dönemde iktidarda bulunan Moğolistan Halk Partisi'nin yetkilerinin kısıtlanması ve Stalin'in doğrudan baskısı on binlerce Moğol'un katledilmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra Moğolistan'ın ulusal çıkarlarını ve bağımsızlığını savunan Moğol yazar ve bilim adamlarının eserleri yasaklanarak yakılmıştır. Komintern'in talimatlarıyla soyluların, ulusal burjuvazinin ve entelektüel keşişlerin mülklerine el konulmuştur. Baskı sonucunda dönemin Moğol aydınları tutuklanarak cezalandırılmış ve birçoğu idam edilmiştir. İnfazlara ek olarak Moğolistan'da 700'den fazla manastır, komünist rejim tarafından tahrip edilmiştir. 1937 sonbaharında, SSCB İçişleri Bakan Yardımcısı Frinovskiy ve Savunma Bakan Yardımcısı Smirnov, Moğolistan'a ziyaretleri esnasında devrim karşıtlarının ve Japon casusların bir listesini Moğol yetkililere teslim etmiş ve sonrasında tutuklanmalar hız kazanmıştır. Partiden, halktan, ordu ve keşişlerden olmak üzere binlerce insan bu tutuklamalardan etkilenmiştir. Bu dönemde, soruşturmalar Moğolistan İçişleri Bakanlığı'nda çalışan Sovyet danışmanları tarafından organize edilmiştir.

1937-39 yılları arasında Lhümbe, Genden, Demid, Luvsanşarav başta olmak üzere 26.000 kişi baskı altına alınmıştır. Japon destekli bir dizi devrim karşıtı komplo düzenlenmiş ve nihayetinde yaklaşık 25.000 kişi idam edilmiştir. 10 Eylül 1937'de kurulan Özel Komisyon, 22 Nisan 1939'a kadar 51 kez toplanarak 25.824 kişiyi yargılamış, 20.474 kişiyi kurşuna dizdirmiştir.

⁷⁷ Daşcamts Dulam, "Ardın Töriin Togtoltoond Garsan Gacuudal, Uls Töriyn Helmeğdüülett", *Mongolun Tüühün Huraanguy Hereglün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayınevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 26.

⁷⁸ Çoybalsan, sözü edilen yıllarda devlet kademesinde birçok görevi tek başına devralmıştı. Özellikle haklarında Japon casusu suçlaması yapılan bazı bakanların yerine kendisi geçmiştir. Bu süreçte Çoybalsan hem başbakan, iç işleri bakanı hem de Savunma Bakanı olarak görev yapmıştır.

⁷⁹ Boldbaatar, Sancdorç, Şirendev, *a.g.e.*, s. 206; Boldbaatar, "a.g.m.", s. 28.

⁸⁰ Boldbaatar, Sancdorç, Şirendev, *a.g.e.*, s. 207; Batbold B., "Ugsaa Zalgamcilsan Zasag Noyodug Helmeğdüülseñ Asuudal", *Uls Töriin Helmeğdüülett: Saltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 69.

5.103 kişi 10 yıllık, 240 kişi de 10 yıldan az hapis cezasına çarptırılmıştır. Ağustos 1937 ile Ocak 1938 arasında, 7.814 keşiş, 322 eski feodal bey, 300 memur, 180 askeri komutan, 1.555 Buryat ve 408 Çinli dâhil toplam 10.728 kişi tutuklanmış ve bunlardan 7.171'i soruşturulmuş, 6.311'i idam edilmiştir.⁸¹ 1937-40 yılları arasında tasfiyeye mahkûm edilenlerin yakınları da bu olaylardan kötü bir şekilde etkilenmişlerdir.⁸² 1939 yılında düzenlenen İçişleri Bakanlığı toplantısında Çoybalsan, büyük bir hata yaptığını kabul ederek suçlanması gerektiğini kabul etmiştir. Başlangıçtan itibaren kıyımlar hakkında bilgi edinmesi gerektiğini ifade eden Çoybalsan, yanındaki meslektaşlarının boş koltuklarını görmekten başka çaresi olmadığını belirtmiştir.

Büyük kıyımın ikinci aşaması 1940-1955 yılları arasında yaşanmış ve en önemli basamağını "Port Arthur Davası"⁸³ oluşturmuştur. Özel bir komisyonun kurulmasının ardından 1939'da 78, 1940'ta 42 ve 1941'de 86 kişi idam edilmiştir. Repressiyaya uğrayacakların çoğu Sovyetler Birliği tarafından belirlenmiştir.

Büyük kıyımın üçüncü aşaması ise 1956-1990 yılları arasında yaşanmış ve bu yıllarda "Tömör-Oçir Davası"⁸⁴ ön plana çıkmıştır. Ayrıca Loohuuz ve Surmaacav'ın parti karşıtı hareketleri, yaşanan olayların daha da alevlenmesine neden olmuştur. Gerçekleştirilen kıyımların üçüncü evresinde, yeni oluşan Moğol aydınlarının ulusal fikirlerini zayıflatmak amaç edinilmiştir. Fakat Moğol aydınları, 1962 yılında Cengiz Han'ın doğumunun 800. yıl dönümünün kutlanmasıyla milliyetçilik düşüncesine bağlı kalmış, Marksizm-Leninizm çizgisinden ayrılma fikrini gündeme getirmişlerdi. Tömör-Oçir, Loohuuz, Surmaacav, Nyambu, Tsend dâhil pek çok aydının olayın içinde olmasından dolayı Moğolistan'da siyasi baskı, önceleri terör yoluyla yürütülürken ilerleyen yıllarda yavaş yavaş parti yönetimini cezalandırma, karalama, ideolojik baskı, lakap takma ve sınır dışı etme uygulamalarına dönüşmüştür. Bu siyasi baskılar kolluk kuvvetleri, yargı ve savcılıkla beraber yürütülmüştür.⁸⁵

İşkence ile ağır psikolojik baskılara maruz kalan Moğol yöneticiler, kendilerine dayatılan birçok suçu kabul etmek durumunda kalmışlardır. Ts. Oçirbat, Savunma Bakanlığı Başkanı B. Erdene, S. Dorcbarga, E. Dorc, J. Tseven, M. Gombocav, D. Dorc, D. Tseden-iş gibi isimler haksız yere tutuklanıp yargılanmışlardı. Kimi siyasi suçlular 5 yıldan 10 yıla kadar hapis cezasına çarptırılırken kimileri kurşuna dizilerek ölüme mahkûm edilmiştir. Çoybal-

⁸¹ 1938 baharında bir gecede 200'den fazla kişiyi idam edildi. Amarsayhan B., "Davtagdaşgü Surgamc", *XX Zuunu Mongolun Tüüht Hümüüs, Uls Töriyn Hörög-1*, Yay. Baasandorc Ts., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2007, s. 285; Baabar Batbayar, "Tusgar Togtnold Zolison Guçin Myangan Ami", *Mongol Dahi Uls Töriyn Helmegdüülett / 1921-1940 on*, haz. Gerelt-od Ts., Konrad Adenauer-san Yayınevi, Ulaanbaatar, 2010, s. 20.

⁸² Dumburay A., *Zalhaan Tseertüülett (BNMAU-d 1930-1940-öod Ond Bolson Helmegdüülett)*, Uralah Erdem Yayınevi, Ulaanbaatar, 1997, s. 12.

⁸³ 1948 yılında Çoybalsan'a suikast girişimi yapılmış ve olay sonrasında tutuklanan 100 kişiden yaklaşık 40'i idam edilmiştir.

⁸⁴ Belirtilen yıllarda Moğolistan'da başlatılan Pan-Moğol hareketinin en önemli davalarından biriydi.

⁸⁵ Genden, *a.g.e.*, s. 151.

san'ın günlüğüne göre sadece iki yılda 57 bin kişi büyük baskıdan dolayı hüküm giymiştir.⁸⁶

Bu süreçte İçişleri Bakanlığı ve bağlı kuruluşlar, insanlara veya devlet yetkililerine gözdağı veren yerlere dönüşmüştür.⁸⁷ Fabrika yangını, Genden-Demid vakası, Japon istihbarat vakası ve Port Arthur vakası da dâhil olmak üzere hepsi uydurulmuş birtakım iddianamelerle binlerce kişi zulüm görmüştür. Ayrıca keşişlerin çoğunun Moğol yazısı bilmemelerinden yararlanan yetkililer, isteklerini keşişlerin parmak izlerini kullanarak onaylatmışlardır. Müfettişler yargılanan keşişlere, tanıdıkları diğer keşişlerin isimlerini söylemelerini zorunlu tutmuş ve onları muhalif grubun üyeleri olarak belirleyerek ellerini damgalamışlardır. Yine yüzlerce şüphelinin kamyonlara bindirildiği, üzerlerinin battaniyelerle kapatıldığı ve dövülerek ateş edildiğine dair haberler de yayılmıştır.

Moğolistan Devrimci Halk Ordusu Merkez Komitesi'nin Genel Kurul kararına göre 1956-1962 yılları arasında yapılan bir soruşturma "Devrim karşıtı Genden-Demid Grubu" adlı komplonun da bir kurgu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun ardından 599 kişi beraat etmiş ve yapılan soruşturmalarda Moğolların çoğu, kendilerine ve başkalarına ciddi işkenceler yapıldığı için asılsız beyanlarda bulunmak zorunda kaldıklarını söylemişlerdir.⁸⁸ SSCB makamlarının kararıyla haksız yere suçlanıp hapsedilen, işkence gören ve idama mahkûm edilen insanlar, Japon istihbarat servisine bağlı "Pan-Moğol" devrim karşıtı grubun davası (Delo No: 17093) olarak adlandırılmıştır.⁸⁹

Repressiya döneminde Agdanbuu Amar, Gelegdorc Demid, Jambun Lhümbe, Rentsen Mend, Dansranbileg Dogsom, Darizav Losol, Banzarcav Basancav, Ölzit Badrah, Gompil Danşıitsoodol, Sanc Dovçin, Damdin Yandag, Lhamhü Darizav, Banzragç Gonçigşarav, Batsüh Çoybol, Gombacav Mönh gibi bilim adamı, tarihçi, politikacı ve Moğolistan Başbakanlığı yapmış, Moğolistan Hükümetinde çeşitli görevlerde bulunmuş birçok kişi idama mahkûm edilmiştir. Bu isimlerin ortak yönünü ise Moğolistan'ın özgürlüğü, bağımsızlığı ve gelişimi için mücadele etmeleri teşkil etmiştir. 1962 yılında bu isimlerin birçoğunun haksız yere yargılandığı ortaya çıkmıştır.⁹⁰

6) Tasfiye Sonrası Moğolistan

Sovyetler Birliği'nde yer almayan Moğolistan'ı Azerbaycan örneğinde olduğu gibi sosyalist bir devlet hâline getirme çabası, Sovyet Rusya'nın yürüt-

⁸⁶ Çoybalsan'a verilen görevleri yerine getirdiğinden dolayı Sovyetlerden 20 tane araç hediye edilmişti. Batsayhan Oohnoy v.d., *Mongolun Tüüh 1911-2017*, ed. Batsayhan O., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 466.

⁸⁷ Boldbaatar, "a.g.m.", s. 29.

⁸⁸ Semçig İ., "Lhümbiyin Hereg gegç Zohiomol Hergiyin Uçır Şaltgaanıg Sudlahuy", *Mongol Dahi Uls Töriyn Helmeğdüülett/1921-1940 On*, haz. Gerelt-od Ts., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2010, s. 158-159.

⁸⁹ Enhcin S., "Har Cagsalt Haanaas Ehtey ve?", *Uls Töriyn Helmeğdüülett: Şaltgaan, Ūr Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 251-255.

⁹⁰ Tuyaa S., "Delo No: 17093", *Uls Töriyn Helmeğdüülett: Şaltgaan, Ūr Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 265; Genden, a.g.e., s. 115.

tü politikanın esasını oluşturmuştur. Bu politika sonucunda 1923 yılından 1940'a kadar siyasi baskı artarak devam etmiş; bölgesel cinayetler, uzun yıllar süren hapis cezaları ve yasadışı işten çıkarmalar meydana gelmiştir.⁹¹ Bununla birlikte, Moğol yöneticiler de Sovyet ideolojisine paralel birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Hem Sovyetler Birliği'nin uyguladığı Represiya politikası hem de yerel yöneticilerin Sovyet yanlısı tavrı toplumu olumsuz şekilde etkilemiştir. Özellikle Moğolistan şehirlerinde bu olumsuz etkinin yansımaları gözükmektedir.

Sözü edilen tasfiye, Moğol toplumunun tüm kesimlerini kapsayan, uzun yıllar boyunca devam eden ve Moğol tarihine kara bir leke olarak geçen şiddet olaylarıdır. Büyük kıyım, din adamları başta olmak üzere entelektüellere ve birçok devrim karşıtı insana yönelik olmuştur. Bu zaman diliminde insanlar, Japon casusu olarak suçlanmış ve zulüm görmüşlerdir.⁹²

“Büyük baskı” döneminde binlerce insanın kontrol altına alınması ve yok edilmesi, ülkede iş gücünün gelişmesinde onarılmaz hasarlara yol açmıştır. Moğolistan'ın dürüst, vatansever, zeki ve yetenekli insanların yok edilmesi, Moğol toplumuna zarar vermiştir.⁹³ Bunun yanında Sosyalist inşa deneyi Moğolistan'ın gelişimini 10 ila 20 yıl geciktirmiştir. Moğolistan'da tasfiye dönemi, devlet ile halk arasındaki bağları zedelerken toplumun zihninde yer alan geleneksel Moğol devlet anlayışını da sekteye uğratmıştır. Toplum için bir umut kaynağı olması gereken devlet, baskı aracı olmuş ve halk, hiçbir sosyal kurum tarafından savunulmamıştır.⁹⁴

20. yüzyıl Moğolistan tarihinin kara günlerini ifade eden baskı dönemi; asker, sivil, memur, bilim adamı, aydın, keşiş, siyasetçi gibi toplumun farklı tabanlarından gelen on binlerce Moğol vatandaşının tutuklanmasına sebep olmuştur.⁹⁵ Yaşananlar Moğol toplumunda bir değişim ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 1990 yılında Moğolistan'da gerçekleşen Demokratik Devrim, tarihsel açıdan yeni bir dönemin başlangıcını simgelemektedir. Moğolistan Demokratik Partisi'nin kurulması, özgür düşünce ortamına zemin hazırlarken Moğol geleneklerinin ön planda tutulduğu, birlik ve beraberlik temalarının hâkim olduğu adımların atılmasına da vesile olmuştur. Bu süreçte geçmişte tasfiyeye uğrayanların af ve iade-i itibar kararları da gündeme gelmiştir.

2 Ocak 1998 tarihinde “Sahte Siyasi Davaların Mağdurlarının Rehabilitasyonu ve Tazmini Hakkında Kanun” çıkarılarak ölüm cezasına ve sahte si-

⁹¹ Mönhbaatar, “a.g.m.”, s. 60; Semçig İ., “Genden, Demidiyn Esergüü Hereg Gegçiyin Tuhay”, *Mongolun Tüüh (XX Züün)*, ed. Ariuntogos D., C. II, Admon Yayınevi, Ulaanbaatar, 2004, s. 160.

⁹² Boldbaatar, “a.g.m.”, s. 27; Ariunbold G., “Panmongolizm-ın Uls Töriyn Hills Heregt Mongolun Uls Törçdiyeg Helmeğdüülseñ ni (1937-1941 on)”, *Uls Töriyn Helmeğdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 67.

⁹³ Batsayhan Oohnoy, “Mongold Garsan Uls Töriyn Helmeğdel, Tüüniy Hor Urşig”, *Uls Töriyn Helmeğdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 82.

⁹⁴ Pürev, Bold, *a.g.e.*, s. 27.

⁹⁵ Ganbold S., “Uls Töriyn Helmeğdüülette MAHTS-iyñ Biye Büreldehüün Örtsön ni”, *Uls Töriyn Helmeğdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 143; Enhcin, “a.g.m.”, s. 345.

yasi suçlar nedeniyle hapis cezasına çarptırılanların aile üyelerine bir kereye mahsus 1 milyon Moğol parası (tögrög/төрпөр) tazmin edilmiştir.⁹⁶ Böylece bağımsızlıktan sonra büyük baskı dönemine yönelik somut adımların atılmasına başlanmıştır.

Demokratik Devrim sonrası yeni bir gidişat belirleyen Moğolistan, bu süreçte tasfiyeye uğrayan isimleri gün yüzüne çıkarma faaliyetinde de bulunmuştur. Bu gelişmelere uygun olarak, baskı politikasına maruz kalanların heykelleri yaptırılmış ve isimleri birçok kentsel mekâna verilerek kültürel bellek canlı tutulmaya çalışılmıştır.

Moğolistan'da Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası kentsel alanlarda simgelenen isimler arasında, 1937 yılında tasfiyeye uğrayan, Moğolistan'ın bağımsızlığı ve gelişimi için mücadele eden Başbakan Agdanbuu Amar da yer almaktadır. 1941 yılında devrim karşıtı olduğu iddia edilerek Sovyetler Birliği'ne gönderilmiş ve 1941 yılında 55 yaşında iken idama mahkûm edilmiştir. Nitekim Stalin döneminden sonra af ve iade-i itibar kararları gündeme gelince Agdanbuu Amar'ın da yanlış bir soruşturma sonucunda idama mahkûm edildiği anlaşılmış ve 1962 yılında eski başbakan aklanmıştır⁹⁷. İsmi kentsel alanda somutlaştırılmasına yönelik olarak 1994 yılında Erdene İli'nde yapılan meydana A. Amar ismi verilmiş ve heykeli dikilmiştir. Bu yolla Moğolistan geçmişine sahip çıkmaktadır.

Kentsel alanda isimlendirmesiyle ön plana çıkarılan ve ismi bir kütüphaneye verilerek hafızalarda yaşatılan diğer önemli isim Solombalcir Buyannemeh'dir. 1902 yılında Dundgovi şehrinin, Delgerhangay ilçesinde doğan Buyannemeh Rusça, Moğolca ve Çince öğrenerek gelişim göstermiş ve 1920 yılında Çin Halk Devrimi davasında devrimcilere katılmıştır. Yeteneğini ve enerjisini sanat ile edebiyata harcayan Buyannemeh yeni nesil edebiyatın kurucularından birisi oldu. Eylül 1937'de İçişleri Bakanlığı tarafından devrim karşıtı olarak tutuklanarak sahte suçlamalarla idam edilmiştir. 1962 yılında aklanarak hakkı iade edilmiştir.⁹⁸ Başkent Ulaanbaatar'da ve doğduğu il olan Dundgovi'de ismi yaşatılmak üzere bir kütüphaneye verilmiş ve heykeli dikilerek ulus kimliğinin toplumsal alanda içselleştirilmesinde etkili olmuştur.

Bunların haricinde Sühbaatar Aymag, Baruun-urt şehir merkezlerinde tasfiyeye uğrayan bir diğer isim Jigjidjav'ın heykeli yapılmış ve ismi Ulaanbaatar'da bir sokağa verilerek kolektif bilincin canlı tutulması sağlanmıştır. Hentiy şehrine de Darizavun Losol'un heykeli yapılarak kentsel alanda görünür hale getirilmiştir. Günlük hayatta Moğolların yoğun olarak kullandığı bu yerlere, tasfiyeye uğramış ünlü politikacı, tarihçi ve edebiyatçıların isimlerinin verilmesi ve heykellerinin eklenmesi ulus kimliğine katkı sağlamaktadır.

Moğolistan Milli Müzesi'nin ön tarafında yer alan "Kıyıma Uğrayanlar Anıtı", Moğolistan Parlamento binasının karşısına yapılmış olup halkın ve siyasilere en sık kullandığı kentsel alanda yer almaktadır. Hem halkın hem de

⁹⁶ Boldbaatar, "a.g.m.", s. 37.

⁹⁷ Genden, *a.g.e.*, s. 115.

⁹⁸ Genden, *a.g.e.*, s. 117.

siyasilerin yaşananların hafızalarda canlı tutulmasına yönelik bir işlevi de bulunmaktadır. Ayrıca Moğolistan Milli Müzesi'nde yer alan "Moğolistan'da Büyük Kıyım" bölümünde yaşanan olaylar resmedilmiş, çeşitli küçük heykellerle halka yansıtılmıştır.

10 Nisan 2003 tarihinde Ulaanbaatar İli Hamba ovoosunun⁹⁹ batı taraflarında 1937 yılında baskı altına alınan ve idam edilen birçok kişinin cesedi bulunmuştur. Töv İli, Gor Nuur İlçesindeki "Sodon Müzesi"ne büyük baskı döneminden kalan insan kafatasları yerleştirilmiştir.¹⁰⁰ Bu müzenin amacı ise tasfiye dönemini hafızalarda canlı tutmak ve gelecek nesillere tanıtmaktır. Moğollar, 10 Eylül'ü 'Kıyım Uğrayanları Anma Günü' olarak kabul etmişlerdir. Her yıl hükümet yetkililerinin katılımıyla Moğolistan Milli Tarih Müzesi'nde yer alan 'Kıyım Uğrayanlar Anıtı' nın önünde anma töreni yapılmaktadır.

Sonuç

Literatürde birçok isimlendirmeye sahip olan "büyük terör" döneminin, Stalin tarafından kurgulanan, birlik içerisindeki ülkeleri ve Sovyetlerin etki alanında yer alan cumhuriyetleri toplumsal olarak zayıflatmayı hedefleyen bir girişim olduğu görülmüştür. Baskı politikası aydın, bilim insanı, edebiyatçı, şair, sanatçı gibi toplumun kültürel gelişimine katkı sağlayacak grupların yanı sıra; köylü, işçi gibi kitlelere de uygulanmıştır. Temel amaç, milli değerleri gelecek nesillere aktaracak tabakayı ve Sovyet ideolojisini tehdit edecek unsurları toplumsal alandan temizlemek olmuştur. Azerbaycan ve Moğolistan represiyanın gerçekleştirildiği yerlere örnek teşkil etmiştir.

Korenizastsiya siyasetiyle bölgede tutunup, komünist idealleri gerçekleştirmeye çalışan Sovyet yöneticiler bu uğurda eğitimi bir aracı olarak kullanmışlardır. Azerbaycan'da milli duygulardan yoksun bir sistem hayata geçirilmiş, Azerbaycan Türk kültürü ve dili tahrip edilmeye çalışılmıştır. "Homo Sovieticus" olarak tanımlanan Sovyetik insanı oluşturma çabaları görülmüş, Rus dili ve kültürünü özümsemeden mevki sahibi olmak neredeyse imkansız hale getirilmiştir. Bu ortamda kendi dilini, medeniyetini, geleneklerini, inanç sistemini korumak isteyen Azerbaycanlı alimler 1933-37 yılları arasında ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüşlerdir.¹⁰¹

Toplumun beyin tabakasını yok etmeye yönelik bu tavır, araştırmacıların üretimine engel olmuş, kültürün nesilden nesile aktarımını sağlayan entelektüel gelişimin önüne set çekmiştir. Nitekim bağımsızlıktan hemen önce yine Sovyet Rusya tarafından gerçekleştirilen zulüm karşısında sessizliğini koruyan Azerbaycanlı bir aydın, o dönemlere ait duygularını şu şekilde dile getirmiştir: "*Kardaşım korktuk. 1930'lu yıllarda yapıldığı gibi bütün Azerbaycan aydınlarını öldürecekler diye saklandık*".¹⁰²

⁹⁹ Ovoo, genellikle taşlardan yapılan küçük yığma tepedir. Moğolistan'da birçok tepede bulunmaktadır.

¹⁰⁰ Pürevbat Ganhüü, "Ügüysgec Bolohgüy Helmegdüüleltiyn Barimt", *Uls Töriin Helmegdüülelt: Şaltgaan, Ūr Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 222.

¹⁰¹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınevi, Ankara, 2014, s. 65.

¹⁰² A.e., s. 66.

Azerbaycan'la benzer şekilde Moğolistan da Stalin'in siyasi istekleri doğrultusunda dönüşüme uğramıştır. Moğolistan 1911-12 yıllarında Mançu hükümetinden bağımsızlığını kazanmasına rağmen, zamanla Çin ve Sovyet Rusya'nın etkisi altında kalmıştır. Hususi olarak Sovyetler "yeniden yapılanma" adı altında Moğolistan'a çeşitli yardımlar yaparak Moğol toplumsal hayatını etkilemiştir. Böylelikle Moğolistan, Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmelere açık hale gelmiştir. Sınırları dışarısında kalmasına rağmen Moğolistan'a müdahale etmekten çekinmeyen Stalin, bölgesel otoriteyi arttırmak ve korumak için ülkede baskı politikası uygulamıştır. Din adamları, keşişler, aydınlar, sanat erkanı ve milli duygular çerçevesinde üretim yapmak isteyen Moğol vatandaşları bu süreçte hapis, sürgün, ölüm gibi cezalara çarptırılmıştır. Bu yolla Sovyet yönetiminin Japonya ve Çin'e karşı kendi otoritesini sağlama alma, toplumsal alanda ulusal düşüncelerin üretimi ve nesiller arası aktarımına mâni olma gibi hedefleri olduğu saptanmıştır. Bu hedefler neticesinde birlik içerisindeki çoğu ülke gibi Moğolistan'da da toplumsal kırılma gerçekleşmiş, kültürel gelişim zarar görmüştür.

Sovyetler Birliği, toplumu kontrol altından tutmak için bir araç olarak "korku" dürtüsünden yararlanmıştı. Hem çalışma kampları hem de başlatılan temizlik/tasfiye uygulamaları 1930larda birlik içerisindeki ve dışarısındaki vatandaşların zihninde yönetime karşı korku düşüncesini oluşturmuştur. Baskı politikasıyla birlikte Rus kültürüne ve sosyalizme entegre edilmeye çalışılan ulusal cumhuriyetlerin vatandaşları, kendi gelenekleri yaşayamama, dillerini kullanamama tehlikesiyle karşılaşmış ve en önemlisi nesiller arası kültürel aktarımı sağlayan aydınların tasfiyesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Represiya politikası literatürde yer alan sayısal verilerden çok daha fazlasına neden olmuştur. Toplumun beyni olarak nitelendirilen zümrenin yok edilmesi fikri alanda gerilemeye yol açmıştır.

Bu politikalara rağmen geleneksel düşünce yapısına sahip ülkelerde anti-Sovyet, anti-Rus, anti-Komünist duygular bağımsızlığa kadar diri kalmış, bağımsızlıktan sonra ulus kimliğinin oluşturulmasında önem atfetmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde komünist tasavvur ile yönetilen ülkeler de yine bu tarihten itibaren demokratik, çok partili yönetime geçiş yapmışlardır. Bu dönemde Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla bağımsızlığına kavuşan bir ülke olurken, Moğolistan da komünist rejimin yıkıldığı ve demokratik siyasal düzene geçiş yapılan ülke olduğu görülmüştür. Bu süreçte "ulus kimlik/ ulus devlet" ideolojisi iki ülke içerisinde de hâkim görüşü oluşturmuştur. Bu tasavvurun hem kentsel alanlarda hem de siyasi düşüncede aktif bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Yeni süreçte, geçmişte tasfiyeye uğrayanları toplumsal alanlarda görünür kılmak, onları halka tanıtmak, bu yolla insanların zihinlerinde milli duygular oluşturmak, kültürel ve kolektif hafızayı diri tutmak hem Azerbaycan hem de Moğolistan yönetiminin amaçlarından olmuştur.

Kaynakça

- DUMBURAY, A: *Zalhaan Tseertüülelt (BNMAU-d 1930-1940-ööd Ond Bolson Helmegdüülelt)*, Urlah Erdem Yayınevi, Ulaanbaatar, 1997.
- AKALIN, Şükrü Halük: “Kurşuna Dizilen Şair Mikayıl Müşfik 110 Yaşında”, *Türk Yurdu*, No: 372, 2018, s. 81-86.
- AKİNER, Shirin: *Sovyet Müslümanları*, Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- AKPINAR, Yavuz, YILDIRIM, İhsan Murat, ÇAĞIN, Sabahattin: *Mehmed Emin Resulzade: Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, İstanbul, 1990.
- AMARSAYHAN, B: “Davtagdaşgüy Surgamc”, *XX Zuunu Mongolun Tüüht Hümüüs, Uls Töriyn Hörög-1*, Yay. Baasandorc Ts., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2007, s. 282-288.
- BATBOLD, B: “Ugsaa Zalgamcilsan Zasag Noyodug Helmegdüülen Asuudal”, *Uls Töriin Helmegdüülelt: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçır S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 69-81.
- BATBAYAR, Baabar: “Tusgar Togtnold Zolison Guçin Myangan Ami”, *Mongol Dahi Uls Töriyn Helmegdüülelt / 1921-1940 on*, haz. Gerelt-od Ts., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2010, s. 20-23.
- BAYRAMOV, Aslan: *Tarixi Faciälërimiz: Deportasiya, Repressiya vë Soyqırım*, Sumqayıt Dövlät Üniversitesi Folklorşünaslıq Elmi-Tədqiqat laboratoriyası, Sumqayıt, 2015.
- PUNSALDULAM, Bor: *1911 Onu Mongolun Ündesniy Huvisgalun Tüüh Biçleg (1911-2003)*, Tsomorligtöv Yayınevi, Ulaanbaatar, 2006.
- BULAG, U. E: “Independence as Restoration: Chinese and Mongolian Declarations of Independence and the 1911 Revolutions”, *The Asia-Pacific Journal*, C. X, No: 52, 2012, s. 1-16.
- BOLDBAATAR, C: “Mongol Dahi Uls Töriin Helmegdüülelt, Tüüniy Hor Urşig, Ür Dagavar”, *Uls Töriin Helmegdüülelt: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçır S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 26-44.
- BOLDBAATAR, C, SANCORC M, ŞIRENDEV B: *Mongol Ulsun Tüüh*, C. V, Admon Yayınevi, Ulaanbaatar, 2003.
- Camalov, Kamal: “Repressiya qurbanı olan ədiblərimizin ana dili tədrisinin zəruriliyi uğrunda mübarizəsi”, *Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyat Tədrisi*, No: 267, 2021, s. 90-104.
- DAŞGOMBO, Hüühenbaatar: “Mongolun Niygmiyn ‘Sotsializmçlah’ ‘Zuun’ Kommunizminın Bodlogo, Üyl Acillagaa Hor Urşig 1928-1932”, *Mongolun Tüühiyn Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar Daşgombo, Öngöt Yayınevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 22-34.
- DİLGAM, Ahmet: “Mikail Müşfik Öz Geçmiş”, *Köroğlu Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi*, No: 13, 2016, s. 5-8.
- DULAM, Daşcamts: “Ardın Töriin Togtoltoond Garsan Gacuudal, Uls Töriyn Helmegdüülelt”, *Mongolun Tüühiin Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayınevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 51-61.
- DÜNYAMİN, Qərənfil: “Ayna Sultanova Kim İdi?”, *Kaspi*, 31 avqust.-2 sentyabr, 2013, s. 8.
- ƏLƏKBƏRLİ, Nazif: *Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfik, Almas İldırım*, Şirvan Nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- ƏLİYEVƏ, İradə: *Repressiya Qurbanları: Teymur Salahov*, İndigo Nəşriyyatı, Bakı, 2012.

- ARJUNBOLD, G: “Panmongolizm-ın Uls Töriyn Hils Heregt Mongolun Uls Törçdiy Helmeğdülsen ni (1937-1941 on)”, *Uls Töriyn Helmeğdülelt: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçır S., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 63-68.
- GANHÜÜ, Pürevbat: “Ügüysgec Bolohgüy Helmeğdüleltiy Barimt”, *Uls Töriin Helmeğdülelt: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçır S., Konrad Adenauersan Yay., Ulaanbaatar, 2017, s. 209-235.
- GASIMOVA, Mehriban: *Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü*, T.C Mar-mara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- MÖNHBAATAR, H: “Baytsaalt ba Eruu Şüült”, *Mongol Dahi Uls Töriyn Helmeğdülelt/1921-1940 On*, Haz. Gerelt-od Ts., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2010, s. 60-75.
- HƏSƏNLİ, Cəmil: *Sovet Dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*, Adiloğlu, Bakı, 2012.
- HORLOO, Çoybalsan: *Mongolun Huvisgalın Tüüh*, Uls Yayınevi, Ulaanbaatar, 1950.
- HOSKİNG, Geoffrey: *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınevi, İstanbul 2015.
- HÜSEYNOV, Rafael: *Vaxtan uca (Hüseyn Cavid və Müslüm Maqomayev haqqında)*, İşiq Yayınları, Bakı, 1987.
- BUDBAYAR, İ: “Uls Töriyn Helmeğdülelt, Tüüniy Hor Urşig”, *XX Zuunu Mongol Uls*, Ed. Sühbaatar D., Mönhiyn Üseg Yayınevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 105-121.
- SEMÇİĞ, İ: “Genden, Demidiyn Esergüü Hereg Gegçiy Tuhay”, *Mongolun Tüüh (XX Zuun)*, Ed. Ariuntogos D., C. II, Admon Yayınevi, Ulaanbaatar, 2004.
- : “Horloogiyn Çoybalsan”, *XX Zuunu Mongolun Tüüht Hümüüs, Uls Töriin Hörög-1*, Yay. Baasandorc Ts., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2007, s. 312-323.
- : “Lhümbiyn Hereg gegç Zohiomol Hergiyin Uçır Şaltgaanıg Sudlahuy”, *Mongol Dahi Uls Töriyn Helmeğdülelt/1921-1940 On*, Haz. Gerelt-od Ts., Konrad Adenauersan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2010, s. 160-174.
- İBRAHİMOVA, G. İ: “Qadın Klubları (1920-1930-Cu İllər)”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmər Seriyası*, No: 4, 2009, s. 99-104.
- İSMAİLOV, Əldar: “Sovetskiy Gasudarstvenniy Terrorizm vı Azerbaydjane”, *Kavkaz i Globalizatsiya*, C. IV, No: 1-2, 2010, s. 194-205.
- : *İstoriya “balşoya terrora” vı Azerbaydjane*, Politçeskaya Entsiklopediya, Moskva, 2015.
- ASLAN, Kənan: *XX Əsrdə Repressiyaya Məruz Qalanlar*, Azərneşr, Bakı, 2011.
- LUZYANİN, S. G: *XX Zuunu 20-30-aad Onu Oros, Mongol, Hyatad Harıltsaanu Tüühees*, Erüül Enh Yayınevi, Ulaanbaatar, 1998.
- MEHMETZADE, Mirza Bala: *Milli Azərbaycan Hareketi*, Yay. Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- MƏMMƏDOV, İsmayıl: *Azərbaycan Tarixi*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- MUĞANLI, Nurəddin: “Tarixin Yaddaşına Hopan İnsan Fəryadları”, *İki Sahil*, No: 128, 2020, s. 18-19.
- HİŞİGT, N: *1921 Onu Huvisgal ba Ardun Curamt Tsereg*, Ed. Bat-Oçır Lhamsüren, Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar, 2011.
- : *Mongolun Huvisgal: 1921*, Bembisan Yayınevi, Ulaanbaatar, 2011.
- NƏBİYEV, Bəkir: *Əhməd Cəvad*, Ozan Neşriyyatı, Bakı, 2004.

- OOHNOY, Batsayhan: “Mongold Garsan Uls Töriyn Helmegdel, Tüüniy Hor Ursig”, *Uls Töriyn Helmegdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 82-105.
- OOHNOY, Batsayhan, LONCİD Z., ENHBAT Ç., BAATAR, S., AMARSANAA, S: *Mongolun Tüüh 1911-2017*, Ed. Batsayhan O., Soyombo Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017.
- OTGONCARGAL, Sodnomdarjaa: *XX Zuunu Mongolun Tüühiyg Şineer Ergen Harahui (1921-1990)*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar, 2003.
- DORC, P: “BNMAU-ın Tusgaar Togtnol, Batlan Hamaalah Hüçiyg Zuzaatgah Talaar Avsan Arga Hemcee 1930-1940”, *Mongolun Tüühiyn Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayinevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 69-78.
- ENHCİN, S: “Har Cagsalt Haanaas Ehtey ve?”, *Uls Töriyn Helmegdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 345-352.
- GANBOLD, S: “Uls Töriyn Helmegdüülette MAHTS-iyn Biye Büreldehüün Örtsön ni”, *Uls Töriin Helmegdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, Haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 143-149.
- PÜREV, S, BOLD, B: *Helmegdüületteiy Tsunami*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar, 2006.
- TUYAA, S: “Delo No: 17093”, *Uls Töriyn Helmegdüülett: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc*, haz. Daş-Oçir S., Konrad Adenauersan Yayinevi, Ulaanbaatar, 2017, s. 251-269.
- SARAY, Mehmet: *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayinevi, Ankara, 2014.
- Sevim, Emre: *Rethinking Roots Of Socialist City*, Middle East Technical University, Approval of the thesis of Master of Science in Urban Design in City and Regional Planning Department, Ankara, 2015.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez: *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006
- TOGOOÇ, Genden: *Gurvan Tümen Hüniy Ami*, Şuvuun Saaral Yayinevi, Ulaanbaatar, 1999.
- LONCİD, Ts: “Mongol Ulsın Gadaad Baydal, Ediyn Zasag, Soyolun Amidral”, *Mongolun Tüühün Huraanguy Hereglüün 1924-1940*, Yay. Hüühenbaatar D., Öngöt Yayinevi, Ulaanbaatar, 2000, s. 3-16.
- QAFFAROV, Tahir: *Azərbaycan Tarixi: Yeddi cildə*, C. VII, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2008.
- QASIMOV, Cəlal: *Bolşevik Qurşununun Qurbanları*, Bakı, 2011.
- QƏNİYEV, Həsən: *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin İlk Onilliklərinə dək)*, Bakı, 2019.
- QULİYEV, Cəmil: *Azərbaycan Tarixi: Yeddi Cildə*, C. VI, Elm, Bakı, 2008.
- VƏLİYEV Tofiq: *XX əsr Azərbaycan Tarixi II Cild (Ali Məktəblər üçün dərslik)*, Apostroff, Bakı, 2014.
- YAQUBLU Nəsiman: *Cümhuriyyət Qurucuları*, Nurlar Neşriyatı, Bakı, 2018.

Extended Abstract

A Country-Based Comparison Of The Effects And Results Of The Great Elimination: Azerbaijan And Mongolia

Many leaders on the historical stage have had a positive or negative impact on the future of society and even the country in domestic and foreign policy with their decisions. One of these leaders was Stalin, who headed the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). The effort to create an ideological society mixed with Russian culture during the founding of the Soviet Union had an impact on some of Stalin's decisions. In addition, efforts were made to make other nations in the union a part of Soviet society. In Soviet countries, it was planned to eliminate many elements that were aimed at Stalin over time, opposing his rule and ideological background. For this purpose, in Soviet countries and in Mongolia, which is not affiliated with the union, leading figures of society with pre-adjectives such as nationalist, revolutionist and religious have been liquidated. With this policy, Stalin aimed to consolidate his position in the countries in the union, while on the other hand he prevented the formation of nationalist movements in the social sphere. The policy, which is included in the literature as liquidation, repression, great terrorism, has caused the deaths of tens of thousands of people in the countries led by the leaders of society. Azerbaijan and Mongolia can be cited as two of the countries where this policy is carried out.

Stalin prevented any dissenting movements against him in domestic politics, while increasing the effectiveness in countries affiliated with the Soviet Union and in Mongolia, which is not affiliated with the union. Especially in the Turkish regions of Azerbaijan, the rulers were tried and liquidated for allegedly establishing a Turan state. The Soviet government has made plans to block or suppress people from all walks of life who may pose a threat to their politics and ideology. In Mongolia and Azerbaijan, the leaders of society were declared enemies of the state and subjected to various punishments. Among them, many scientists and intellectuals known as nationalists, in addition to many important figures in the state level, were sentenced to death.

"Azerbaijan People's Republic" (AHC) was founded in Azerbaijan on May 28th, 1918. Afterwards, he proclaimed the existence of the republic. Meanwhile, Soviet Russia pursued certain policies in order to attract Azerbaijan to its side and make it dependent on it. By 1920, activity had increased in Azerbaijan and the 11th century had increased. Then the Red Army has captured Baku. This Military progress constituted the first step of the policy of "Sovietization" in the region. In the following years, serious measures were taken against the nationalist front within Azerbaijan. The so-called "represia", which began in the first quarter of the 20th century, peaked in 1937-38.

During its survival, the Soviet government struggled to created its own system. Within the framework of these Socialist policies, a number of plans have been produced. Local governments, on the other hand, have used many tools to shape society according to socialist rules. One of them was to prevent nationalism by preventing traditional and national feelings. Thus, those who adopted socialist ideology were appointed to the cadres instead of those who were liquidated. In fact, the Soviet government established some organizations to spread the official ideology more quickly and to gain public acceptance.

When look at the important figures who have been liquidated from the literary circle in Azerbaijan, there are names such as Ahmet Cevad, Huseyin Cavid, Mikayil Müşfik. Studies have been carried out to embody these names, which the society attaches importance to, in the urban area. In 2019, the “Museum of Victims of Political Repressia” was opened in Baku.

On the Mongolian side, there were some significant social, economic and political developments in the first quarter of the 20th century. On 29th of December 1911, with the end of Manchu rule in Mongolia, the Mongols declared independence. Then a new state policy was implemented and there were movements in domestic and foreign policy. Mongolia began taking some political steps after independence to be recognized by other countries. By 1921, major powers, especially Soviet Russia, were active in Mongolian foreign policy. After the 1921 Revolution in Mongolia in the same year, there were some differences of opinions among Mongolian leaders. After disagreements between those who embraced Soviet ideology and the nationalist faction, many faced anti-revolutionary claims. Especially with the nationalism cases that started in 1933, many people were arrested by illegal methods such as interrogation, beatings and intimidation.

The restriction of the powers of the Mongolian People’s Party and the policy of repression implemented by Stalin’s direct orders led to liquidation of tens of thousands of Mongols. Among those who were liquidated were prominent politicians who defended Mongolia’s national interests and independence, as well as many intellectuals, writers and scientists. Many works that instilled nationalism and love of homeland in society were banned and burned.

Mongolian rulers had to admit many of the crimes against them as a result of torture and severe psychological pressures. The policy of making Mongolia, which was not part of the Soviet Union, a socialist state, as in the case of Azerbaijan, was quickly implemented. The statesmen who were liquidated were former Prime Minister Bodoov, former Interior Minister Da Lam Puntsagdorj and former Interim Government President Chagdarjav. Great repression is the past violence, covering all segments of Mongolian society and as a black mark on many years of Mongolian history. Thousands of monks, as well as tens of thousands of Mongolian citizens, were arrested during this period of repression in 20th century Mongolian history.

It was seen that period of “great terror”, which is mentioned in the literature under many different names, was an attempt by Stalin to socially weaken the countries in the union and the republics in the sphere of influence of the Soviets. Similar to Azerbaijan, Mongolia has been transformed in line with Stalin’s political aspirations. The Soviet Union took advantage of the urge to “fear” as a means to keep society under control.

In the study, state-implemented repressia policies in line with Stalin’s directives and the effect of these policies on society were examined in the case of Azerbaijan and Mongolia. After these countries gained their independence, it was investigated to what extent they used the intellectuals who were liquidated in the formation of the idea of the nation, and to what extent they included these names in the urban area. Azerbaijan and Mongolian resources were used and the information obtained was compared when the study was created.

EKLER

Tablo 1
Hüseyin Cavid Parkı/Bakü

Tablo 4
H. Cavid Müzesi/Bakü
Kaynak: Kişisel Arşiv, 2022

Tablo 2
M. Müşfik Heykeli / Bakü
Kaynak: Kişisel Arşiv, 2022

Tablo 3
A. Sultanova Heykeli / Bakü
Kaynak: Kişisel Arşiv, 2022

Tablo 5
Büyük Kıyım Anıtı
Moğolistan Milli Tarih Müzesi Önü
/ Ulaanbaatar
Kaynak: Kişisel Arşiv, 2022

Tablo 6
Büyük Kıyım Figürleri,
Moğolistan Milli Tarih Müzesi/Ulaanbaatar
Kaynak: Kişisel Arşiv, 2022

Tablo 7
A. Amar Heykeli/Erdene
Kaynak: <https://montsame.mn/mn/read/99876#&gid=1&pid=4>

Tablo 8
Kazıdan Çıkarılan Kafatası ve Kemikler/Töv
Kaynak: "Uls Töriin Helmeğdülelt: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc", s.223

Tablo 9
Kemik ve Kafataslarının Çıkarıldığı Kazı Alanı/Töv
Kaynak: "Uls Töriin Helmeğdülelt: Şaltgaan, Ür Dagavar, Surgamc", s.222

BALIKESİR TİCARET VE ZAHİRE BORSASI (1925-1932)

Merve ÜNER*

Öz

19. yüzyılın yarısından itibaren zirai ve hayvansal ürünlerin alım satımının yapılması, fiyatlarının belirlenmesi ve bu ürünlerin takibi hususlarında sorunların çıkması, Osmanlı Devleti'nde birtakım düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Bu sebeple ortaya çıkan ticaret borsaları, Osmanlı Devleti'nde sınırlı sayıda kalmasına rağmen, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte gelişme göstermiş ve neredeyse her şehirde bir ticaret borsası kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde ticaret borsasının kurulduğu şehirlerden biri de Balıkesir'dir. Batı Anadolu'nun önemli ticaret şehirlerinden biri olan Balıkesir'de 1925'li yıllarda kurulan Ticaret ve Zahire Borsası ilk başta çok uzun ömürlü olamamış, 1932 yılında kapatılmıştır.

Bu çalışmada, anılan yıllar arasında, Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın faaliyetleri, borsa yöneticileri, borsanın denetim ve yapırım faaliyetlerini nasıl gerçekleştirdiği ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Borsa, Balıkesir, Ticaret, Zahire, Cumhuriyet Dönemi.

Balıkesir Commercial and Grain Exchange (1925-1932)

Abstract

Since the half of the 19th century, problems in the purchase and sale of agricultural and animal products, determination of their prices and the follow-up of these products brought along some regulations in the Ottoman Empire. For this reason, although the emerging commercial exchanges remained in limited numbers in the Ottoman Empire, they developed with the newly established Republic of Turkey and a commercial exchange was established in almost every city. Balıkesir is one of the cities where the commercial exchange was established in the Republican period. Established in 1925 Balıkesir, one of the important commercial cities of Western Anatolia, the Commercial and Grain Exchange did not last very long at first and was closed in 1932.

Geliş Tarihi: 3 Haziran 2022 - Kabul Tarihi: 14 Ekim 2022.

Atf Bilgisi: Merve Üner, "Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası (1925-1932)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 189-206, doi: 10.55773/tda.1125680.

* Dr. Öğretim Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, merveuner@balikesir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1657-9921.

In this study, the activities of Balıkesir Commercial and Grain Exchange, between the mentioned years, managers, how the exchange performs its audit and sanction activities will be tried to be discussed.

Keywords: Commercial Exchange, Balıkesir, Trade, Grain, Republican Period.

1. Giriş

Borsa, yazılı esaslar doğrultusunda zirai ve hayvansal ürünlerin, bunlara işlenmiş olanlar da dahil olmak üzere bu ürünlerin alım satımı, fiyatlarının tespiti ve ilânı işleriyle ilgilenmek üzere kurulan kurumlardır.¹

Ülkemizde çağdaş ticaret borsaları kurulmasına ilişkin girişimleri, Tanzimat dönemine kadar dayanmaktadır. 19. yüzyılda pek çok alanda başlayan merkezi örgütlenme hareketleri, tarımda ve sanayide de kendisini göstermiştir. Bu konudaki ilk girişim 1838 yılında Meclis-i Ziraat ve Sanayi'nin kurulması ile gerçekleşmiş ve bu oluşum ile birlikte ülkemiz ticaret borsalarının teorik olarak temeli atılmıştır. Ancak asıl gelişme, 1870'lerde borsa hakkında mevzuat oluşturma sürecinde gerçekleşmiştir.²

Dünyadaki ekonomik gelişmelere bağlı olarak, Osmanlı Devleti'nde ziraat ve sanayinin gelişimi için uğraşlar sürerken, aynı zamanda ticarete de bazı boşlukların olduğu dikkat çekmiştir. Bu boşlukları doldurmak için 1876 yılında ticaret odaları kurulma fikri ortaya atılmıştır. 1882 yılında İstanbul'da bir ticaret odası kurulmak üzere çıkarılan "Dersaadet Ticaret Odası Nizamnamesi" ile kurulacak Ticaret Odasına bir Ticaret Borsası kurma görevi verilmiş ancak başarılı olunamamıştır.³

1886 yılında yurt genelinde "Umumi Borsalar Nizamnamesi" ile bir düzenlemeye gidilmiş ve bu düzenleme ile Anadolu'daki bazı şehirlerde ticaret borsaları kurulmuştur.⁴ 1891 yılında İzmir'de Ticaret ve Sanayi Borsası kurulmuş,⁵ bunu 1913'de Adana, 1920'de Antalya takip etmiştir.⁶ Osmanlı Devleti döneminde sınırlı sayıda olan ticaret borsalarının kurulması, cumhuriyet döneminde yaygınlaşmıştır.

1923 yılı, pek çok hususta Türkiye Devleti için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Ekonomik kalkınmaya da önem verilen bu süreçte ilk olarak İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. Kongrede, ticaret borsalarının kurulması ve ge-

¹ Balıkesir İl Yılığ, Balıkesir 1967, s. 270.

² Bahar Burtan Doğan, "Ticaret Borsacılığının Dünyada ve Türkiye'deki Gelişim Süreçlerine Genel Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, 2010, s. 46-47.

³ Ozan Nadirgil, *Avrupa Birliği ve Türkiye'deki Ticari Ürün Borsaları ve Karşılaştırılmalı Analizi*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, AB Uzmanlık Tezi (Danışman: Doç. Dr. Levent Akdeniz), Ankara 2015, s. 18.

⁴ Ufuk Gülsoy, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul 2014, s. 59.

⁵ Nahide Şimşir, "İzmir Ticaret Borsası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 97, Ocak 1995, s.52-56.

⁶ Mustafa Kemal Yılmaz - Gökhan Mirahmetoğlu, "Türkiye'de Ticaret Borsalarının Gelişimi, Ekonomideki Yeri ve Performansı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 33, 2007, s. 82.

liştirilmesine yönelik kararlar alınmıştır.⁷ Bu doğrultuda 1924 yılından önce Edirne ve Bursa'da,⁸ 1924 yılında ise İstanbul'da Ticaret Borsası kurulmuştur ve çalışmalarına başlamıştır.⁹ Ardından Türkiye'nin pek çok ticari merkezinde borsaların kurulduğu görülmektedir.

Ticaret borsasının kurulduğu şehirlerden biri de Balıkesir'dir. Balıkesir'de borsa müessesesi ilk kez 1925 yılında kurulmuş,¹⁰ ekonomik sebepler dolayısıyla uzun ömürlü olamamış ve 1932'de kapatılmıştır.¹¹ Borsa, Balıkesir için önemli bir ihtiyaç olması sebebiyle, iktisadi şartların sağlandığı 1958 yılında tekrardan faaliyete başlamıştır. O tarihten günümüze değin Balıkesir Ticaret Borsası çalışmalarını devam ettirmektedir.¹²

2. Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın Kurulması

Coğrafi konumu sebebiyle Balıkesir, Türkiye'nin önemli şehirlerinden biridir. Sanayi, ticari ve ziraat sektörüne dayalı iktisadi faaliyetleriyle ülke ekonomisine ciddi katkısı olan Balıkesir'de, ekonomik hayatı şekillendiren meslek kuruluşları da yer almaktadır. Şehir için sözü edinilen meslek kuruluşlarının başında Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası gelmektedir.

19 Temmuz 1925 tarihinde Balıkesir'de Ticaret ve Zahire Borsası açılması için önce 39 maddelik talimatname taslağı hazırlanmıştır.¹³ Talimatnamenin kabul edilmesi ile şehrin zirai ve ticari durumunu iyileştirebilmek için önemli bir adım atılarak 1 Ağustos 1925 günü Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası kurulmuştur.¹⁴

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın kurulması üzerine borsa komiserliği görevine ilk olarak Kenan Emin Bey (Akmanlar) görevlendirilmiştir.¹⁵ Yine borsa komiserine yardımcı olmak amacıyla 7 kişilik bir borsa heyeti oluşturulmuştur.

⁷ Meltem Tekerek, "Ticaret ve Sanayi Odaları", Atatürk Ansiklopedisi. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ticaret-ve-sanayi-odaları/> 20.04.2022

⁸ Mustafa Kemal Yılmaz - Gökhan Mirahmetoğlu, *a.g.m.*, s. 82. Bursa Ticaret Borsası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Raif Kaplanoğlu, *90. Yılında Bursa Ticaret Borsası*, İstanbul 2016.

⁹ Konu hakkında ayrıntılı bir çalışma olması sebebiyle bkz. Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 13-288.

¹⁰ *BCA*, 30-18-1-1/14-44-19. Araştırmamızda ulaştığımız bazı kaynaklarda ise Balıkesir Ticaret Borsası'nın kuruluş tarihi 1930 olarak geçmektedir. Bkz. *Balıkesir Bir Kentin Kimliği*, Ankara 1997, s. 190.

¹¹ Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 166.

¹² *Balıkesir Bir Kentin Kimliği*, s. 190. Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın ikinci kuruluş evresi hakkındaki araştırmalarımız sürdürülmektedir.

¹³ *BCA*, 30-18-1-1/14-44-19, s. 1-22.

¹⁴ Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın açılış günü hakkında net bir bilgiye erişemesekte, *Türk Dili Gazetesi*'ndeki ulaştığımız veriler sonucu 1 Ağustos 1925 günü açıldığı düşünülmektedir.

¹⁵ 1903 İzmir doğumlu olan Kenan Emin Bey, 3 Temmuz 1971'de vefat etmiştir. İyi bir öğrenim hayatı geçiren Kenan Emin Bey, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu mezunu olmakla birlikte, Fransızca ve az düzeyde İngilizce bilgisi sayesinde dikkat çekmektedir. Türk Dili Gazetesi Müdürlüğü ve Başyazarlığı yapmıştır. Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası Komiserliği, İl Genel Meclisi ve Daimi Komisyon Üyeliği, Ticaret Bakanlığı Türk Ofis Raportörlüğü ve Konjonktür ve Neşriyat Müdürlüğü Raportörlüğü, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Tetkik Kurulu Başkanlığı Uzmanı, TBMM Demokrat Parti IX. Dönem Çanakkale, X. ve XI. Dönem Antalya Milletvekilliği yapmıştır. *TBMM Albümü 1920-2010*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Cilt: 2, s. 552, 615, 695.

Resim 1

Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası
Komiseri Kenan Emin Akmanlar

Balıkesir Borsa Heyeti şöyleydi; Heyet-i İdare Reisi Hasan Kamil, Reis-i Sani Ahmet Münir, Aza Sadri Hasan Basri, Hafız İsmail, Hazım Osman Beylerdir. Borsa Başkâtibi Ali Sabri, İkinci Kâtip Hüseyin Beylerdir.¹⁶ Bu girişimci heyetin görev süresi her yıl 1 Ağustos günü sona ermekle birlikte, aynı gün yeni yönetim kurulu üyeleri için seçim yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁷ Borsa yönetim kurulunun memur alma, çıkarma, cezalandırma gibi yetkileri söz konusudur. Borsa komiseri de günlük işlemleri ve seçimleri takip etmekte idi.¹⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin ekonomik şartları, ihtiyaç olan iktisadi tesislerin bir süre büyük fedakârlıklar içinde çalışmasına sebep olmuştur. Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası da fedakârca çalışmak durumunda kalanlar arasındadır. Müessese kurulmuş, faaliyetlerde başlanmış, fakat müstakil bir binaya sahip olunamamıştır. Borsa, ilk önce Ticaret ve Sanayi

Odası bünyesinde olan binada faaliyetlerini sürdürmüştür. İlerleyen dönemlerde borsanın ayrı bir binada çalışmalarına devam ettirilmesi düşünülmüştür. Bu amaçla da Abahane ve Feşçiler Hanı'nın¹⁹ kiralanması ile ilgili girişimlerde bulunulmuştur.²⁰ Bunun yanı sıra borsa faaliyetlerinin düzenli yapılabilmesi için kiralık mağaza ve dükkânlardan faydalanılmak istenmişse de, bu konudaki girişimler sonuçsuz kalmıştır.²¹

Henüz yeni kurulmuş sayılan Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası 1927 yılında borsada işlem gören ürünlerin fiyatları hakkında hem üreticiyi, hem de tüccarı bilgilendirmek istemiştir. Bunun için Borsa Komiseri Kenan Emin Bey (Akmanlar), Balıkesir'de günlük olarak çıkarılan Türk Dili Gazetesi vasıtası ile ürünlerin güncel fiyatlarının paylaşılmasını sağlamıştır.²²

¹⁶ *Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926*, s. 4.

¹⁷ *Türk Dili Gazetesi*, 29 Temmuz 1927, Sayı: 363, s. 2.

¹⁸ Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları İle Bizim İzmirimiz*, İzmir 1993, s. 205.

¹⁹ Balıkesir Abahanesi, Zağnos Paşa Cami yanında önceden var olan sebze halinin bulunduğu yerde idi. Aydın Ayhan, "Balıkesir'de Abacılık ve Abahane", *Balıkesir 2005 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Balıkesir 2005, s. 281. Feşçiler Hanı'nın ise, Balıkesir Mutaflar Camisi civarında olduğu bilgisine erişilmiştir. Yüzbaşı İshak Bey, *1920'de Balıkesir*, Balıkesir 1997, s. 63.

²⁰ *Türk Dili Gazetesi*, 9 Şubat 1928, Sayı: 523, s. 2; *Türk Dili Gazetesi*, 31 Mart 1929, Sayı: 879, s. 1.

²¹ *BCA*, 30.18.1.1./14-44-13, s. 1-5.

²² *Türk Dili Gazetesi*, 2 Ağustos 1927, Sayı: 366, s. 2.

Kenan Emin Bey'in isteği üzerine borsada işlem gören malların haftalık fiyat cetveli 12 Kânunusani 1927 tarihinde Türk Dili gazetesinde şu şekilde yayınlanmıştır:

Tablo 1

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nda İşlem Gören Mallar Üzerine
Haftalık Bir Fiyat Cetveli²³

Borsada Muamele Gören Mevalin Cinsi ve Neva-i	Fiyat			Borsada Satılan Mevalin Miktarı
	Guruş	Guruş	Guruş	
Buğday		13	14	Muamele yoktur
Dakik Üç Yıldız		21	22	
Düz Haz Dakik				
Mısır Unu				
Arpa	7	9		
Mısır Darısı	7	9		
Bakla		9,75		
Burçak				
Çavdar				
Nohut	13	13	13	
Yün				
Yapağı	100	95	105	
Pamuk	88	87	88	
Susam	33	33	35	
Zeytinyağı				
Beyaz Sabun				

3. Borsanın Tüzüğü

Yeni Türkiye Cumhuriyeti devrinde giderek sayısı artan borsaların yasa ve yönetmeliklerle görevleri belirlenmiştir. Bu kanun ve yönetmeliklere uygun olarak Balıkesir'de de borsa açılması amacıyla önemli bir adım atılmıştır. Ticaret Genel Müdürlüğü'nün 3767/151/16619 numaralı yazısı ile olan teklifi uyarınca ve Ticaret Bakanlığı tarafından yürürlükte olan talimatnameye uygun olarak harekete geçilmiştir.

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın açılması için gerekli düzenlemelerin yapılması ile ilgili teklif, Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal baş-

²³ *Türk Dili Gazetesi*, 13 Kânunusani (Ocak) 1927, Sayı: 501, s. 3.

kanlığında toplanan İcra Vekilleri heyetine sunulmuş ve 19 Temmuz 1925 tarihli toplantıda kabul edilmiştir.²⁴

39 maddelik bu talimatname altı bölümden ibaretti. Birinci bölüm, Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın kurulma amacı; ikinci bölüm, borsanın idare ve teşkilat yapısı; üçüncü bölüm, borsanın kayıt ücretleri; dördüncü bölüm, borsa işlemlerinin işleyiş şekli hakkında genel hükümler; beşinci bölüm, borsanın gelirleri ve hesapları ve son olarak altıncı bölüm ise, ceza hükümleri üzerinedir.²⁵ Yayınlanan Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın talimatnamesinin ilk maddesi şöyledir:

“Balıkesir’de tesis olunacak Ticaret ve Zahire Borsası esas itibariyle Umum Borsalar hakkındaki 14 Nisan 1885/1886 tarihli nizamnameye tabi olup yalnız idare-i dahiliyelerince işbu talimatname ahkâmı cereyan eder.”²⁶

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası adını taşıyan bu talimatnameye göre, işleme tabi tutulan ürünlerin listesi verilmiştir: Buğday, un, kepek, arpa, mellez, çavdar, mısır darısı, kum darı, bakla, burçak, yulaf, nohut, tütün, afyon, haşhaş, susam, pamuk, yün yapağı ve hayvani mahsullerdir. Borsada işlem gören ürünlerin çeşitliliğinden anlaşılacağı üzere oldukça verimli topraklara sahip olan Balıkesir, bir tarım merkezidir. Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası, işlem gören ürünlerin satış işlemleri hakkında hem üreticiyi, hem de tüccarları bilgilendirmek için Balıkesir’de yayınlanan Türk Dili gazetesi vasıtası ile haftalık olarak cetvel halinde tanzim etmiştir.²⁷

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası yönetimi, söz konusu olan ticari malların kara ve deniz yoluyla yapılacak nakliyatı hakkında sigorta işlemleri, sözleşmeler ve isterse kambiyo uygulaması düzenleyecekti.²⁸ Hatta talimatnameye göre; eğer ki Ticaret Odası ve Ticaret Vekâleti’nce uygun görülürse, esham(para) ve tahvilat borsası nizamnamesi gereğince işlem yapılabilecekti.²⁹

Ticaret borsaları, işleme girecek maddelerin alım satımlarında hem üreticiyi, hem de tüketiciyi düşünerek çalışmıştır. Bunun için mali olanakların yeterli olması gerekmektedir. Yani borsaların yerini koruyabilmesi ve kaliteli bir hizmet verebilmeleri için finansal şartların geliştirilmesi gerekmektedir. Eğer ki bu şartlar sağlanırsa, borsada işlem görmesi belirlenen her mal için borsa içinde özel bir tesisat kurulacaktı. Bu özel alanlar, depo, pazar yeri vb. tesislerdi.³⁰

Borsa işlemlerinin yapılış şekli itibariyle borsa heyeti tarafından belirlenen bazı kanun ve kurallar esas alınmıştır. Bu kurallara borsa bünyesindeki üyelerin uyma zorunluluğu bulunmaktadır.³¹ Aynı zamanda borsanın yıl içindeki

²⁴ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s.1.

²⁵ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s.1-11.

²⁶ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s.1.

²⁷ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 1.

²⁸ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 1.

²⁹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 7.

³⁰ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 1.

³¹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 7.

çalışma planı da yine borsa heyetinin kararı ile belirlenerek üyelere bildirildi.³² Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası'nın yönetim kurulu yedi üyeden oluşacak, bunlar borsaya kayıtlı olan Türk vatandaşlar arasından seçilecekti. Ağustos başında yapılacak seçimde yine borsa tarafından beş üye seçilecek, Ticaret ve Sanayi Odası tarafından da iki üye belirlenecekti.³³ Borsa heyeti haftada bir kez ve ihtiyaç halinde başkanın davetiyle olağanüstü olarak toplanma kararı almıştır. Borsa heyetinin toplanabilmesi için yarıdan bir fazla üyesinin toplanması şarttır. Kararlar oy birliği veya oy çokluğu ile alınacaktır.³⁴

Borsada, Ticaret Nezareti'nce tayin edilecek borsa komiserinin idaresi altında bulunan müdür, kâtipler, başkan, başkan yardımcısı, memurlar, çalışanlar da bulunacaktı. Borsa yönetimini oluşturan bu kişilerin maaşları da borsa tarafından karşılanacaktı.³⁵

Borsanın açılmasıyla birlikte öncelikle mahsulat ve mamulatin alım satım işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi için 3 çeşit üyenin kayıt olması gereklidir.³⁶ Borsaya üye kayıt şartları şu şekilde sıralanmıştır: Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı olan tüccar, sanayiciler ile alıcı ve satıcıyı bir araya getirecek olan ticaret işlem komisyoncuları yazılı olarak borsaya müracaatlarını yapacaklardı. Heyet tarafından kabul edilmeleri dâhilinde borsaya abone³⁷ olarak kayıt olabilecekler³⁸ ve ayrıldıkları sınıflarına göre senelik olarak ücret ödeyeceklerdi.³⁹ Borsaya üye olanlar abone, mubayaacı, mubayaacıların memurları ve simsarlar olarak adlandırılacak ve bu unvana sahip kişiler sadece borsada işlem yapabilecekti.⁴⁰

Borsa üyeleri arasında yer alan mubayaacılar⁴¹ Ticaret ve Zahir Borsası'nda kendi adına ve hesaplarına işlem yapamayacak, ancak müşteri hesaplarına işlem yapabilecek ve borsa işlemlerinden başka bir ticari hiçbir işle meşgul olmayacaklardı. Anlaşılan şu ki, borsa mubayaacılığı daimi bir meslek olarak sayılmıştır.⁴² Mubayaacılar, Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası'na kaydının olması koşulu ve borsa heyetinin kabul etmesi durumunda ancak Ticaret ve Zahir Borsası'na üye olabilmişlerdi.⁴³ Ayrıca mubayaacılar, borsa heyeti adına sicile kaydedilmiş Türk tabiiyetinde bir bankaya 2000 liralık bir nakit yatırmaları veya bu miktarda bir teminat göstermeleri zorunlu idi. Mubaya-

³² BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 8.

³³ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 4-5.

³⁴ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 5.

³⁵ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 5.

³⁶ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 2.

³⁷ Bir şeye belli bir süre için parasını önceden ödeyerek müşteri olan kişidir. Ahmet Küey, *a.g.e.*, s. 3.

³⁸ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 3.

³⁹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 7.

⁴⁰ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 4.

⁴¹ Mubayaa: Borsada satın alma işlemi. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2007, s.700. Mubayaacı ise, borsada başkasının hesabına mal satın alan kimse.<http://www.lugatim.com/s/mubayaac%C4%B1> 19.05.2022.

⁴² BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 3.

⁴³ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 3.

acıların sayısı borsa heyetinin kararı ile belirlenmişti.⁴⁴ Mubayaacılar şirket kurma hakkına sahip değildir, fakat bir mubayaacının kendi çalışanları ile birlikte şirket halinde işlem yapabilme hakkı vardır. Buna istinaden asıl mubayaacının tayin olması gerekmektedir.⁴⁵

Simsarlar ise, müşteri ile mubayaacılar arasında aracıdır, hem kendi adına hem başka şahsın adına ve hesabına muamele uygulamak üzere kayıtlarını talep ederdi. Mubayaacılar gibi simsarlar da, Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı olmak şartıyla borsaya müracaat yapabilmelerine izin verilmiştir. Yazılı müracaatın ardından borsa heyetinin onayı halinde simsarlar da borsaya kayıt yaptırma hakkını elde ederlerdi. Simsarların da sayısının durumu yine mubayaacılar gibi borsa heyetinin yetkisi dâhilinde idi.⁴⁶ Borsa içinde simsarların yüksek sesle bağrımları yasaktı, simsarlara parmaklık ile özel bir yer ayrılması kararlaştırılmıştı.⁴⁷

Borsaya kayıtlı üyelerden biri de abonelerdi. Aboneler de sadece kendi adlarına satış, anlaşma ve sözleşme yapabilme hakkına sahipken, başkası adına işlem yapamayacaklardı. ⁴⁸ Bir de borsaya kayıtlı olmadıkları halde işlem yapmak isteyen kimseler var ise, mubayaacı vasıtasına müracaat edilmesi lüzum görülmüştü.⁴⁹

Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası'na abone, mubayaacı ve simsar olarak kayıt olabilmek için bazı vatandaşlık niteliklerinin yanında ticaret üzerine de işi iyi bilme özelliklerine sahip olmaları gerekmektedir. Mubayaacı ve simsarların Türk vatandaşı olması şartı bulunmaktadır. Yabancı ülke vatandaşlarından olan aboneler ise, borsada oy kullanma hakkına sahip değildir. İflas etmiş olanlar ancak borçlarını ödedikleri ve itibarlarını geri kazandıkları takdirde borsaya katılabileceklerdi.⁵⁰

Söz konusu talimatname, borsa bünyesinde tatbik edilen kanun ve kuralları gösterirken, borsa heyeti de bu müessese içindeki uygulamaları yakından takip etmekte idi. Buna karşın borsa heyeti kararlarına muhalefet eden, borsanın zarara uğramasına sebep olanlar ve borsa işlemlerinden doğan uyuşmazlıklar üzerine şikâyetler oluşabileceği için birtakım kurallar konulmuş ve disiplin yürütülmeye çalışılmıştı.⁵¹ Borsadan atılma ve ihraç edilme gibi cezalandırmalar, borsa heyetinin kullandığı üçte iki oyuyla gerçekleşir, heyetçe verilen ceza kararları komiser tarafından uygulanırdı. ⁵²Borsa içindeki bu cezalandırma hukuki, ticari ve cezai davalar için bir engel teşkil etmiyordu.⁵³

⁴⁴ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 3.

⁴⁵ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 4.

⁴⁶ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 4.

⁴⁷ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 7.

⁴⁸ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 6.

⁴⁹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 7.

⁵⁰ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 4.

⁵¹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 9.

⁵² BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 10.

⁵³ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 10.

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası, mali işlerin de sağlıklı ve güvenilir bir şekilde yürütebilmek için çabalamıştır. Borsanın her yıl gelirleri ve giderlerini gösteren mali tablolar düzenlenecekti.⁵⁴ Bu mali faaliyetler, Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası nezdinde kayıt olunup gösterilecekti.⁵⁵ Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın geliri senelik kayıt ücretleri, masa ve yazıhane kiralari, borsa ücretlerinden ibaretti. Senelik kayıt ücretleri abone, mubayaacı ve simsarlar ile abone ve mubayaacıların çalışanlarından alınır-
dı. Abone, mubayaacı ve simsarlar ücretleri buldukları sınıflarına göre, senelik peşin bir ücret ödemekle yükümlüydüler.⁵⁶ Borsa mubayaacılarına, abonelerine borsa içinde masalar ve yazıhaneler, borsa heyetinin belirleyeceği ücret karşılığında kiralanacaktı. Bu masalara emtia⁵⁷ örnekleri konulup, sergilenecekti. Sadece masaları kiralayanlar ürün koyabileceklerdi.⁵⁸ Borsa ücretleri ise, işlem gören her bir ürün için borsa tarafından alınan muamele bedelinden ibaretti.⁵⁹

Son olarak Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'na en başta kayıt olacak üyeler zaten başvurularında dilekçeleriyle beraber talimatnamenin hükümlerini kabul ettiklerini ve bu hükümlere uyacaklarına dair yazılı bir beyanname verecekler idi.⁶⁰ Eğer bu talimatnamede yeniden bir düzenleme yapılmasına yönelik karar verilir ise, borsa heyeti yapılan değişiklikleri Ticaret Bakanlığı'na bildirecek ve İcra Vekilleri heyetinin kararı ile de durumun geçerliliği kılınacaktır.⁶¹

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın kurulmasından hemen önce Türkiye'nin en büyük borsası olan İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası kurulmuştur. Bu borsanın kurulma safhası çok uzun bir sürede gerçekleşmiş, ancak 1925 yılında faaliyete geçebilmiştir.⁶² İstanbul borsasının tüzüğünü incelediğimizde aslında pek çok şehirde kurulmaya başlayan ticaret ve zahire borsaları için bir örnek teşkil ettiği ortadadır. Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası için de tüzük oluşturulurken İstanbul'unkinden faydalanılmıştır. İncelenen tüzük maddeleri bölge ile ilgili özel hususlar dışında büyük oranda benzerlik göstermektedir. Tabi buradaki fark, İstanbul uluslararası ticari taşımacılıkta önemli bir liman kenti, ticari ve zirai potansiyeli yüksek bir şehir olması sebebiyle İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası talimatnamesinin diğer şehirlerin borsa tüzüklerine kıyasla kapsamlı olmasıdır.

⁵⁴ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 9.

⁵⁵ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 9.

⁵⁶ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 8.

⁵⁷ Borsada ticari faaliyetlerin konusu olan malların bütününe verilen isim, satılacak şeyler. Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 220.

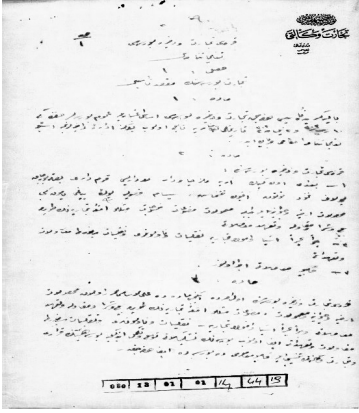
⁵⁸ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 7.

⁵⁹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 8.

⁶⁰ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 10.

⁶¹ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 10.

⁶² Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 80.

Resim 2
Balıkesir Ticaret ve
Zahire Borsası'nın tüzüğüne
ait bir arşiv vesikası⁶³

Resim 3
Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın
Ticaret ve Sanayi Odası ile birlikte
faaliyetlerini sürdürdüğü bina⁶⁴

4. Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Kongresi

Cumhuriyetin kurulmasının ardından Türkiye'nin ticaret ve ekonomideki gelişimini görebilmek için kongreler düzenlenmeye başlamıştır. Balıkesir'de de Şubat 1928'de şehrin iktisadi durumunu değerlendirebilmek maksadıyla Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası tarafından mahalli bir kongre gerçekleştirilmiştir. Kongrede, Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nı ilgilendiren önemli kararlar da gündeme getirilmiştir.⁶⁵ Bu kongreye borsa komiseri Kenan Emin Bey de katılmış, borsa hakkındaki mevzularda zaman zaman söz almıştır. Öncelikle kongredeki tartışma konusu borsa binasıdır. Hem Ticaret ve Sanayi Odası, hem de Ticaret ve Zahire Borsası'nın aynı binada işlem görmesi ve bu binanın yeterli olmayışı sebebiyle borsa için yeni bir binanın inşası meselesi gündeme gelmiştir.⁶⁶ Bunun üzerine söz alan Kenan Emin Bey, kongrede Ticaret ve Zahire Borsası'nın faydalarını izah etmekle birlikte, borsa işlerinin sağlıklı ve muntazam bir şekilde yürütülebilmesi için ilk fırsatta bir bina tedariki için ticaret odası, belediye ve borsa heyetlerinin ortak bir faaliyette bulunmasını talep etmiştir.⁶⁷ Ancak borsa için ayrı bir bina temini gerçekleşmemiştir.

Ticaret ve Zahire Borsası'nın bina hususu henüz tartışma konusu iken, kongrede gündeme gelen bir diğer mevzu ise, borsanın kaldırılması üzerinedir. Borsa ile aynı bina içerisinde işlem yapılmasından hoşnut olmayan

⁶³ BCA, 30-18-1-1/14-44-19, s. 1.

⁶⁴ M. Ekrem, T.C. *Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası 10 Yılda*, Balıkesir 1933, s. 18.

⁶⁵ M. Ekrem, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁶ *Türk Dili Gazetesi*, 3 Şubat 1928, Sayı: 518, s. 2.

⁶⁷ *Türk Dili Gazetesi*, 9 Şubat 1928, Sayı: 523, s. 1.

Ticaret ve Sanayi Odası mensuplarından İsmail Hakkı Varnalı⁶⁸ ve kongre reisi Naci Bey'in konu hakkındaki görüşleri dikkat çekicidir. İfadelerine göre, ancak ayrı bir bina teşekkül ettiği zaman borsa müessesesinin olgunlaşacağı, bunun yanı sıra üreticinin durumu iyileştirilmezse, borsaya ihtiyaç olmadığı yönündedir.⁶⁹

Bunun üzerine tekrardan söz alan Kenan Emin Bey, borsanın kuruluşundan beri üreticiler için nizamnameye uygun bir şekilde mesai harcadıklarından bahsetmiştir. Konuşmasının devamında şehre gelen köylülerin mallarını koruyabilmesi için borsa binasının kira ya da inşa edilmesini hararetle bir söylemle ifade etmiştir. Borsayı çağdaş bir pazar yeri olarak tanımlayan Kenan Emin Bey, borsanın memleket için faydalı bir kurum olduğunu, ilerleyen süreçte daha da faydalı olacağını belirterek konuşmasını noktalamıştır. Yapılan konuşmalardan anlaşılın şu ki, borsanın faydalı olmadığını düşünen taraflar bulunmaktadır. Kenan Emin Bey'e göre tek sorun borsa binasının inşası ve bu noktaya çözüm aranması gerektiğidir.⁷⁰

Borsa, hem köylünün hem de tüccarın yararına olmasına rağmen, kongrede Kenan Emin Bey ve tüccarlar arasında borsanın varlığı hususunda birbirleriyle çeliştikleri anlaşılmaktadır.⁷¹ Muhtemelen tüccarlar, piyasadan yeteri kadar haberdar olamayan köylünün daha çok kazanç sağlamasından rahatsızdır. Ancak, pazara çıkmış bir mal üzerine alıcı ve satıcının aynı zamanda ve aynı derecede menfaatini temin ettiği de çok az görülmektedir.⁷²

5. Borsa Hakkında Uygulanan Anket

Henüz kuruluş aşamasında olan, çalışmalarına Ticaret ve Sanayi Odası çatısı altında devam eden Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası için ayrı bir kurum olarak gerekli midir değil midir tartışmaları yapılmaya devam edilmiştir ve tartışılan bu konu hakkında borsa komiseri Kenan Emin Bey bir beyanat vermiştir. Kenan Emin Bey'in 21 Şubat 1928 yılında vermiş olduğu bu beyanatta önce borsanın tanımına yer vermiştir. Ardından borsanın görevleri, uygun malların seçimi, alıcı ve satıcılara borsa disiplininin kavratılarak faydalı

⁶⁸ 1891 yılında İsmail Hakkı Bey, Varna şehrinde doğmuştur. Annesi Ayşe Hanım, babası Mustafa Rüştü Efendi'dir. İlk tahsiline Varna Mahkeme Mektebi'nde başlamış, iki sene sonunda Varna'dan ayrılarak Balıkesir'e yerleşmişlerdir. Yarım kalan öğrenim hayatına Balıkesir İdadisi'nde devam eden İsmail Hakkı Bey, 1906 yılında okulunu bitirmiştir. Okulunu bitirdikten sonra müfredat katipliği, idadi muallim vekilliği ve Maarif Müfettişliği Katipliği, Kepsut Rüştüye Başmuallimliği, İvrindi Nahiye Müdürlüğü, Marmara Nahiyesi Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Milli Mücadele yıllarında Balıkesir'de çıkarılan Doğru Söz gazetesinin başyazarıdır. İzmir'in işgali sonrası Balıkesir'de gerçekleştirilen Alacamescid Toplantıları'nda yerini almış bir Kuva-yı Milliyecidir. İstiklal Savaşı kazanılmasının ardından Meclis-i Umumi ve Daimi Encümen ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azâhıkları yanında 17 sene Ticaret Odası Başkanlığı yapmıştır. 1944 yılında Belediye Başkanlığı görevine başlamış ve 1946 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Kendisi 1966 yılında vefat etmiş mezarı ise Balıkesir Başçeşme Mezarlığı'ndadır. Zekeriya Özdemir, *Balıkesir Kuva-yı Milliye Hatıraları*, Ankara 2003, s. 61-63.

⁶⁹ *Türk Dili Gazetesi*, 9 Şubat 1928, Sayı: 523, s. 2.

⁷⁰ *Türk Dili Gazetesi*, 9 Şubat 1928, Sayı: 523, s. 2.

⁷¹ *Türk Dili Gazetesi*, 9 Şubat 1928, Sayı: 523, s. 2.

⁷² *Türk Dili Gazetesi*, 21 Şubat 1928, Sayı: 533, s. 2.

oluşu ve işleyişi gibi konular hakkında değerlendirme yaparak ticari faaliyetlerin düzenli bir şekilde devamlılığının sürdürülmesi için ticaret borsasının bir kurum olarak zorunluluğunu vurgulamıştır.⁷³

Buna ilaveten borsa yöneticilerinin ve tüccarların borsa konusundaki düşüncelerini öğrenebilmek için aynı gazetede 9 Şubat 1928-26 Şubat 1928 tarihleri arasında bir anket çalışması yapılmıştır. Uygulanan anket, şu sorulara cevap aramıştır:

- 1) Borsa binasının gerekliliği nedir?
- 2) Borsanın ıslah edilmesi fikrine gidilmeli midir?
- 3) Borsa nasıl bir teşkildir?
- 4) Borsadan piyasa için nasıl fayda sağlanabilir?⁷⁴

Uygulanan ankete öncelikle borsa komiseri Kenan Emin Bey'in katılımı sağlanmıştır. 9 Şubat 1928 tarihinde görüşüne başvurulmuş Kenan Emin Bey, Ticaret ve Sanayi Odası Kongresi'nde verdiği izahat doğrultusunda borsa hakkındaki görüşlerini aynen tekrarlamıştır. Anket soruları borsa reisi Hasan Bey, Keskinzade Zühtü Bey ve de tüccarlara da yöneltilmiştir. Katılımcıların cevaplarına Türk Dili gazetesinde geniş bir şekilde yer verilmiştir.⁷⁵

Ankete katılan Hasan ve Zühtü Beyler, Kenan Emin Bey'in düşünceleriyle aynı fikirde olup borsanın devam etmesinin uygun olduğu yönünde görüş bildirirken, tüccarlar borsanın ıslahı konusunda ısrarcıdır. Tüccarların borsanın kaldırılması hususunda görüş bildirmesinin sebebi ise, önceden üreticinin malını düşük fiyattan toplayarak zengin olan bu tüccarlar, menfaatlerine engel olacak bir kurum istememektedirler.⁷⁶

6. Borsa'nın Kapatılması

Çağdaş dünyanın ekonomik olarak en yıkıcı krizi şüphesiz ki 1929'da Amerika'da gerçekleşen ekonomik buhrandır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Amerika'da üretim olağanüstü bir şekilde artmış, ancak satın alma gücü bu üretimin altında kalmıştır. Yani satın alma gücü, büyüyen bu üretimle paralel olarak artmamış, üretim ve tüketim arasında dengesizlik oluşmuştur. Ekonomik bunalım, kısa sürede Avrupa'ya sıçramış, bu krizden genç Türkiye Cumhuriyeti de etkilenmiştir. Bu buhrandan en çok tarım sektörü etkilenmiş, ticaret borsaları da bu durumdan nasibini almıştır.

1925 yılında kurulan Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın yükselişi, uzun soluklu olamamış ve 1928 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten itibaren borsanın gelirlerinde eskiye oranla ciddi bir düşüş görülmüştür.⁷⁷ 1928 yılında Borsa komiseri Kenan Emin Bey'in ifadesine göre, Balıkesir Ticaret

⁷³ *Türk Dili Gazetesi*, 21 Şubat 1928, Sayı: 533, s. 1.

⁷⁴ *Türk Dili Gazetesi*, 21 Şubat 1928, Sayı: 533, s. 1.

⁷⁵ *Türk Dili Gazetesi*, 22 Şubat 1928, Sayı: 534, s1-2.; *Türk Dili Gazetesi*, 26 Şubat 1928, Sayı: 537, s. 1-2.

⁷⁶ *Türk Dili Gazetesi*, 26 Şubat 1928, Sayı: 537, s. 1.

⁷⁷ *Türk Dili Gazetesi*, 21 Ocak 1929, Sayı: 826, s. 1.

ve Zahire Borsası'nda işlem gören malların senelik istatistiği tespit edilmiş ve bu mallarda bir yıl önceye göre düşüş yaşandığı gözlenmiştir. Özellikle bir tarım ülkesi olarak Türkiye'de önem arz eden ürün buğdaydır ve önceki senelere göre iyi giden mahsulün çoğu elde kaldığı için buğday fiyatlarında ciddi bir düşüş gerçekleşmiştir. 1928 yılında, Balıkesir'deki yıllık buğday üretimi 6,483,150 kıyyedir. Ancak üretilen buğday bir önceki yıla göre %40 noksan-⁷⁸dır. Buğday fiyatlarının aşırı düşmesi Türkiye'nin genelinde çiftçiye olumsuz etkilemiş, çiftçi temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale gelmiştir. Bu sorun Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın da gündeminde.

Buğday fiyatlarındaki düşüşle beraber, üreticinin olumsuz etkilenmesi tüm dünyada ve Türkiye'de benzer durumlar yaratması sebebiyle, hükümet devletçilik politikasını uygulayarak çözüme gitmiştir. 1929 yılı öncesinde liberal olarak nitelendirilen, özel girişimler teşvik edilmiş olsa da, Amerikan buhranı sonrası Türkiye iktisadi hayatında ekonomik politika olarak devletçiliği benimsemiştir.⁷⁹

Devletçilik politikasının belirlendiği bu zorlu süreçte, yerli malı anlayışı yaygınlaştırılmıştır. Hükümetin sergilemiş olduğu bu tavır karşısında Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası da içine düştüğü buhranın etkisiyle yerli malı kullanımını arttırma düşüncesine yönelmiştir. Bu konudaki düşünceleri, Ticaret ve Sanayi Odası üyelerince de benimsenmiş olmakla birlikte ortak bir karara varılmıştır. Balıkesir'de yerli malı kullanımına öncelik verilmesi için bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyette borsa komiseri Kenan Emin Bey de yer almıştır.⁸⁰

Balıkesir'de yerli malı kullanımını teşvik için oluşturulan heyetin amacı, halkı Balıkesir civarında üretimi sağlanan malların kullanımına yönlendirmektir. Bunun için gerekirse heyet tarafından propaganda yapılacaktır. Yine şehir civarında üretimi sağlanan, işlenen malların nelerden ibaret olduğu belirlenecektir. İşlenen malların satış yerleri de teşkil edilerek, halk bu satış yerlerine yönlendirilecektir.⁸¹

Tabi alınmaya çalışılan bu tedbirler yaşanan buhranın etkisini azaltmak için yapılan girişimlerdir. Böylesine güç bir süreçten olumsuz etkilenen Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nın gündemindeki bir konu da un fiyatları meselesidir. Buğday ve un üretimindeki fazlalık fiyatlara yansımıştır. Fiyatların düşmesi un tüccarlarının da tepkisine sebep olmuştur. Bunun üzerine Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası heyeti şehirdeki bütün un tüccarlarını toplantıya davet ederek un meselesi etrafında kendileriyle temas etmiştir. Yapılan toplantı sonrasında borsa heyeti, tüccarlara bilhassa borsa hakları üzerinden yardım yapmaya karar vermiştir.⁸²

⁷⁸ *Türk Dili Gazetesi*, 21 Ocak 1929, Sayı: 826, s. 1.

⁷⁹ İlkin Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, İstanbul 2009, s. 5-12.

⁸⁰ *Türk Dili Gazetesi*, 12 Mart 1929, Sayı: 867, s. 1.

⁸¹ *Türk Dili Gazetesi*, 20 Mart 1929, Sayı: 870, s. 1.

⁸² *Türk Dili Gazetesi*, 11 Haziran 1929, Sayı: 934, s. 1.

Ancak borsa tarafından yapılan bu girişimler ekonomik kriz karşısında önlem almaya yönelik olsa da sonuçsuz kalmıştır. Bu durum yine Türk Dili gazetesinde borsanın işlem gören ürünlerinin değeri günlük olarak verilen tablolardan anlaşılmaktadır.

Tablo 2

Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası'nda işlem gören malların kuruş üzerinden bir yıl içerisindeki fiyat değişimi⁸³

Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası	7 Ekim 1929 Tarihindeki Fiyatlar		21 Eylül 1930 Tarihindeki Fiyatlar	
	Azami	Asgari	Azami	Asgari
Buğday	16	15	7,20	7
Arpa	11	10	5	4,2
Çavdar	14	12	6,02	6
Mısır	8	7,50	5,2	5
Bakla	9	8,50	7	7
Nohut	12	14	7,2	6
Pamuk	92	90	70	65

9 Ağustos 1931 senesinde dünyada yaşanan ekonomik kriz sebebiyle Balıkesir'de Ticaret ve Sanayi Odası Kongresi borsanın kapatılması mevzusu üzerine toplanmıştır. Gerek borsanın mahsul fiyatlarına yeterince müdahale edememesi, gerekse de borsanın mali vaziyeti sebebi ile kendini idare edemeyecek durumda olmasından dolayı kapatılması gerektiği gündeme gelmiştir. Borsanın kapatılma kararı, resmi kanallardan geçerek İktisat Vekâleti'ne bildirilmiştir.⁸⁴ İktisat Vekâleti'nin bu mesele hakkında inceleme yaptırmasının neticesinde borsanın devam ettirilmesi karara bağlanmıştır. Ancak borsanın kapatılması bir süre daha ertelense de, tekrardan mevzu olmaya başlamıştır.⁸⁵

Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası'nın kapatılması yeni bir konu değildir. Kurulduğu günden beri borsaya karşı itirazlar hep olmuştur. Bununla beraber özellikle son iki sene zarfında alınıp satılması borsaya bağlı ürünlerin fiyatlarında gerçekleşen düşme borsa teşkilatını daraltmış ve bu sonucunda eleştirilere fazlasıyla maruz kalmıştır.⁸⁶ Bir de uzun süredir borsanın gelirleri giderlerini karşılayamayınca Ankara'dan gelen haberle Balıkesir Ticaret ve Zahir Borsası 1 Temmuz 1932 tarihinde kapatılmıştır.⁸⁷

⁸³ *Türk Dili Gazetesi*, 7 Ekim 1929, Sayı: 1032, s. 2; *Türk Dili Gazetesi*, 21 Eylül 1930, Sayı: 1314, s. 3.

⁸⁴ *Türk Dili Gazetesi*, 13 Ağustos 1931, Sayı: 1588, s. 2.

⁸⁵ *Türk Dili Gazetesi*, 23 Mart 1932, Sayı: 1769, s. 1.

⁸⁶ *Türk Dili Gazetesi*, 23 Mart 1932, Sayı: 1769, s. 1.

⁸⁷ *Türk Dili Gazetesi*, 1 Temmuz 1932, Sayı :1854, s.1.

Sonuç

Ülkelerin iktisadi açıdan kalkınmasında aktif rol oynayan müesseseler arasında yer alan borsalar, ticaret mallarının pazarları ve bu pazarların düzenlenmesi bakımından önemlidir. Türkiye'nin tarım ve ticaret açısından gelişimine bakıldığında, borsaların katkısı şüphesizdir ki bu gelişim borsaları daha da önemli hale getirmiştir.

Anadolu'da borsaların kuruluşu Tanzimat dönemi sonrasına rastlamıştır. Ancak borsaların asıl yaygınlaşması cumhuriyet devrindedir. Cumhuriyetin kuruluşu ile pek çok şehrinde olduğu gibi Balıkesir de Ticaret ve Zahire Borsası kurulmuştur. Balıkesir özellikle tarım ve ticaret konusunda potansiyeli yüksek bir şehir olması sebebiyle borsa hizmeti verme çabasına girilmiştir. 1925-1932 yılları arasında faaliyet gösteren Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası arşiv vesikaları ve gazetelerden takip edebildiğimiz kadarıyla faal olarak çalışmıştır. Balıkesir borsa komiseri Kenan Emin (Akmanlar) Bey tarafından da Balıkesir ekonomisi için borsanın varlığının faydaları ısrarla dile getirilmiştir.

Ancak Balıkesir Ticaret ve Zahire Borsası kurulduğu günden beri üreticiler ve tüccarlar arasında mevcut eski düzeni bozması dolayısıyla bazı eleştirilere maruz kalmıştır. İlaveten 1929 dünya ekonomik buhranının tarım ürünleri üzerinde çıkarmış olduğu fiyat düşüşlerinden de borsa olumsuz etkilenmiştir. Zaten aynı anda yeni yeni iktisadi müesseseler kurulmuş olması, bunların bina, depo, eleman, memur gibi ihtiyaçlarının büyük maliyetlere sebep olması da eklenince, borsa muhalifleri bu ortamı fırsata çevirmiş ve borsa faaliyetlerine uzun bir ara vermek zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 30.18.1.1./14-44-19, s. 1-22.
BCA, 30.18.1.1./14-44-13, s.1-5.

Gazeteler

Türk Dili Gazetesi

Kitaplar ve İncelemeler

Balıkesir Bir Kentin Kimliği, Rotary Yayıncılık, Ankara 1997.
Balıkesir İl Yıllığı, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1967.
Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926, Hüsn-i Tabiat Matbaası, İstanbul 1926.
DEVELİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.
EKREM, M: *T.C. Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası 10 Yılda*, Balıkesir Vilayet Matbaası, Balıkesir 1933.

- GÜLSOY, Ufuk: *İstanbul Ticaret Borsası 1924 – 2014*, İstanbul Ticaret Borsası Yayınları, İstanbul 2014.
- GÜRSOY, Melih: *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları İle Bizim İzmirimiz*, Yaylacık Matbaası, İzmir 1993.
- KAPLANOĞLU, Raif: *90. Yılında Bursa Ticaret Borsası*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.
- KÜEY, Ahmet: *Borsa Ansiklopedisi*, İzmir Ticaret Borsası Yayınları, No:32, İzmir 1987.
- NADİRGİL, Ozan: *Avrupa Birliği ve Türkiye’deki Ticari Ürün Borsaları ve Karşılaştırılmalı Analizi*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, AB Uzmanlık Tezi (Danışman: Doç. Dr. Levent Akdeniz), Ankara 2015.
- ÖZDEMİR, Zekeriya: *Balıkesir Kuvâ-yi Milliye Hatıraları*, T.C. Balıkesir Valiliği, Ankara 2003.
- TBMM Albümü 1920-2010*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Cilt: 2, Ankara 2010.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim: *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Yüzbaşı İshak Bey: *1920’de Balıkesir*, Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları, Balıkesir 1997.

Makaleler

- AYHAN, Aydın: “Balıkesir’de Abacılık ve Abahane”, *Balıkesir 2005 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Balıkesir 2005, ss. 281-291.
- BURTAN DOĞAN, Bahar: “Ticaret Borsacılığının Dünyada ve Türkiye’deki Gelişim Süreçlerine Genel Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, 2010, ss. 43-61.
- ŞİMŞİR, Nahide: “İzmir Ticâret Borsası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 97, Ocak 1995, ss. 52-56.
- YILMAZ, Mustafa Kemal- MİRAHMETOLU, Gökhan: “Türkiye’de Ticaret Borsalarının Gelişimi, Ekonomideki Yeri ve Performansı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı: 33, 2007, s. 81-95.

İnternet Kaynakları

- TEKEREK, Meltem: “Ticaret ve Sanayi Odaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*.
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ticaret-ve-sanayi-odaları/20.04.2022>.
- <http://www.lugatim.com/s/mubayaac%C4%B1> 19.05.2022.

Extended Abstract

Balikesir Commercial and Grain Exchange (1925-1932)

After the proclamation of the Republic of Turkey, innovation and progress were made in agriculture and trade in Balikesir, as in many other cities in Anatolia. Considering its geography, many museums were established in order to increase economic activities in the city, which is believed to have a very high contribution to the country's economy. On of these establishments is Balikesir Commercial and Grain Exchange, which is our research.

When the literature Balikesir Commercial and Grain Exchange was searched, it was seen that the works we could detect had short and insufficient information, and no academic study was found on the subject. In our study, we tried to enlighten the subject by making use of archive documents and the Türk Dili newspaper, which was published in Balikesir as an important newspaper of this period. For this reason, I am sure that our study will shed light on the history of Balikesir. The aim of Balikesir Commercial and Grain Exchange, which was established in the Republican period, is to provide price stability in the region. To create a safe environment for buyers and sellers. Important steps have been taken for the stock exchange to work in a systematic way and Kenan Emin Akmanlar, the stock exchange commissioner, has also actively in this regard. Despite this, groups against the stock market, which are important in the development of Balikesir in terms of agriculture and trade, were discussions on the existence of the stock market in the convened congresses. In addition, the world economic crisis experienced during the period brought the end of this institution. Although Balikesir Commercial and Grain Exchange cannot be long-term due to such reasons, the efforts of this institution for economic development during the period are of great importance.

For the establishment of Balikesir Commercial and Grain Exchange, a regulations with 39 articles was prepared on 19 July 1925. This regulations located in the Presidency of the Republic of Turkey. Presidency of State Achieves, under the name of the Prime Ministry Decisions Department (1920-1928). Although we take this source as a basis in our article. Another important source providing information about the Balikesir stock market is the Türk Dili newspaper, which we mentioned above. In the Türk Dili newspaper, which started to be published in Balikesir in 1926, many news was made about the Balikesir stock market and this news continued until the closing date of the stock market in July 1932. Thanks to these works, which we take as the main source, we can look at Balikesir Commercial and Grain Exchange, we can have ideas. Again, in addition to these primary sources, secondary sources such as books, articles and theses, from which we obtained information about the history of the stock market in Anatolia, were also accessed and included in our study. By providing the studies we identified on the subject, the data

obtained were carefully classified, and finally, the subject was evaluated in a detailed and objective way by using the method of criticism and organization.

Our purpose in choosing this subject is to examine the economic break through of the city of Balıkesir, which has developed in terms of agriculture and trade in Western Anatolia, with the establishment of the stock exchange and the benefits it provides to the country's economy. In this study, we have introduced the first establishment process of Balıkesir Commercial and Grain Exchange. Although the Balıkesir stock exchange, which was operating between 1925 and 1932, was not long-term, its contributions to the economy are undeniable. However, as a result of our research, the fact that the new generation is unaware of the first establishment period of the stock market and that there is no academic study on this issue has pushed us to enlighten this issue.

As a result, with this study, the stock market institution, which was established with the development efforts in the economic activities of Balıkesir, which is a suitable city in terms of agriculture and trade, has been examined. This issue is not covered in the literature, discussed in detail and revealed as this article.

SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ HAFİD EFENDİ 139 NUMARAYA KAYITLI AHVÂL-İ KIYÂMET ADLI ESERDEKİ GERÇEKÜSTÜ VARLIKLARIN ANALİZİ

Sabriye Hilal ARPACIOĞLU* - Esra AKSAY**

Öz

Kıyâmet inancı, zamanın düz bir hat şeklinde ilerlediğini benimseyen semavi dinlerde bulunmaktadır. Bu inancı benimseyen semavi dinlere göre, evrenle birlikte içinde bulunulan zaman da kıyamet diye adlandırılan evre ile sonlanır ve yeni bir âlemle beraber sonsuz zamana geçilir.

Diğer toplumlar gibi Osmanlı toplumunun da dünyanın sonu ve dünya sonrası hayatla yoğun olarak ilgilendiği görülmektedir. Kıyamet ve kıyamet sonrası bir bütün olarak ele alan Ahvâl-i Kıyâmet adlı eser ilk olarak, 13. yüzyıl şairlerinden Şeyyad Hamza tarafından manzum olarak yazılmıştır. Daha sonraki yıllarda mensur hâline getirilmiştir. Ahvâl-i Kıyâmet eserlerinin kütüphanelerde dört adet resimsiz nüshasına rastlanırken, bilinen resimli dört nüshası da vardır. Bunlar makalemize konu olan, Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 (SK, Hafid Efendi 139) numaraya kayıtlı eser başta olmak üzere, Berlin-Staatsbibliothek (Ms. Or. Oct. 1596) numaralı yazma eser ile Bağdat'ta resimlenen bir başka Ahvâl-i Kıyâmet nüshasından çıkmış minyatürlü yaprak şeklinde, Philadelphia- Free Library'de (RBD, Lewis Coll. Ms. O. T4-7) ve İngiltere'de özel bir koleksiyonda bulunan tasvirlerdir.

16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başına tarihlenen, Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 numaraya kayıtlı Ahvâl-i Kıyâmet eserinde, kıyametin nasıl kopacağı, bütün evreni dolduran meleklerle öteki varlıkların nasıl öleceği, Hz. Muhammed'in ve halifelerinin halka nasıl yardımcı olacağı anlatılmakta ve tasvirlenmektedir. Eser dini gerçekler ve halk kültürünü

Geliş Tarihi: 31 Ocak 2022 - Kabul Tarihi: 21 Eylül 2022.

Atıf Bilgisi: Sabriye Hilal Arpacioğlu - Esra Aksay, "Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 Numaraya Kayıtlı Ahvâl-i Kıyâmet Adlı Eserdeki Gerçeküstü Varlıkların Analizi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 260, İstanbul 2022, s. 207-232, doi: 10.55773/tda.1065896.

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, İstanbul, Türkiye, hilal.arpacioglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5489-6437.

** esraaksay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5745-2110.

yansıtma ile beraber, Osmanlı toplumunun kıyamet kültürünü yansıtmaya bakımdan döneme ışık tutar niteliktedir.

Dönem itibarıyla özgün olan bu minyatürler, konu olarak da bu yüzyıllarda çeşitlenmiş olup, dinî eserlerin resimlenmesi konusuna örnektirler. Günsel Renda'nın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki H. 1321 nolu "Silsilename" eseri hakkında yazdığı makaleden bu eserin üslup özelliklerinin Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 numaralı yazma esere benzediği tespit edilmiş olup gerek kompozisyon özellikleri gerekse şematik açıdan bu iki yazma eserinin resimlerinin benzediği otaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu iki eser de Osmanlı minyatür sanatının erken dinî örnekleri olarak görülmektedir. Eserin, 16. yüzyılın sonu üslup özelliklerini taşıyan, ince fırçalı bir nakkaşın atölyesinden çıktığı görülmektedir. Eserin içinde bulunan gerçeküstü varlıkların analizi sırasında metinsel anlatıma uygun ve paralel giden şekilde ve sade bir üslupta resimlendiği tespit edilmiştir. Ahvâl-i Kıyâmet eseri aynı zamanda dinî varlıkların geçmişten günümüze söylence diliyle nasıl geldiğini ve bu tariflerin nasıl yapıldığının bir örneğidir. O dönem için, metnin içinde geçen bu türden dinî varlıkların; Dabbetü'l-Arz, Yecûc Mecûc, Deccâl vb. gibi halk arasında nasıl konuşulup tariflendiği bilgisini bizlere hem metinsel hem de resimsel olarak sunmaktadır. Dönemin iç dinamiğini anlamaya da ışık tutan bu eser İslam dininin büyük meleklerinin tasvirlerini ve onların görevlerini vurgular biçimde tasvirlenmiş ve metinle desteklenmiştir. Makalemizin konusu gerçeküstü varlıklar olduğundan, yazmadaki toplam 17 minyatürden 13 tanesi makalemize konu olmuştur. Bu varlıklardan her biri; Melekler, Deccâl, Yecûc Mecûc, Dabbetü'l-Arz, Miraç'ta konu olan Burak ve Cehennemdeki çeşitli yaratıklardır. Makalemizde hepsi kendi bölümlerinin başlığı altında hem biçim hem içerik açısından detaylı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Makalenin amacı Osmanlı minyatür sanatında, dinî konulu minyatürlerinin erken dönem örneklerini barındıran bu yazma eseri araştırmak ve özelden gerçeküstü varlıkların nasıl betimlendiğini metin ve resim ilişkisi açısından irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Minyatür, Ahvâl-i Kıyâmet, Gerçeküstü Varlıklar.

Analysis Of Surreal Beings In Ahvâl-i Kıyâmet, Registered to Süleymaniye Library Hafid Efendi No. 139

Abstract

The belief of doomsday is found in monotheistic religions that time runs in a straight line. According to the monotheistic religions that adopt this belief: the time within the universe ends with the stage called apocalypse and opens to a new realm with endless time.

It is seen that like other societies, Ottoman society also was intensely interested in the end of the world and the life after. The work named Ahvâl-i Kıyâmet, which adresses the doomsday and the post-apocalypse as a whole, was first written in verse by Şeyyad Hamza, one of the 13th century poets. It was made into prose in later years. While four copies of the work without pictures are found in libraries, there are four known copies with pictures. Subjects of our article are taken from; Süleymaniye Library, Hafid Efendi 139, Berlin-Staatsbibliothek Ms. Or. Oct. 1596 and figures in leaf form with miniatures from the copies of Ahvâl-i Kıyâmet in 1596 which are found in the Philadelphia-Free Library and private collection in England.

The end of the 16th century and the beginning of the 17th century, Süleymaniye Library, Hafid Efendi 139 recorded Ahvâl-ı Kiyâmet, how the apocalypse will break, how the angels and other beings that fill the whole universe will die and it is described and depicted how Prophet Muhammad and his caliphs will help to the people. The work reflects the folk culture rather than religious facts, it sheds light on the period in terms of reflecting the apocalyptic culture of the Ottoman society.

These miniatures, which are original as of the period, have variegated as a subject in these centuries and are special in illustrating religious works. It is seen that the work came out of a thin brushed miniaturists workshop with 16th century style features. We come across a wide variety of textual and visual findings of surreal beings during the analysis. The work Ahvâl-ı Kiyâmet is also a rich example of how religious entities came from the past to the present in the language of myth and how these descriptions are made. For that period, it offers us the information of how such religious creatures as Dabbetü'l-Arz, Ye'cüc-Me'cüc, Deccâl etc. is spoken and described among the public both in text and in pictures. This work, which also sheds light on understanding the internal dynamics of the period, is depicted and supported by the text, emphasizing the depictions of the great angels of the Islamic religion and their duties. Since our article is about surreal assets, 13 out of 17 miniatures in writing have been the subject of our article. These beings are Angels, Deccâl, Ye'cüc-Me'cüc, Dabbetü'l-Arz, Burak and various creatures in Hell. In our article, each of them has been examined in detail in terms of both form and content under their own sections.

Keywords: Miniature, Ahvâl-ı Kiyâmet, Surreal Beings.

Giriş

Türk halkbilimindeki insanların hayatını etkileyip inançlarla yakından bağlantılı, olağanüstü nitelikler taşıyan, gizli güçlere sahip oldukları kabul edilen, ancak ne oldukları pek bilinmeyen varlıklarla ilgili pek çok anlatı bulunmaktadır. Bu anlatıların değerlendirilmesi, kültürel ve sosyolojik anlamda insanları tanımaya fayda sağlar.¹

Bilindiği üzere minyatürlü yazmalarda gerçeküstü varlıklar sıkça konu edilmektedir. Bu varlıklar, gerçekte halk arasında ismi verilmiş olup varlığına inanılan, kaynaklara bakıldığında kimi zaman karşılığını bulamadığımız kimi zaman ise çokça karşılık bulabildiğimiz gerçeküstü varlıklardır.

Hz. Muhammed'e atfedilen dünyanın yaşışı ile ilgili bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre dünyanın yaratılışı ile yok oluşu arası yedi bin yıl olup, Hz. Muhammed son bininci yılında, yani dünyanın yaratılışının altı bininci yılında gönderilmiştir. Hz. Muhammed'e atfedilen bu sözden dolayı, İslâm dünyasında Hicri 1000. yılda kıyametin kopacağı şeklinde bir inancın varlığından söz edilmiştir. Bu olay Osmanlı dünyasında endişeye yol açmıştır. Hicri 1000 (1591-1592) yılı yaklaşırken III. Murad'ın kıyamet kopacağı endişesiyle birtakım önlemler aldırıldığı söylenmektedir. Hicri 1000. yılı yaklaştığında İstan-

¹ Ayşe Duvarcı, "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", *bilig* 32 (2005), 125-144.

bul'da meydana gelen iki büyük yangın, veba salgını ve 1589 yeniçeri ayaklanmaları bu kaygıyı giderek güçlendirmiştir. Halk arasında endişe devam ederken Sultan Murad hicri 1000 yılından önce tüm eyaletlerde geçen olayların kayda alınmasını istemiştir. Hicri 1000. yıl geldiğinde kıyametin kopmadığı anlaşılınca herkes şaşırmıştır. Ahvâl-ı Kıyâmet'in resimli nüshaları, kıyamet endişesinin yaşandığı böyle bir ortamda hazırlanmıştır.²

Kıyamet zamanını, mahşer gününü anlatan eserlerin tasvirlenmesi, *Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi* eseriyle başlamaktadır. Farsçadan Türkçeye çevrilen iki adet Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi nüshası akabinde yazılan Ahvâl-ı Kıyâmet nüshaları Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi ile benzerlik göstermektedir. 16. yüzyılda bütün edebi eserlerin Türkçe yazılmasına özen gösterildiği gibi Ahvâl-ı Kıyâmet eserleri de sade Anadolu Türkçesi ile yazılmıştır.³

Ahvâl-ı Kıyâmet eserlerinin kütüphanelerde birçok resimsiz nüshaları bulunmaktadır. İlk resimsiz nüshası 13. yüzyıla dayanan eserin, bilinen tasvirli dört nüshası bulunmaktadır. Bunlar, Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 ve Berlin- Staatsbibliothek (BDS, Ms. Or. Oct. 1596 numaralı yazmalar dır. Berlin ve Süleymaniye nüshaları metin olarak birbirinin aynısı ve eksiksiz eserlerdir. Ancak kopya esnasında hattatın kelime ve yazım hatalarından kaynaklanan farklılıklara sıkça rastlanmaktadır. Berlin-Staatsbibliothek'de bulunan nüshada 21 tasvir Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshada 17 tasvir mevcuttur. Ahvâl-i Kıyâmet eseri sade düzyazı ve Anadolu Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Bu anonim eserin iki nüshası günümüze ulaşmıştır. Birinci nüshanın kopya edildiği tarih bilinmemekle beraber ikinci nüshanın 1615'te istinsah edildiği düşünülmektedir. Bağdat'ta hazırlanıldığı düşünülen bir diğer Ahvâl-i Kıyâmet eserinden çıkan yaprakların Philadelphia Free Library'de korunduğu belirlenmiştir.⁴ Ayrıca İngiltere'de özel bir koleksiyonda 13 adet tasvirli yaprak bulunmaktadır. Otuz altı bölümden oluşan eser konusu itibarıyla; kıyâmet alametleri, kıyâmetin kopması, hesabın verilmesi, hesap sonrası ebedî hayatın başlaması olarak dört ana başlıkta incelenebilir. ⁵ Bu ana başlıklar altında Deccâl ve Deccâl'e ilgili konular, Yecûc ve Mecûc, Dabbet'ül Arz'ın meydana çıkması gibi Kıyamet alametleri, Güneş ve Yıldızlar, Yerlerin İssız Kalması, Yer ve Göğün Duman ile Dolması gibi kozmik değişimler, Tövbe Kapısı, Melekler ve Meleklerin Çeşitli Hâlleri, İsrail'in Sura üflemesi, Ölüm Meleğinin Kendi Canını Alması, Mahşer, Cennet ve Cehennem, Kürsüler, Âlemler, Cehennemdeki Azap Çeşitleri, Cennet Rüzgarı, Hz. Muhammed'in Kabrinden Mahşere Çıkması, Mahlukatın Kabirlerden Çıkması gibi konular anlatılmaktadır.

² Bahattin Yaman, "Ahvâl-i Kıyâmet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı; 2, C: XXIV, 2007, s. 218.

³ Banu Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, 12. bs., Kabalıcı, İstanbul, 2012.

⁴ Nezihe Seyhan, "Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Minyatürlü Yazma Eserler Kataloğu", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

⁵ Osman Yıldız, *Ahvâl-i Kıyâmet*, Şule yay., İstanbul, 2002

Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 Numaraya Kayıtlı Ahvâl-i Kiyâmet

Makaleye konu olan Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 numaraya kayıtlı Ahvâl-i Kiyâmet eseri Nakkaş Hasan üslubunu takip eden, aynı zamanda ikonografik bakımdan ilgi çekici tasvirlerle sahip olan bir yazmadır. 1590 yıllarından sonra saray nakkaşhanesinde dikkat çekmeye başlamış olan Nakkaş Hasan *Siyer-i Nebî* minyatürlerinde de gördüğümüz üzere genellikle dairesel kompozisyon kurallarını uygulayan tombul yanaklı, siyah kalın kaşlı figür betimlemeleri ile çeşitli canlı; özellikle turuncu, kahverengi yeşil yoğunlukta renk kullanımı ile karşımıza çıkmaktadır. Nakkaş Hasan üslubu o dönemde yapılmakta olan tarih ve edebi konulu bütün yazma eserlerde görülmektedir.⁶

16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başında hazırlandığı düşünülmektedir. Eserin müellifi tespit edilememiştir. Türkçe, harekeli nesih yazısı ile yazılmıştır. İstinsah tarihi yoktur. 62 varak, 13 satır, 88mmx169mm; 150mmx234mm ölçülerindedir. Varak 1b'de tezhipli serlevhası bulunmakla beraber, altın yıldızlı cetvelenmiştir. Eserde söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Aherli kâğıt kullanılmış olup, nohut rengindedir. Miklepli, gömme şemseli, salbekli, köşebentli, zencereklî vişne çürüğü rengi deri kaplı mukavva cildi bulunmaktadır. Orijinal cilt ayrıca saklanmakta olup, varak 1a'da Hafid Efendi'nin vakıf mührü ve vakıf kaydı bulunmaktadır. Otuz altı bâbdan oluşan bu anonim eserde, dinî varlıklardan, kıyamet alametlerinden bahsedilmekte olup, aralarda ayet ve hadislerden alıntılar yapılarak öğütler verilmiştir.⁷

Eserde; 17 resimden 13'ünde çeşitli varlıklar tasvirlenmiştir. Bunlar yazma eserdeki sırasıyla; Melekler, Deccâl, Yecûc Mecûc, Dabbetü'l-Arz, Burak, Cehennem Tasvirlerindeki Çeşitli Yaratıklar'dır. Yazmada bulunan diğer dört minyatür ise: Mahşer'de İnsanların Ayakta Beklemesi, Mahşerde Amel Defterlerinin Yağması, Mahşerde Kurulan Kürsüler ve Cennet konularını ele almaktadır.

Makale konusu gerçeküstü varlıklar olduğu için, minyatürlü sayfalardan içerisinde çeşitli dinî gerçeküstü varlıklar seçilip incelenmiştir. Bu varlıklar da kendi içinde yazmadaki sayfa sırasına göre gruplandırılmıştır.

Melekler

Melek kelimesi (çoğulu melâike) Ugaritçe, Habeşçe, İbrânice ve Arapça gibi Sâmi dillerde bulunan “göndermek” anlamındaki l harfi “ek” kökünden olup “haberci, elçi; güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten” mânalarına gelmektedir.⁸

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi vahiy yolu ile ilerleyen dinlerde, Allah ile insan arasında iletişim kurma görevi meleklerle afedilmiştir. Ayrıca insan-

⁶ Banu Mahir, *a.e.*, s. 179-180.

⁷ Meriç Öztürk Türker, “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na Bağlı İstanbul Bölgesi Kütüphanelerinde Yer Alan Minyatürlü Eserlerin Kataloğu”, Uzmanlık Tezi, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012, s. 90-91.

⁸ Erbaş Ali, “Melek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, s. 37-39, Ankara 2004.

ların ilah ve ruhani varlıklar ile ilişkilerinde etkin olan, melekler gibi gerçeküstü varlıkların var olduğu inancı bütün inanışlarda mevcuttur.⁹

Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı- İslam Mitolojyası* kitabında; Melekler, Allah'ın insanlar için gönderdiği ulaklardır, kimi insanların eylemlerini denetler, gözlemler, kimi insanla gök arasında ilişkiyi kurar, kimi ibadet ve bilim toplantılarında bulunur, insanların eylemlerini, isteklerini, değerlendirmelerini bilirler diyerek onların İslam sanatı içerisinde de çeşitli şekillerde tasvirlenişini vurgulamıştır.¹⁰

Yazmadaki 13 gerçeküstü varlıktan 7 tanesi melekleri konu edinmiş ve minyatürleri yapılarak gösterilmiştir. Bu melekler yazma eserdeki sırasıyla; Geceyi ve Gündüzü Düzenleyen Melek, Meleklerin Ademoğulları İçin Ağlaması, İsrail'in Sura Üflemesi, Ölüm Meleğinin Kendi Canını Alması, Miraç ve Dua eden Melekler'dir.

G1'deki minyatür, alt ve üstte yazı alanı ayrılıp orta kısma konumlandırılmıştır. Görselde iki cihanda gece ve gündüzü düzenleyen melek tasvir edilmiştir. Allah bir kanadı Batı'da diğer kanadı ise Doğu'da olan bir melek yaratır. Cihan üzerinde duran bu meleğin elinde iki örtü vardır. Bu örtülerden biri nur örtüsüdür ve onu sağ elinde tutmaktadır. Diğer örtü karanlıktan oluşmakta ve sol elinde bulunmaktadır. Melek gündüz olduğunda sağ elindeki örtüyü açar ve bu örtü tüm dünyaya yayılır, elindeki karanlık örtüyü açtığıdaysa gece olur. (v.6a)

*"Bu meleğin gece ve gündüzü oluşturmakla yükümlü melek olduğu, elindeki siyah ve beyaz ışıkların ise gece ve gündüz oluşumunun temsili olduğu anlaşılmaktadır. Metinde bu meleğin sağ elini açtığında nur saçılıp gündüzün oluşturduğu sol elini açtığında ise karanlık saçılıp gecenin oluştuğu yer almaktadır."*¹²

Görselin ortasında figür, kanatları, ellerinde tuttuğu gece ve gündüz ile sayfanın büyük bir kısmını kaplamakta; arka planda altın gökyüzü, yeşil zemin ve sağ üstte meleğe asimetric olarak konumlandırılmış ağaç bulunmaktadır. Gövdesi ve yüzü sola doğru yönelmiş vaziyette resmedilen melek figü-

G.1. Ahvâl-i Kiyâmet,
SK Hafid Efendi 139, v.6b.
İki Dünya Üzerinde Gece ve
Gündüzü İdare Eden Melek¹¹

⁹ A. e.

¹⁰ Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı- İslam Mitolojyası*, s. 377-287, İstanbul, 2015.

¹¹ Nezihe Seyhan, "Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Minyatürlü Yazma Eserler Kataloğu", Yüksek Lisans Tezi, s. 9, İstanbul 1991.

¹² Yaman, "Ahvâl-i Kiyâmet Yazmaları Resimlerinde Kiyâmet Sonrası Hayat", s. 221.

rü, koyu bir zemin üzerinde bulunmaktadır. Nakkaş gece ve gündüzü ışık şeklinde tasvir etmiş, geceyi lacivert gündüzü altın renginde resmetmiştir. Lacivert, altın, turuncu ve yeşil hakimiyetinde kanatları bulunan meleğin dış kıyafetini kırmızı yapan nakkaş, iç kıyafetini de yeşil yaparak kanatlar ile elbisesi arasında renk uyumunu yakalamıştır. Meleğin kafasında da altın işlemeli Türkmen üsluplu taç bulunmaktadır.

Hz. Muhammed'e atfedilen rivayete göre bu melekler kıyamet günü yaklaştığı zaman yer-yüzündeki kullar, müminler, alimler, adaletli padişahlar ve tüm cömert insanlar yok olup, nimetleri yiyecek kimse kalmayacak diye ağlayacaklardır. (v. 20b-21b) ¹⁴

G2'deki minyatürde, yazı alanı üste ayrılmış olup tasvirin alt kısmında yazı bulunmamaktadır. Gökyüzü altın şeklinde boyanmıştır. Melekler yan yana durmaktadırlar, Ademoğulları için ağladıkları tasvir edilmiştir. Meleklerin elinde mendil bulunmaktadır. Meleklerin kanatları pembe ve kırmızı renktedir. Kıyafetlerinde ise yeşil, mavi ve lacivert renkler kullanılarak renk dengesi sağlanmıştır. Sağda duran meleğin alt kısmı gözükmemektedir. Gökyüzü de altından bulutla örtülmüş gibidir. Soldaki ve ortadaki meleğin kuşakları altın ve kırmızı tonlardadır. Soldaki meleğin kafasında taç bulunmakta, ortadaki ve sağdaki meleklerin ise saçları topuz şeklindedir. Kağıdı ikiye ayıran dağ kurgusu sarı ve uçlara doğru yavruağzı tonda boyanmıştır. Hz. Muhammed'in tasviri olduğu düşünülen sol önde duran figürün haresi altın ile boyanmış, kırmızı tahrir kullanılmıştır. Böylelikle dağlardaki sarı yavru ağzı tonları ve hare birbirinden ayrılmıştır. Hz. Muhammed'in yüzü örtülüdür. Resmin alt kurgusunda kağıdı ikiye ayıran dağların hemen önünde sağda beş figür bulunmaktadır. Hz. Muhammed, elleriyle gökyüzünü işaret etmektedir. Diğer figürlerin de sağ tarafı işaret ettiği görülmektedir. Vücutları sağa dönük şekilde duran diğer beş figürden önde duran ikisinin yüzleri tahrir olmuştur. Kompozisyonun genelinde kullanılan ağırlıklı yeşil ton resmin alt kısmında da devam etmektedir.

G3'teki minyatürde alt ve üstte yazı alanı ayrılıp orta kısma konumlandırılmıştır. İsrâfil'in sûra üflediği tasvir edilmiştir. İsrâfil İslam kültüründe Sûr adındaki boruya üfleyerek kıyâmeti başlatacak olan melektir.

G.2. Ahvâl-i Kiyâmet,
SK Hafid Efendi 139, v. 21a
Meleklerin İnsanlar İçin Ağlaması¹³

¹³ Seyhan, *a.g.t.*, s. 19.

¹⁴ Seyhan, *a.g.t.*, s. 19.

¹⁵ Seyhan, *a.g.t.*, s. 21.

*Ahvâl-i Kıyâmet'te Hz. Muhammed'e atfedilen rivayete göre 'Sûr'un şekli büyük baş hayvan boynuzu gibi, bir kısmı altından bir kısmı gümüşten olmak üzere dört budaktan oluşmaktadır. Birinci budağı arş altında, ikinci budağı yerin yedi kat altında, üçüncü budağı batıda ve dördüncü budağı doğuda konumlanmış olarak belirtilmektedir.*¹⁶

Hz. Muhammed (sav)'e, atfedilen rivayete göre, dünyaya yarısı kardan diğer yarısı da ateşten oluşmuş bir melek gelecektir. Bu melek geldikten yedi gün sonra İsrâfil yeryüzüne gelecektir. Sûra ilk olarak kuşluk vaktinde cuma günü üfleyecek ve yeryüzündeki herkes büyük bir korkuya kapılacaktır. İkinci kez üflediğinde ise yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şey ölecek; ancak Allah'ın istedikleri kalacaktır. (21b -22b)¹⁷

Görselin ortasında figür kanatları ve sûrla sayfanın büyük bir kısmını kaplamakta, arka planda altın gökyüzü, sarı ve yavru ağız tonlarda dağ bulunmaktadır. Meleğin sağ üst ve sol alt kısmına asimetrik olarak konumlandırılmış olan ağaç bulunmaktadır. Gövdesi ve yüzü sağa doğru yönelmiş vaziyette resmedilen melek figürü koyu bir zemin üzerinde bir nehir kıyısında, kara parçası üzerinde görülmektedir. Arka plandaki tepe ile hemen hemen aynı boyutlarda çizilen İsrâfil ve elindeki sûr tasvirine dikkat çekilmek istenmiştir. Altın renkte kuşağı ve sarı ayakkabısı bulunan İsrâfil'in omzundan çıkan kanatlarında kırmızı ve pembe tonları hâkimdir. Kanatları arasına saz yolu üslubunda yapraklar eklenerek tasvir zenginleştirilmiştir. İsrâfil figürünün başında yüksek bir altın taç, üzerinde yarım kollu kırmızı elbisesi vardır. Üç farklı tonda yeşil kullanılan tasvirde, meleğin kırmızı kıyafeti zıtlık oluşturup vurgu buraya verilmiş, kanatlarında ve kayalarda pembe renkler kullanımı da kırmızının alt tonlarını zenginleştirmiştir. Tasvirde Melek İsrâfil iki eliyle sûru tutup üfle-mektedir. Sûr, tek bir boruda birleşen dört budak ile simetrik bir biçimde yan yana konulmuştur. Meleğin elindeki Sûr borusunun dört budağının minyatür alanının dışına taşması ile Sûr'un büyüklüğüne atıfta bulunmaktadır. Sûr'un tamamının altın yoğunluklu olduğu görülmektedir.

G.3. Ahvâl-i Kıyâmet,
SK Hafid Efendi 139, v. 22a
İsrâfil'in Borusunu Çalması¹⁵

¹⁶ Yaman, a. e., s. 223, 224.

¹⁷ Seyhan, a.g.t., s. 21.

G4'teki minyatürde, alt ve üstte yazı alanı ayrılmış orta kısma konumlandırılmıştır. Yazmanın 23b varlığında en üstte “Azrâil Aleyhi's-selâm” yazmakta ve ölüm meleğinin kendi canını alması tasvir edilmiştir. Azrâil'e yerde ve gökte kimse kalmayana dek tüm canlıların canını alması emredilir.

“Soğukkanlılığı ve itaatkârlığı ile ün salan Azrail'in tüm canlıların canını aldıktan sonra kendi canını alacağı kaynaklarda bildirilmiştir. Yazmalarda bu konu aktarıırken, Azrail'in kendi canını alma anının resmedildiği minyatür örneklerde yer almıştır.”¹⁹

Eserde, varlıkların canını alan melek olarak bilinen Azrail'in şekli ile ilgili açıklama olmayıp metinde şu rivayete yer verilmektedir: Ölüm meleğinin Beytü'l-Makdes'e gelip sahra taşı üzerinde Allah'tan ferman gelmesi için göğe bakarak beklediğinden bahsetmektedir. Akabinde ölüm meleğine sağ elini arfa doğru, sol elini de toprak altına doğru yöneltmesi söylenip, Cebrail, Mikail, İsrail ve kendisi dışında ne kadar mahluk varsa hepsinin canının alınması emredilir. Sonra Allah'tan kendi canını alması için bir başka emir gelir ve bu sefer ölüm meleği sağ elininin parmağını gözüne sokarak kendi canını alır. Süleymaniye nüshasındaki resimde Azrail için, geleneksel melek kalıbına uygun olarak kanatlı ve taçlı figür betimlemesi söz konusu olup meleğin parmağını gözüne sokarak canını alması sahnelenmiştir. Metinde Azrail'in yatarak canını alması yazarken, resimde olay ayakta gerçekleşmektedir.²⁰

Görselin ortasında melek figürü, kanatları ile sayfanın büyük bir kısmını kaplamaktadır. Gövdesi ve yüzü sola doğru dönük olarak resmedilmiştir. Arka planda gökyüzü altınla, dağ ise yavru ağı tonlarında boyanmıştır. Koyu lacivert ve yer yer çimlerle kaplı bir zemin alanı oluşturulmuştur. Azrail başında altın tacı ve yeşil eteklik üzerinde yarım kollu kahverengi kaftan ile tasvir edilmiştir. Altın kemerli kaftanın üzeri altın ile çift tahrir tekniğinde çiçek bezemeleri ile oluşturulmuştur. Azrail'in kanatları oldukça görkemli ve detaylı bir biçimde işlenmiştir. Kanatlarında altın, koyu mavi, kırmızı, gülkurusu, ma-

G.4. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v. 23b
Azrâil'in Kendi Canını Alması¹⁸

¹⁸ Seyhan, a.g.t., s. 23.

¹⁹ Elif Bayrak Kaya, “İslam İnancında Melek Kavramı ve Minyatür Sanatındaki Yorumları”, *Mecmua Uluslararası Hakemli E-dergi*, 11 (2021), s. 182. Erişim <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1507693>.

²⁰ Yaman, “Ahvâl-i Kiyâmet Yazmaları Resimlerinde Kiyâmet Sonrası Hayat”, s. 221, 222, 223.

G.5. Ahvâl-i Kıyâmet, SK Hafid
Efendi 139, v. 28a
Hz. Muhammed'in Mağşer
Günü Göğe Çıkması

jenta ve açık mavi ile renklendirilirken, aynı tonlarda ince taramalarla zenginleştirilip hacim kazandırılmıştır. Kanatlarda saz üslubu ve hançer yaprakları motifleri stilize edilmiştir. Yaprakların farklı yönlerde yerleştirilmesi ile de kanatlara hareket kazandırmıştır.²¹

G5'teki minyatürde, alt ve üst yazı alanı ayrılıp, orta kısma konumlandırılmıştır. Görselde Hz. Muhammed'in mağşer göğe çıkması tasvir edilmiştir. Eserin metninde İsrail'in çağırmasıyla Hz. Muhammed'in göğe çıkmak için ona bineceği yazmaktadır. Dört büyük melek başta olmak üzere tüm melekler onu karşılayacaktır. Cebrail kıyamet günü olduğundan dolayı ona; Burak, âlem, tac ve hulle getirecektir. Hz. Muhammed ümmetinin akıbetini merak edecek, getirilenleri giyip Burak'a binarak Allah'ın huzuruna gitmek için hazırlanacaktır. (v. 26a-28b.)²²

Hz. Muhammed, Burak'ın üzerinde, yüzü örtülü ve başında haresi ile tasvir edilmiştir. Hz. Muhammed'in haresi sayfanın dışına taşmaktadır. Tasvire yoğun bir kırmızı

renk hâkimdir. Canlı renkler; majenta, kırmızı ve maviler iç içedir. Burak atı kırmızı renkte ve yüzü insan yüzü şeklinde tasvirlenmiştir. Kulakları zebceden, kuyruğu kızıl altındandır ve tavus kuşu şeklinde yapılmıştır. Hz. Muhammed'in sol tarafında diğer meleklerden önde bulunan meleğin elinde miraç tasvirlerinde de sıkça rastladığımız yeşil âlem görmekteyiz. Etraflarında ise grup hâlinde çeşitli melekler bulunmaktadır. Üstteki iki melek Hz. Muhammed'in başına nurlar yağdırmaktadır. Dört tarafta yer alan melekler ellerinde Hz. Muhammed'e getirilen ve metinde bahsi geçen tac kemer ve hulle tutmaktadırlar. Gökyüzünü tasvirleyen lacivert renk, melekler ve Burak atının rengi ile dengelenmiş olup kompozisyonun içerisine yer yer yeşil tonları serpiştirilmiştir.

G6 ve G7'deki minyatürler, alt ve üst yazı alanı ayrılıp, orta kısma konumlandırılmıştır. Melekler her iki sayfada da dua ederken tasvir edilmiştir. Metinde rivayete göre mağşer günü tüm mahlukat saf tutacaktır. Eserin metninde meleklerin saf tutmasıyla ilgili kısımlar yer almaktadır, ayrıca Peygamberle ve ümmetlerinin mağşerdeki durumlarına dair alıntılar bulunmaktadır. (v. 34a) Hz. Muhammed'in ümmeti ve diğer peygamberlerin ümmetlerinin safi olacaktır. Ayrıca o gün tüm melekler doğudan batıya değin saf oluşturacaklar ve tesbih, tekbir edecekler kimileri de secde edeceklerdir. Melekler secde eder-

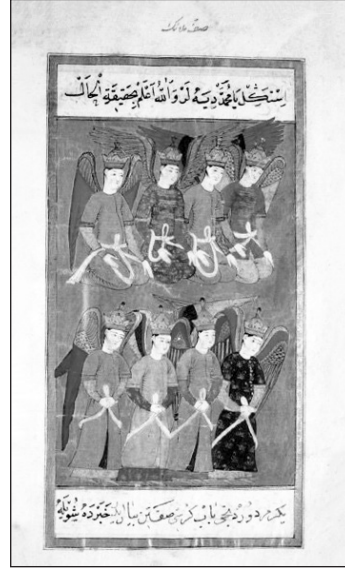
²¹ Seyhan, *a.g.t.*, s. 25

²² Seyhan, *a.g.t.*, s. 25.

G.6. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139,
v. 34b

G.7. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139,
v. 35a

Meleklerin Saflar Halinde Dizilmesi²³

ken kıyam, rüku ve secde hareketlerini gösteren şekillerde tasvirlenmişlerdir. Yeşil kırmızı ve mavi tonlar beraber kullanılarak, çok figürlü kompozisyon oluşturulmuştur. Minyatür fondaki sade mavi renkle sakin bir görünüme kavuşturulmuştur. Meleklerin kıyafetleri kırmızı, pembe, yeşil, turuncu, kahverengi ve altın tonlarında yarım kollu elbiseleri altın rengi ve beyaz renkli kuşaklarıyla tasvir edilmiştir. Kanatlarında kırmızılar, morlar, lacivert ve altın tonları beraber kullanılarak kontrast yakalanmıştır.²³

Deccâl

Sözlüklerde 'bir şeyi örtmek, yaldızlamak veya boyamak' anlamındaki decc kökünden ortaya çıkmıştır. Bu sıfat klasik kaynaklarda, ahir zamanda ortaya çıkmış insanları kötü olaylara sürükleyeceğine inanılan kişi olarak bahsedilmektedir. Yahudilik ve Hristiyanlıkta ilk kez m.ö. 2. yy'da Allah'a karşı gelecek bir yaratıktan söz edilmiştir. Bazı kişiler bu inanın, eski Bâbil efsanelerindeki karanlıkların ve suyun egemenliğini elinde tutan Tiamat'ın gökteki diğer tanrılara karşı çıkıp Tanrı Ea'nın oğlu Marduk'un başka bir tanrı tarafından yenilmesi mitine dayandırırken; bazıları da bu mitin doğuşunu eski İran'da rastladığımız iyi ve kötü karşıtlığının ikiliğinde aramıştır.²⁴

İslâmî inanışta Deccâl konusuna en çok hadislerde değinilmektedir. Bu sebeple konu hadislerden hareketle temellendirilen itikâdî bir hadise olmak-

²³ Seyhan, a.g.t., s. 29.

²⁴ Kürşat Demirci, "Deccâl", TDV İslam Ansiklopedisi, C: IX, s. 69-72, Ankara, 2019.

G.8. Ahvâl-i Kıyâmet, SK Hafid Efendi 139, v. 11b
Deccâl'in Medine'den Kendi Köyüne Kaçması²⁷

tadır. Deccâl Hz. Muhammed'in, kıyametin kopmasıyla ilgili olarak bahsettiği on büyük alametten biridir. Hadis literatüründe Nesâî'nin *es-Sünen*'i dışındaki kaynakların tümünde isim olarak bahsedilmektedir. Deccâl hakkında bazı sahâbilerin bulunduğu yirmi beş civarında râvinin rivayeti bulunmaktadır.²⁵ Bu rivayetlerde deccâlin kıyamet alâmeti olarak görüneceği, bir ya da birden çok kişi olabileceği, kim olduğu ve nasıl olduğu hakkında tariflerin olduğu, fiziksel özellikleri, alnında "kâfir" veya "kfr" yazdığı ondan hoşlanmayanların ve inanaların Deccâl'in alnındaki bu yazıyı hemen tanıyacakları, ten renginin kızıl, esmer veya parlak beyaz renkte olduğu, iri yarı, büyük veya kısa boylu vücudu olduğu, bir gözünün bulunmadığı ya da patlak şekilde olduğu, onun cennet dediğinin cehennem, cehennem dediğinin cennet olduğu, yine buna benzer beraberinde ateşten ve sudan iki nehir olduğu; fakat ateş olanın su, su olanın da ateş olduğu söylenilmekte, yapmaya çalışacağı kötülükler anla-

tılmakta ve en sonunda Hz. İsa'nın onu öldüreceğinden bahsedilmektedir. Osmanlı toplumunun düşünce dünyasında Deccâl ortaya çıkıp kötülüğüyle dünyayı ele geçirmeye çalışacaktır. En son olarak da Hz. İsa gökten inerek Deccâl'in egemenliğini bitirecektir. Fakat Kur'an-ı Kerim'de Deccâl ve Mehdi ile ilgili doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda bilinen şeyler Hz. Muhammed'in hadislerinde yer almaktadır. Deccâl hakkındaki rivayetlerde ortak bir görüş birliği bulunmasına rağmen Mehdi ile ilgili bazı ayrılıklar söz konusudur. Dinî yapıdaki eserlerin dışında edebî kaynaklarda ve bazı eserlerde Deccâl ve Mehdi'den söz edildiği görülmektedir.^{26,27}

G8'deki minyatür, alt ve üst yazı alanı ayrılıp, orta kısma konumlandırılmıştır. Deccâl'in etrafını duvarla çevirmesi tasvir edilmiştir.

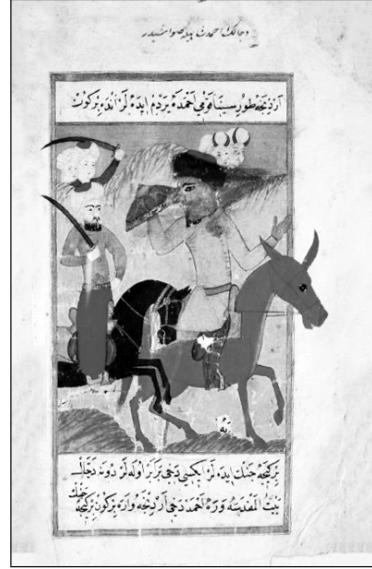
Deccâl'in yüzü ve vücudu kara renkte tasvirlenmiştir. Sol gözü büyük çizilmiştir. İnce yapılmış kaş, bıyık ve sakalları bulunmaktadır. Burnu çok uzun tasvir edilmiştir. Kafasında keçeye benzer siyah kirli saçları ve üzerinde kırmızı bir şapkası vardır. Kıyafeti sarı renktedir. Kompozisyon duvar ile yatay olarak ikiye ayrılmıştır. Alt kısımda sağda beş figür bulunmakta; sol kısımda

²⁵ Bknz. Buhâri, "Ta'bir", 33, "Enbiyâ", 48, "Fiten", 26; Müslim, "İmân", 273, 275, 277, "Fiten", 100-118, 119, 121; Tirmizî, "Fiten", 59, 66; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14, 15; *Müsned*, II, 22, 154; VI, 75, 412-413, 455-456).

²⁶ İncinur Atik Gürbüz, "Osmanlı Metinlerinde Mehdi Tasavvurları," *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 89, C: XI- XLI, 2019.

²⁷ Seyhan, *a.g.t.*, s. 11.

ise elinde kılıcı olan sahabe bir elini duvara doğru kaldırmaktadır. Eserin metninde Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir Medine'den dönerken Mecmua el Sevr köyüne uğramışlar ve Hz. Muhammed, Deccâl'ü köyden çıkacağı söylemiştir. Sağ gözü olmayan Deccâl'in elinde Kâfir-i billah yazan bir yazı bulunmaktadır. Deccâl doğar doğmaz kendine vurup çok hızlı büyümeye ve konuşmaya başlamıştır. Deccâl'i görmeye önce sahabeler, sonra Hz. Muhammed gider, kapıyı Deccâl'in annesi açar. Hz. Muhammed Deccâl'e kendisinin Allah'ın hak Peygamberi olduğunu ve Allah'ın bir olduğunu söyler. Bunu üç kere dillendirse de Deccâl kabul etmez ve kendisinin ilah olduğunu idia eder. Bunun üzerine Hz. Ömer Deccâl'e kılıç çeker; ama kılıcı geri sıçrayıp Hz. Ömer'den kan akar. Hz. Peygamber, bütün kalabalık ve oradaki sahabeler Deccâl'e karşı koyar ve bütün Medine kavmi arkalarından gider. Deccâl kaçarken eli ile işaret ettiği yerde Hisar duvarı gibi bir duvar oluşur. (v.10b-12a)

G.9. Ahvâl-i Kiyâmet,
SK Hafid Efendi 139, v.15b
Deccâl'in Ahmed bin
Abdullah ile Savaşı²⁸

G8'de bulunan minyatürde, Deccâl'nin Medineyi Münevver'e den kendi köyüne kaçtığı anlatılmaktadır. Deccâl'in bulunduğu üst kısımda da beş figür bulunmaktadır. Bu figürlerin üç tanesinin başlarında boynuz vardır. Bunlar Deccâl'in askerleridir. Deccâl sağ elini onlara doğru yönelterek bir şeyler anlatmaktadır. Gökyüzü düz altın renginde boyanmış, dağlar da resmin alt kısmındaki zemin gibi orta tonda bir mavi ile boyanmıştır.²⁸

G9'daki minyatürde, alt ve üst yazı alanı ayrılıp, orta kısma konumlandırılmıştır. Görselde Sultan Ahmet ile Deccâl'in savaşı tasvir edilmiştir. Eserin metninde Türiseynâ kavminin Sultan Ahmet'e yardım ettiği, Deccâl'in de Beytül Makdis'e varıp Sultan Ahmet ile bir gün bir gece savaştığı ve savaş sonucunda kimsenin galip gelemediği yazmaktadır. En sonunda Deccâl'in güçlenerek Mekke Medine Sinâ ve Kudüs'e saldırması üzerine, halk Allah'a dua eder ve İsa Peygamber gönderilerek Deccâl helak edilir. (v.14b-16a)

Resmin ortasında Sultan Ahmet, siyah atı ve elinde kılıcıyla tasvirlenmiştir. Lila gömleği, kırmızı şalvarı ve belinde altında işlenmiş kemeri vardır. Sağ elinde kılıcını tutmaktadır ve atının üzerinde ayakta durmaktadır. Deccâl ise hemen yanında kırmızı renkte siyah gözlü eşiği ile tasvirlenmiştir. Deccâl sağ elinde bir kalkan tutmakta, sol elini de havaya kaldırmış ve başını Sultan Ahmet'e çevirmektedir. Sol elinin havaya kalkık olması, metinde açıkça geçmese de sihir yaptığını düşündürmektedir. Zeminde pembe kırmızı kayalar

²⁸ Seyhan, a.g.t., s. 13.

ve düz mavi bir satıh boya bulunmaktadır. Resmin sol üst kısmında Sultan Ahmet'in arkasında askerleri bulunmakta, bir asker de elinde kılıç tutmaktadır. Sağ tarafta ise Deccâl'in arkasında kafalarında boynuz bulunan Deccâl'in askerleri vardır. Gökyüzü altınla düz boyanmıştır. Orta mavi tonda dağların üzerine, sepya tahrir geçilmiştir.

Yecûc ve Mecûc

"Arapçada E-C-C kök fiili "alevlenmek" anlamına gelir. Mesela bu kökten türeyen el-Ecic kelimesi "ateşin alevlenmesi", el-İcac ve el-Ücac ise "tadında acılık ve tuzluluk olan su" anlamlarına gelmektedir."²⁹

Geçmişte yaşadıkları ve gelecekte ortaya çıkacaklarına dair Kur'an'da yer alan bilgiye göre Yecûc ve Mecûc'ün yaşadıkları yerden çıkararak dünyaya dağılmaları ve çevrelerine zarar veren, her yeri yakıp yıkan topluluklar oldukları, tarihte geçtiği gibi gelecekte de bu niteliği taşıyan toplulukların ortaya çıkacağı bahsedilmektedir.³⁰ Daha çok Doğu kültürlerinde ve Gnostisizmde açık biçimde yer alan, iyilik ile kötülüğün mücadelesi şeklindeki Dualizm, Deccâl ve Yecûc ve Mecûc kavramlarının köken olarak yakın olduğu düşünülmektedir.³¹

G10'daki minyatürde, alt ve üst yazı alanı ayrılıp, tasvir orta kısma konumlandırılmıştır. Ağaçları yiyen, taş taşıyan, ok atan Yecûc ve Mecûc tasvir edilmiştir. Dağlarla oluşturulmuş fonda resmin tamamını kaplayan toplam altı tane Yecûc ve Mecûc bulunmaktadır. Resmin ortasından yukarıdan aşağıya doğru bir nehir gözükmektedir. Yeryüzündeki suları içtikleri için bu nehrin kompozisyona koyulduğunu düşündürmektedir. Bu nehrin sağında ve solunda üçer tane Yecûc Mecûc bulunmaktadır. Nehrin sol tarafında kalanlardan biri ağacın dibinde oturmuş ve sol eliyle ağacı tutmaktadır. Diğeri ise sağ eli havada ona bakmaktadır.

Üçüncü Yecûc ve Mecûc ise yere yüzü gelecek şekilde yatmıştır. Nehrin

G.10. Ahvâl-i Kıyâmet,
SK Hafid Efendi 139, v. 18b
Yecûc ve Mecûc³²

²⁹ Aziz Taşbolotov, "Yecûc Mecûc Hakkındaki Hadislerin İsnad ve Metin açısından Tahlilleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

³⁰ İlyas Çelebi, "Yecûc Mecûc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLIII, İstanbul 2013, s. 373-375.

³¹ Mustafa Bıyık, "Hristiyan Teolojisinde Deccâl ve Yecûc Mecûc Kavramları Üzerine bir Deneme", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı;11, 2007.

³² Seyhan, a.g.t., s. 15.

sağ tarafındakilerden biri yine yere oturmakta, diğeri ok atmakta ve bir diğeri kendisiyle aynı boyutta bir taş taşımaktadır. Kulakları ayakta dururken elleriyle aynı mesafeye gelecek şekilde çok uzundur. Bazılarının yüzleri bıyıklı bazılarının ise ağızları kırmızı tonda boyanmış gibidir. Vücutları sarı renk üstüne kırmızı tahrir çekilerek oluşturulmuştur. Gökyüzü altınla boyanmıştır.

Metin And, Yecûc ve Mecûc ile ilgili bu varlıkların sakalı olmayıp; ancak bıyıkları olan ve bu kulaklarının topuklarına kadar olduğundan, yatacakları zaman da bu kulakların birini döşek, diğerini yorgan yaptığından bahsetmektedir.³³

Eserin metninde; Yecûc ve Mecûc'ün iki karış boyunda bir karış eninde iki padişah oldukları, yeryüzünde gözüksükten sonra ne var ne yok yedikleri ve bütün suları içtiklerini anlatmaktadır. Muhammed ümmetinin bin katı askerleri vardır. Bunlar bölük bölük ortaya çıkarlar ve en zayıfları bile ağır taşları kaldıracaktır. Kulakları öyle büyüktür ki uyuyacakları zaman birini yatak diğerini yorgan yaparlar. Dişileri erkek ve dişi olan bin tane ikiz doğduğundan dolayı üç yıl içinde tüm dünyayı kaplarlar. Bunu anlatamak üzere doğu'dan batı'ya bir yılda giden okları vardır. (v.17b-19a)³⁴

Dâbbetü'l Arz

Dâbbetü'l Arz İslam Kültüründe ahir zamanda ortaya çıkacağına inanılan yaratıktır. Dâbbetü'l Arz' dan Kuran-ı Kerim'de 27. suresinin 82. ayetinde bahsedilmektedir.

Dâbbetü'l Arz'ın özellikleri *Kütüb-i Sitte* dışındaki kaynaklarda ve bazı tefsirlerde yer alana İsrâiliyat türünden rivayetler de anlatılır. Buna göre O, boyu çok uzun, vücudunun tamamı kıllar ile örtülmüş, sakallı, boynuzlu, iki kanatlı, öküz başlı, domuz gözlü, fil kulaklı, aslan yeleli, kaplan renkli ve koç kuyruklu devasa bir yaratık olduğu söylenmektedir. Kuşluk vakti elinde Hz. Süleyman'ın mührü ve Hz. Musa'nın asası ile Mekke, Ecyad kabilesi, Safa tepesi, Tihâme vadisi, Ebu Kubeys dağı ya da Sodom şehrinde yağız bir at hızıyla ortaya çıkıp, başı göğe değen, boynuzları arasında bir fersahlık mesafe bulunan devasa bir yaratıktır.³⁵

G11'deki minyatürde alt ve üst yazı alanı ile ayrılıp, orta kısma konumlandırılmış olup, Dâbbetü'l-Arz tasvir edilmiştir.

G.11. Ahvâl-i Kiyâmet,
SK Hafid Efendi 139, v. 20a
Dâbbetü'l Arz³⁶

³³ And, *Minyatürlerle Osmanlı - İslam Mitologyası*, s. 308.

³⁴ Seyhan, *a.g.t.*, s. 15.

³⁵ A.e., And, s. 300-306.

³⁶ Seyhan, *a.g.t.*, s. 17.

Metinde Dâbbetül Arz'ın yüzünde nur, gövdesi kuş gövdesi gibi ve ayağı arslan ayağı gibi olduğu yazılmaktadır. Yüzü insan yüzü gibidir, sağ elinde Hz. Süleyman Peygamber'in yüzüğü ve sol elinde Hz. Musa'nın asası vardır. (v.19b-20b)

Dabbetül' Arz resmin merkezine yertleştirilmiş olup hemen önünde bir ağaç bulunmaktadır. Tasvirde Dâbbetül' Arz büyük resmedilmiştir, ağaçla aynı boyuttadır. Ten rengi bembeyaz, yüzü insan yüzü gibi resmedilmiştir. Gövdesi ve kanatları zarif bir kuşu andırır. Kanatlarında altın detaylar ve kırmızı boya üzerinde münhani detayları göze çarpmaktadır. Boynuzları altınla boyalıdır. Koyu yeşil bir zeminin üzerine basmakta ve ayakları da at ayağı formundadır. Resmin arka planında mavi kayalıklar sepya tahrirle çekilmiş ve dağların arkasındaki beş figür Dabbetül' Arz'a bakmaktadır.

Burak

“Burak “parıldamak, şimşek çakmak” anlamına gelen Arapça berk (البرق) kelimesinden türetilmiş olup renginin saf ve parlak oluşu veya çok hızlı hareket edişi sebebiyle bu adı almıştır.”³⁷

Burak atı edebiyatçıların betimlemelerinde ise, dudağı la'l, dişi mercan,

G.12. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v. 28a
Hz. Muhammed'in Mahşer Günü Göğe Çıkması⁴⁰

kulağı yakut zümrüt veya zebcedden, yele si müşkten, saçı müşk gibi siyah, etek gibi uzun, gözü zühre sıfat, parlak , berrak, nergis gibi de süzgün olarak; başı la'lden, anlı kırmızı yakuttan olup karnı sarı göğsü ak renkli, kanatları kızıl yakuttan, ayağı zümrütten, tırnağı inciden örtüsü ise gümüşten; parlaklığı şimşek gibi yeri göğü aydınlatan, itatakar sevimli ve yumuşak huylu, Kudüs kadar değerli bir at olarak geçmektedir.”³⁸ Aynı zamanda Miraciyelerde geniş yer verilen ve üzerine çok çeşitli yorumlar yapılan Burak'ın vatanı cennet olarak geçmektedir.³⁹

G12'deki minyatür alt ve üst yazı alanı ayrılıp, orta kısma konumlandırılmıştır. Görselde Hz. Muhammed'in mahşer günü göğe çıkması tasvir edilmiştir. Resmin ortasında Hz. Muhammed ve Burak bulunmaktadır. Burak kırmızı renkte düz boyanmıştır. Kuyruğu tavus kuşunun kanadı gibidir. Yüzü

³⁷ Mustafa Öz, “Burak” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VI, İstanbul 1991, s. 417.

³⁸ Mustafa Uzun, “Burak (Sanat ve Edebiyat)”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul1992 s. 417-419.

³⁹ Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler*, 1000 Temel Eser Dizisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, yay. 804, Ankara 1987, s. 131.

⁴⁰ Seyhan, *a.g.t.*, s. 25.

insan yüzü gibi resmedilmiştir. İnce kaşları, ince hatlı yüz çizimi, beyaz tonlarda oluşturulmuştur. Kafasında altından bir taç vardır. İnce boyunlu ve zarif ayaklı çizilmiştir. Üzerinde altın sarısı bir örtü bulunmakta ve Hz. Muhammed'i taşımaktadır. Kompozisyona genel olarak kırmızı ve mavi tonları hâkimdir. Yeşiller ve morlar eklenerek renklerin alt gurupları oluşturulmuş böylece zengin bir renk skalası meydana gelmiştir.

Cehennem ve Çeşitli Yaratıklar

G.13. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi
139, v.38b, Cehennem Azapları⁴¹

G.14. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi
139, v. 55a, Cehennem⁴²

G13'teki minyatürde alt ve üst yazı alanı ayrılıp, orta kısma konumlandırılmıştır. Görselde hesap veremeyenlerin durumu tasvir edilmiştir. Alevler içinde tasvirlenmiş kompozisyon çeşitli günahlarından dolayı azap çekenlerin hâli anlatılmaktadır. Ateşten kaçmaya çalışanların kafasına tokmakla vurulduğu, ejderha şeklindeki yaratıklar tarafından ısırıldıkları resmedilmiştir. Resim yatay olarak ikiye bölünmüştür. Resmin üst tarafında sağda ve solda iki Zebâni ve arkalarında cehennemin kemerli kapısı yer almaktadır. Resmin alt bölümünde siyah zemin üzerinde alevler içinde yanan beyaz ve siyah tenli insanlar ve mavi bir ejderha bulunmaktadır. Görselde üç ayrı renkte Zebani tasviri vardır. Resmin sol köşesindeki Zebani'nin tasviri Ahvâl-i Kiyâmet metninde kırmızı renkli kedi gözlü olarak geçmektedir. Bu bağlamda metin ile minyatür görseli uyumaktadır. Bu Zebâni'nin boynunda altın bir tasma

⁴¹ Seyhan, *a.g.t.*, s. 35.

⁴² Seyhan, *a.g.t.*, s. 41.

bulunmakta ve iki elinde ayrı iki insan tutup onları ateşe atmaktadır. Resmin ortasında yer alan koyu sarı ile boyanmış Zebâni'nin elinde altından bir tokmak vardır. Bu tokmakla ateşteki insanların üzerine doğru bir hamle yapmaktadır. Resmin sağ köşesindeki Zebâni ise mavi renkli tasvir edilmiştir. O da, resmin sağındaki Zebâni gibi iki elinde insanları tutmaktadır.

Eserin metninde, beş cehennem kafirleri görünce onların yüzüne sıçrayacakları ve müminlere bir şey olmayacağı, cehennem meleklerinin günahkarları götürecekleri yazılmıştır. (v.37a-37b).⁴³

*“Cehennem’le ilgili açıklama ve rivayetler Ahvâl-i Kiyâmet’de önemli yer tutar. Rivayetin birinde Cehennem bir anlamda devasa bir canavara benzetilmiştir. Bu rivayete göre, Cehennem’in dört ayağı vardır. Bir ayağın-
dan diğer ayağına olan mesafe beş yüz yıllık yoldur. Cehennem’in bin başı vardır ve her başında bin yüz, her yüzünde bin ağız, her ağzında iki yüz bin dudağı vardır. Alt dudağında üst dudağı arası beş yüzyıllık yoldur. Her ağzında her biri Uhud Dağı büyüklüğünde yüz bin dişi vardır. Her başında yüz bin zincir, her zincirde yüz bin halkası vardır.”⁴⁴*

G14'deki minyatür, alt ve üst yazı alanı ayrılp, orta kısma konumlandırılmıştır. Görselde cehennem tasvir edilmiştir. Siyah zemin üzerinde kırmızı renkle boyanmış ve bir ejderhanın üzerinde betimlenmiş Zebâni, insanlara elindeki ateşten çubuğu batırmaktadır. Görsel, yazmanın metninde karşımıza çıkan aslan ve kurt tasvirleri ile ilişkilidir. Metinde, Allah'ın cehennemde iki tane canavar yarattığı, bunlardan birinin Celib diğerinin Belib olduğu geçmektedir. Celib aslan şeklinde erkek, Belib ise kurt suretinde dişidir. Her ikisini boyu beş yüzyıllık yol uzaklığındadır. Ahval-i Kiyâmet eserinde söz edilen bu iki hayvan resmin alt kısmında yer almaktadır. Aslan koyu sarı, kurt ise kahverengi ile boyanmıştır. Eserin metninde, kurdun her gün yılan ve akrep doğurduğundan bahsedilmiş, bu da nakkaş tarafından minyatüre yansıtılmıştır.

Ayrıca eserin metninde Hz. Muhammed'in Miraç gecesi altıncı kat gökte bir dere gördüğünü, büyük kara gözlü bir meleğin onu karşıladığını ve cehennem çeşitli bölümlerini ona gösterdiği yazmaktadır. Bu kısımlardan biri nâr'dır ve yılan, akrep ve çıyanlarla doludur. (v.53a.53b).⁴⁵

“Kur’an’da kimi ayetlerde cehennem yerine ateş anlamına gelen nâr sözcüğü geçmektedir. Cehennemlik yerine ehl-i nâr da dendiği olur. Kimine göre cehennem yedi katı olduğu ileri sürülmüştür. Bunları çeşitli ayetlerdeki ateş türlerine verilen adlardan çıkarmış oldukları tahmin edilir. Bunlar sair(kor), sakar (kırmızı ateş), cahim (kor), lasâ (kızıl ateş), havye (derin kuyu)'dir. Cehennem’de Suud adında ateşten dağlar bulunur.”⁴⁶

⁴³ Seyhan, a.g.t., s. 35.

⁴⁴ Yaman, “Ahvâl-i Kiyâmet Yazmaları Resimlerinde Kiyamet Sonrası Hayat”, s. 228, 229.

⁴⁵ Seyhan, a.g.t., s. 41.

⁴⁶ And, *Minyatürlerle Osmanlı - İslam Mitolojyası*, s. 300-306.

Bu ateşlerin sönmediği, dağ şeklinde yandığı, minyatürlerde de altın ile işlenmiş öbek öbek alev tasvirlerinden anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyıl başlarında Osmanlı'da kıyametle ilgili eserlerin; kıyâmet alametlerinin başında gelen Mehdi'nin savaşları, Deccâl'in ortaya çıkışı, Hz. İsa'nın melekler eşliğinde Ak Minare'ye inişi ve Deccâl'i ortadan kaldırması, Hz. İsa'nın Eshâb-ı Kehf ile görüşmesi, Yecûc Mecûc topluluğu, Dabbetü'l-Arz denilen kıyametin yaklaştığını işaret eden yaratığın ortaya çıkışı, meleklerin görevleri, kürsüler, mahşer günü ve bunların dışında da toplumsal olayların hazırlanıp resimlenmesi ile ilgili olmasının bir rastlantı olmadığı düşünülmektedir.

16 yüzyılın ortalarında; kıyametin kopacağı, dünyanın yok olacağı, mahşer günü gelmeden önce birtakım alametlerin ortaya çıkacağına dair işaretler üzerine Tercüme-i Miftâh Cifrû'l -Câmî, Kıyamet alametleri, Mahşer Günü ve Ölümünden sonraki hayat hakkında bilgiler içeren; Ahvâl-i Kiyâmet, Peygamber Hikayeleri gibi eserler yazılıp resimlenmeye başlamıştır. Ayrıca; Tevrat, Kur'an, Cennet, Cehennem, Ulu kişiler ile ilgili konular içeren Safevî nakkaşların eserlerinden oluşan Falname nüshaları, tasavvufu ilgilene çevreler için yazılmış, Câmîu's-Siyer ve bunların dışında Ravzatü's-Safâ, Hadikatü's-Süedâ, Sevâkıb-ı Menâkıb, Nefahâtü'l-üns dönemin tasavvuf konulu yazmalarındandır. Bu eserler dini konuların bu tarihlerden sonra ne kadar çeşitlenip resimlendiğini göstermektedir.

Ahvâl-i Kiyâmet eserinin dikkat çekici özelliklerden biri, minyatürlerinde dinî gerçeklerin yanında halk söylemlerinin yoğunlukta olduğu metinler içermesidir. Metnin içinde Kuran-ı Kerim'e atıflar yapılmakta, ayetlere yorumlar katıldığı gözlemlenmektedir.

Eserde kıyâmet öncesi olacaklar, mahşer ve kıyamet sonrası hayat diyebileceğimiz üç ayrı konu dağılımı dikkatimizi çeker. Makalemizin de konusu içine dahil olan; yazmada dikkat çekici unsurlardan biri tek başına resmin konusu olmuş melek tasvirleridir. Özgün şekilde resmedilişleri, detaylı renklendirilmeleri ve işlemeleri ile dikkat çekmektedirler.

Eserde melek tasvirleri yapılırken genelde canlı renkler kullanıldığı dikkat çekmektedir. Hâkî yeşil kanatlarla, meleğin kırmızı elbisesi, sağ ve sol elinde tuttuğu aydınlık ve karanlık ışık, minyatür sanatı açısından da çarpıcı bir örnektir. Araştırmalarımız neticesinde henüz bu konuyla ilgili başka bir görsele rastlamamaktayız. Figürün elinde tuttuğu vakti belirleyen bu ışıklar zamanı gelip de dünyaya yayıldığında karanlık ve aydınlık olması, yazmayı resimleyen sanatçının hayal gücünde nasıl şekillendiğini yansıtmaktadır. **(G.1.)**

Yine İsrail'in sûra üflemesi **(G.3.)** ve Azrail tasvirleri **(G.4.)** metin, resim ve teknik açıdan özel örneklerdir. Meleklerin kanatlarında saz üslubu ve hançer yaprakları motifleri stilize edilmiştir. Kıyafetleri detaylı çalışılmış, fon genelde sade altın ve düz dağ boyaması olarak kurgulanmıştır. Böylelikle seyircinin gözü asıl anlatılmak istenen konuya odaklanır. Bu minyatürlerde kompozis-

yonu gerekli olmayan hiçbir şey girmemiş gibidir. Nakkaş bu melek kompozisyonlarında özel melekleri tanıtır nitelikle melek tasvirlerine dikkat çekmiş, melek figürleri sayfanın tamamını kaplamış, arka plandaki bitki detayları tamamen melekleri bir mekân içine koyma ihtiyacı ile yapılmıştır. **(G.15.)**

Melek kanatlarında titizlikle işlenmiş detaylar göze çarpmaktadır. **(G.15.)** G3'te kanatlar pembe üzerine kırmızı tahrirlidir. Kanatların uçları nüanslı ve tarama geçişleri ve arada atılan beyaz tonla hacim kazanmıştır. Saz yolu üslubunda kanatlara yapraklar eklenerek hareketlendirilmiş ve yapraklar kanatlaraa zıt bir açıyla yerleştirilip dinamik bir görüntü elde edilmiştir. G4'teki minyatürde aynı saz yolu yapraklar kullanılmakla beraber bu sefer yaprakların renkleri birbirinden farklı tonlarda işlenmiştir. Yaprakların boyutu G3'e göre daha büyüktür. G3'te meleğin kanatları tamamen açık şekilde ve sanki ipekten bir kumaş gibi ince ve dalgalı yapılmıştır. Turkuaz renkli kanadı saz yolu detay yaprakların bordo renginden kırmızıya doğru açılan üç ara tonu takip eder ve kanatlarla birleşirken hançer yaprakları motifi tekrar eder. Kanatların en dışında son olarak lacivertin koyuluğu ve altın rengin kontrastıyla ince ve estetik bir geçiş ortaya çıkarmıştır.

Dikkat çekici bir başka unsur; yukarda belirttiğimiz üzere İslam dininde meleklerin cinsiyetinin olmamasıdır. Yazmada bulunan meleklerle nakkaşlar tarafından herhangi bir cinsiyet atanmamıştır; bu düşünce ve üslup doğrultusunda tasvirler bulunmaktadır. Melek figürleri bazı yazmalarda kadın gibi çizilmekte; ama bu yazmada herhangi bir cinsiyet atfedilmemektedir.

Kompozisyon kurgusuna baktığımızda eserde genel olarak simetrik kompozisyon nerdeyse yoktur. Helozonik kurgular ve alt üst dizilimler mevcuttur. Melek figür tipleri tam yandan ya da $\frac{3}{4}$ şekilde çizilmiş, olduğu görülmektedir. Figürlerin yüzlerinde ise ifadeler mevcuttur. Nakkaşın kompozisyona bir bitki ya da doğa unsuru ekleyerek asimetrik denge oluşturduğunu görmekteyiz. **(G.15.)**

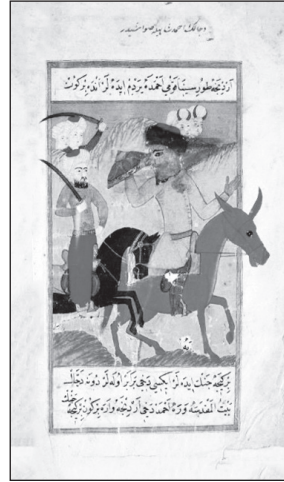
Yazmayla ilgili bir diğer unsur Kiyâmet belirtilerini konu alan dinî varlıkların anlatımıdır. Bunlar Deccâl, Yecûc Mecûc ve Dabbetü'l-Arz'dır. Metinde hikâyeleri ile ibret alınacak olaylar dikkat çekmektedir. Deccâl'in tılsımla köyünü duvar içine alması ve kendi köyüne kaçıışı **(G.8.)**, Sultan Ahmet'le savaşı **(G.9.)**, yeryüzünde kötülüğün hâkim olmaya çalışması, Yecûc ve Mecûc bölük pörçük ortaya çıkıp yeryüzündeki bütün suları içmeye çalışması **(G.10.)**, çok ağır taşları taşıması, dişileri erkek ve dişi olmak üzere en az bin ikiz doğurması, ortaya çıktıktan üç yıl sonra bütün dünyayı sarmaları, doğudan batıya bir yılda giden ok atmaları konu edilmiştir. İskender'in, bunları durdurmak için sed yapması anlatılmaktadır. Dabbetü'l-Arz **(G.11.)** çeşitli kaynaklarda ve minyatürlerde değişik biçimlerde tasarlanmıştır. Bu yaratığın birçok canlıdan aldığı özellikler olduğu vurgulanmakta, elinde Hz. Süleyman'ın mührü ile Hz. Musa'nın asası bulunmaktadır. Bu asa ile inananların yüzünü parlatacağını ve mühürle de kafirlerin burunlarını damgalayacağı belirtilmektedir.

Eserdeki resimlerin tamamında altın cetvel kullanılmış olup, resimler genel olarak alt üst hat yazısının ortasındaki alana ve sayfanın tam ortasına yerleştirilmiştir. Altın cetvelin sınırı dışına sadece bir iki örnekte çıkmıştır.

Miraç minyatüründe Hz. Muhammed'in nur haresi cetvel dışında da devam etmektedir. Yazma genelinde bu kuralı bozan minyatürler (G.12.) ve (G.3.) de görülmektedir. Hz. Muhammed'in mahşer günü göğe yükselme amacı olduğu düşünüldüğünde, nakkaşların yukarı alanda cetvel dışına taşarak alev çıkarılması konunun dinamikliğini minyatüre de yansıtmaktadır. Bunun dışında İsrail'in sûru sol taraftan cetvel dışına taşma yapılmış, bu taşma sûru daha büyük görmemizi sağlamıştır. (G.16.)

G.16. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v. 28a, 22a

G.17. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v.34b, 15b

Ayrıca G6 ve G9'da uygulanan cetvel dışı taşmalar sayesinde figürlerin gi-diş yönü rahatça algılanmaktadır. Bu türden teknik detayların izleyicinin yön ve hareket duygusunu beslediğini ve kompozisyonun da dinamizmini sağladığını söyleyebiliriz. (G.17.)

G.18. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v.21a, 34b, 35a, 11b, 38b

Eserin minyatürlerinde alt üst dizilim kurgusu vardır. Kompozisyon düzenlerini incelediğimizde sayfaların ortadan ikiye yatay olarak kurgulandığını söylememiz mümkündür. Bu ayrılma bazen hikâyeyi anlatmaya hizmet ederken bazen de cinsleri ve mahlukatı ayırmaya yönelik olarak kurgulanmıştır. **(G.18.)**

Eserde helezonik kurguya sahip bir sayfa mevcuttur. Kurgunun çapraz şekilde oluşturulduğunu ve yine alt üst dizilim sağladığını söylememiz mümkündür. Dikkatlice bakıldığında s kıvrımı da mevcuttur. **(G.19.)**

Simetrik olduğunu söyleyebileceğimiz yazmadaki tek minyatür Hz. Muhammed'in mahşer günü göğe çıkma sahnesidir. **(G.20.)** Simetrik kompozisyonuyla adeta Akkoyunlu Şiraz üslubunu hatırlatır. Tekrar eden meleklerin karşılıklı konumlandırılışını ve ana figürün resmin ortasına yerleştirildiğini görmekteyiz. Bu aynı zamanda neredeyse 13. yüzyıldan süregelen miraç minyatürlerinin kalıplaşmış sahnesinin bir devamı gibidir diyebiliriz.

Dikkat çekici bir diğer unsur nakkaşın cehennem ile ilgili tasvirleri yaparken siyah rengin hakimiyetinde resimleri oluşturmuş olmasıdır. Siyah ve soğuk renk hakimiyetindeki iki resimde **(G.13,14)** siyah fonda soğuk gri soğuk mavi

G.19. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v. 18b

G.20. Ahvâl-i Kiyâmet, SK Hafid Efendi 139, v. 28a

beyaz tonları ardından Zebânilerin üzerindeki tek ton sürülmüş olan çarpıcı kırmızı ve sert mavi tonları olayın korkunçluğuna hizmet eder şekilde kullanılmıştır. G13'deki Zebâni ve ejderha motifi aynı renk boyanmış olup, ejderhanın üzerinde elips şeklindeki desenler, aynı tonun bir koyusu ile oluşturulmuş, kırmızı renkli Zebânide de bu desen mevcuttur. Cehennem minyatürleirinde sıkça karşımıza çıkan bir diğer detay etrafta yanan alevlerin bulunmasıdır. Kıvılcıklar altın şeklinde boyanmış her yerde tekrar eden tek tip bir alev motifi kullanılmıştır. Bu minyatürlerde Cehennem, günahkarları ateşe atan kırmızı ve mavi renkli korkutucu zebaniler, çıplak şekilde resmedilmiş günahkârlar; alevler, yılanlar, çıyan ve akrepler insanları ateşe sürüklemektedirler. Cehennem minyatürlerindeki figürler kıyafetsiz olarak resmedilmişlerdir.

Sonuç

Bütün yazma eser dikkate alındığında tasvirlerde daha çok sarı ve mavi tonlarının yoğunlukla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Genelde bir ton hep onun alt ve üst renkleriyle guruplandırılıp zengin bir skala oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra minyatürlerde kontrastlık göze çarpar. Örneğin meleğin elbisesi kırmızı ise kanatlar da yeşiller ve maviler mevcuttur. **(G.1.)** Bu renk skalası genel olarak tüm yazmada tutarlı bir biçimde uygulanmış olup güçlü kompozisyonlar ve zengin renklerle metne hizmet etmektedirler.

Ayrıca yazmada cehennem tasviri dışında melek ve gerçeküstü varlıkların bulunduğu minyatürlerin hiçbirinde iç mekân kullanımı bulunmamaktadır. Bütün varlıklar ya dış mekân doğa tasvirleri önünde ya da gökyüzünde çizilmiştir. Nakkaşların bir tek cehennem tasvirinde iç mekân kurgusuna gitmeleri, cehennemi bir mekân olarak gözetmeleri ve bu mekânı da kapalı bir yer olarak tahayyül etmelerinden geldiğini bize düşündürmektedir. **(G.13.)**

Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 numaralı Ahvâl-i Kiyâmet eserini incelerken tasvirlerin metinlere bağlı olarak oluşturulduğunu görmekteyiz. Metinde yer alan yazının içeriğine bağlı kalarak tarifler eşliğinde tasvirler oluşturulmuştur. Buna karşılık metinde yer alan betimleme ile nakkaşın bu betimlemeyi okuyup, kendi hayal gücünde canlandırıp çizmesi birtakım farklılıkları doğal olarak beraberinde getirir. Bu sebeple bu tür yazmalarda aslında tasvirin tasviri yapılmaktadır diyebiliriz. Nakkaşın hayal gücüne ve metnin tarifine karşılık bütün bu görseller çoğaltılıp farklılaştırılma eğilimindedirler.

Sonuç olarak gerçeküstü varlıklar tasvir kısmında tamamen hayal gücüne bağlı şekilde resmedilen figürlerdir. Bu figürlerin tasvirleri dönemsel olarak değişmekte, devrin üslup anlayışı ve inanç biçimi ile farklılıklar göstermektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 numaraya kayıtlı Ahvâl-i Kiyâmet eserindeki gerçeküstü varlıklar özgün tasarlanmış, konuyla paralel ve konu odaklı tasvir edilmiş, renkler ve işçilik bakımından da klasik dönemin olgunluğunu yansıtan, çeşitli renklerle ve bu renklerin zengin alt tonlarıyla dışavurulmuş, başka yazmalarda bulamayacağımız bazı konularda **(G.1.)** ve özgünlükte tasvirlenmiştir. Eser aynı zamanda işçilik bakımından özel bir örnektir. Nakkaş Hasan sonrası yapıldığı tahmin edilen, ince fırçaya sahip bir

atölyeden çıktığı, merkezi kurgudan çok fazla uzaklaşmadığı; buna rağmen asimetrik kurguların da bulunduğu gözü yormayan ve sade bir anlatım biçimine sahip tasvirler bulunmaktadır. Bu anlamda bu eseri de İstanbul Nakkaşhanelerinin belgesi üslubunun devamı niteliğinde görmekteyiz. Bu üslup konu odaklı genellikle metinle paralel giden sade anlatımı oluşturmaktadır. Bu anlamda yapıldığı yüzyılın adeta bir fotoğrafıdır.

Bibliyografya

- AKAR, Metin: “Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi I*, 1986, 1-14.
- AKAR, Metin: *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler*, Ankara, 1000 Temel Eser Dizisi: 131, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
- AND, Metin: *Minyatürlerle Osmanlı- İslam Mitologyası*, İstanbul, YKY, 2015.
- BAĞCI, Serpil, F. ÇAĞMAN, G. RENDA, ve Z. TANINDI: *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.
- BAYRAK Kaya, Elif: “İslam İncancında Melek Kavramı ve Minyatür Sanatındaki Yorumları” *Mecmua Uluslararası Hakemli E-dergi*, 11 (2021).
- BİYİK, Mustafa: “Hristiyan Teolojisinde Deccâl ve Yecüc Mecüc Kavramları Üzerine bir Deneme,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2007/1).
- ÇELEBİ, İlyas: “Deccâl.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9. Ankara, 2019.
- ÇELEBİ, İlyas: “Yecüc Mecüc.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43. İstanbul, 2013.
- DEMİRCİ, Kürşat: “Deccâl.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9. Ankara, 2019.
- DURMAZ, Esra: “Şeyyad Hamza'nın Ahvâli Kıyâmeti.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1994.
- DUVARCI, Ayşe: “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar.” *bilig* 32 (2005): 125-144.
- ERBAŞ, Ali: “Melek.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29. Ankara 2004.
- Erişim: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1507693>
- GÜRBÜZ, İncinur Atik: “Osmanlı Metinlerinde Mehdi Tasavvurları.” *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2019).
- İNALCIK, Halil: *İkinci Bin'de Türkler*, Doğu Batı, Ankara 2000.
- MAHİR, Banu: *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Kabalıcı, İstanbul 2012.
- ÖZ, Mustafa: “Burak.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6. İstanbul: 1992.
- ÖZERVARLI, M. Sait: “Melek.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29. Ankara 2004.
- ÖZTÜRK, Meriç Türker: “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na Bağlı İstanbul Bölgesi Kütüphanelerinde Yer Alan Minyatürlü Eserlerin Kataloğu” *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü*, Eylül 2012, s. 90-91.
- SEYHAN, N.: “Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Minyatürlü Yazma Eserlerin Kataloğu” Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1991.
- Tarihsiz Yazma Eser, *Ahvâl-i Kıyâmet*, Berlin-Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct. 1596.
- Tarihsiz yazma eser, *Ahvâl-i Kıyâmet*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid 139.
- TAŞBOLOTOV, Aziz: “Yecüc Mecüc Hakkındaki Hadislerin İsnad ve Metin Açısından Tahlilleri”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- UZUN, Mustafa: “Burak (Sanat ve Edebiyat)” *İslam Ansiklopedisi*, 6. İstanbul 1992, 417-419.
- YAMAN, Bahattin: “Ahvâl-i Kıyâmet Yazmaları Resimlerinde Kıyâmet Sonrası Hayat”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 24, s. 2, (2007).
- YAMAN, Bahattin: “Osmanlı Resim Sanatında Kıyâmet Alametleri: Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002.
- YILDIZ, O. : *Ahvâl-i Kıyâmet*, Şule Yayınları, İstanbul 2002.

Extended Abstract

Analysis Of Surreal Beings In Ahvâl-i Kiyâmet, Registered to Süleymaniye Library Hafid Efendi No. 139

The belief of doomsday is found in monotheistic religions that time runs in a straight line. According to the monotheistic religions that adopt this belief: the time within the universe ends with the stage called apocalypse and opens to a new realm with endless time.

It is seen that the Ottoman society was interested in the matters of afterlife and the end of the world. The work named Ahvâl-i Kiyâmet, which addresses the doomsday and the post-apocalypse as a whole, was first written in verse by Şeyyad Hamza, one of the 13th century poets. It was made into prose in later years. While four copies of the work without pictures are found in libraries, there are four known copies with pictures. Subjects of our article are taken from; Süleymaniye Library, Hafid Efendi, Berlin-Staatsbibliothek Ms. Or. Oct. 1596 and figures in leaf form with miniatures from the copies of Ahvâl-i Kiyâmet in 1596 which are found in the Philadelphia-Free Library and private collection in England.

The end of the 16th century and the beginning of the 17th century, Süleymaniye Library, Hafid Efendi 139 recorded Ahvâl-i Kiyâmet, how the apocalypse will break, how the angels and other beings that fill the whole universe will die and it is described and depicted how Prophet Muhammad and his caliphs will help to the people. The work reflects the folk culture rather than religious facts, it sheds light on the period in terms of reflecting the apocalyptic culture of the Ottoman society.

These miniatures, which are original as of the period, had a wide range of subjects during these centuries and are a reference in illustrating religious works. We understand from Günsel Renda's article about the work "Silsilename" numbered H.1321 and located in the Topkapı Palace Library; that the depictions in this work has both compositional and schematic similarities with the Hafid Efendi Manuscript located in the Süleymaniye Library and numbered 139. In this context; both works are seen as early religious examples of Ottoman miniature art. During the analysis of the surreal beings found in the work, we see that they are pictured in a modest style and are faithful to the expression of the text. The work Ahvâl-i Kiyâmet is also a rich example of how religious entities came from the past to the present in the language of myth and how these descriptions are made. For that period, it offers us the information of how such religious creatures as Dabbetü'l-Arz, Ye'cüc-Me'cüc, Deccâl etc. is spoken and described among the public both in text and in pictures. This work, which also sheds light on understanding the internal dynamics of the period, is depicted and supported by the text, emphasizing the depictions of the great angels of the Islamic religion and their duties. The aim of the article is to examine this manuscript, which contains early examples of religious miniatures in Ottoman miniature art and to analyze the relationship between the textual and pictorial depiction of surreal beings.

The depiction of manuscripts describing the Day of Judgment started with "Tercüme-i Miftah-ı Cifru'l- Câmî". These works were translated from Persian to Turkish. After these manuscripts, the copies of Ahval-i Kiyamet showed similarity, and it is seen that all the works made in the 16th century were especially written in Turkish and were written in a plain Anatolian Turkish.

As it is known, surreal beings are frequently the subject of miniature manuscripts. These beings are actually surreal beings who are named and are believed to exist among the people. Sometimes their existence cannot be found when we look at the sources, and sometimes we can find many connections.

The manuscript that is the topic of this article; Süleymaniye Library Hafid Efendi, registered with the number 139 "Ahval-i Kiyamet" follows the style of Nakkaş Hasan with iconographically interesting depictions.

As we can see in the miniatures of Nakkaş Hasan Siyer-i Nebî, who started to attract attention in the palace Nakkaşhane (miniature school) after the year 1590; chubby cheeks, black thick eyebrows figure depictions that generally apply circular composition rules; especially with the use of colors such as orange, brown and green. Nakkaş Hasan style shows itself in all of the historical and literary themed manuscripts that were made at that time.

The author of the work, which is thought to have been prepared at the end of the 16th century and at the beginning of the 17th century, cannot be determined. Turkish is written in script with vowel marks (Arabic). In 17 depictions of the work; 13 of them are about various surreal beings.

The order of these beings in the manuscript are; Angels, Dajjal, Yecûc Mecûc, Dabbetü'l-Arz, Burak and Various Creatures in Hell depictions. The other four miniatures in the manuscript cover these topics: People standing in Judgment, Books of Deeds raining down during Judgment, Chairs Established in Judgment and Matters concerning Heaven.

Since the subject of the article is surreal beings, various religious surreal beings were selected and analyzed. These entities are also grouped within themselves according to their page order. Also, the miniatures in the manuscript are also examined in terms of composition, color, form and design setup. When the whole manuscript is taken into consideration, it is seen that yellow and blue tones are mostly used in the depictions. Generally, a tone is always grouped with its lower and upper colors to create a rich scale. Aside from this, the miniature's contrast draws our attention. For example; if the angel's dress is red, the wings contain greens and blues. This color scale is generally consistent across all writing and they serve the text with strong compositions and rich colors.

In the manuscript; there are no indoor environments used in any of the miniatures containing angels and surreal beings, aside from the depiction of hell. All beings are painted either in front of outdoor nature depictions or in the sky. It is considered that the reason the Artists (Nakkaş's) used indoor environments with depictions of Hell, comes from the fact that they imagined Hell as a closed environment.

While examining the work of Ahval-i Kiyamet, we see that the depictions were created depending on the texts. By adhering to the content of the text, depictions were created with the descriptions. Against this in spite of this, the artist (Nakkaş) reads the description in the text, visualizes it in his own imagination and then draws it. Naturally bringing some differences along with it. For this reason, in such manuscripts, we can say that a depiction of the depiction is actually done. Alongside the artist's imagination and the description of the text, all these images were reproduced and they tend to be differentiated.

As a result, surreal beings are figures that are depicted completely depending on the imagination. The depictions of these figures change periodically, showing differences according to the style and belief of the period. Surreal beings in the "Ahval-i Kiyamet" manuscript registered as number 139 Suleymaniye Library Hafid Efendi, are uniquely designed, the depiction focused on the subject and also parallel to the subject, the colors and workmanship reflecting the maturity of the classical period.

It is predicted that it was made after Nakkaş Hasan and it can be seen that the work came out of a thin brushed miniaturists' workshop, the depictions do not tire the eyes and have a plain narrative, and generally have a central compositional style; despite some asymmetrical work can also be found among them as well. In this sense; we see this work as a continuation of the documentary style of Istanbul Nakkaşhane's (miniature workshops). This subject-oriented style creates a simple narrative that usually goes in parallel with the text.

TÜRKÇENİN DİL BİLGİSİ

Deniz BEDİR*

Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, 16 x 23,5 cm, 4.Basım, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 768 sayfa, ISBN:978-605-5413-56-9, Ankara 2019.

Türk dili üzerine birçok eseriyle tanıdığımız Prof. Dr. Günay Karaağaç, bu kitabında bize dil bilgisi kitaplarındaki klasikleşmiş yorumlardan ve yöntemlerden sıyrılarak farklı bir bakış sunmuştur. Kitabında yalnızca dilin tanımını, tasnifini yapmamış; dili bilimsel bir çerçevede her yönüyle incelemiş ve bu incelemelerini Türkçenin lehçelerinden, şivelerinden örneklerle somutlaştırmıştır. Kitap, bu yönüyle sadece Türkçe değil geniş bir bakışla “dil” kavramı üzerinde de durmuştur.

Kitap, “İçindekiler” (s. 7-36), “Sunuş” (s. 37-38), “Giriş” (s. 39-82), “Ses Bilgisi” (s. 83-245), “Biçim Bilgisi” (s. 247-254), “Söz Dizimi” (s. 399-525), “Anlam Bilgisi” (s. 529-751), “Köken Bilgisi” (s. 753-767) olmak üzere 8 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm kendi içerisinde çeşitli alt başlıklara ayrılmış ve bu alt başlıklar da ayrıntılı olarak işlenmiştir.

“İçindekiler” bölümü gayet hacimli olup detaylı ve anlaşılır bir biçimde meydana getirilmiştir. Kitap boyunca ele alınan her ana konu, konunun alt başlıkları ve maddeleri, bu bölümde düzenli ve anlaşılır şekilde sayfa sayıları verilerek okurun dikkatine sunulmuştur. İçindekiler bölümü dahi dikkatlice incelendiğinde kitabın sahip olduğu özellikleriyle ilgili bir fikir edinilebilir.

“Sunuş” bölümünde dilin insan için önemi ve yaşamsal gerekliliği üzerinde durulmuştur. Burada dil için üç temel tanım yapılmıştır: “*Dil, gerçek dünyanın, dilin saymaca birimleri ile yeniden kurulmasıdır.*” ifadesiyle dilin insanoğlunun hem ürünü hem de üreticisi olduğu bir alan olmasına, “*Temelinde*

Geliş Tarihi: 31 Ocak 2022 - Kabul Tarihi: 11 Şubat 2022.

Atıf Bilgisi: Deniz Bedir, “Türkçenin Dil Bilgisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 132, Sayı: 260, İstanbul 2022, s. 233-236.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türkçe Eğitimi Yüksek Lisans, İstanbul Türkiye. deniz.bedir43@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7526-6845.

toplumsal bir uzlaşının yattığı ses ve sözlerden oluşan dil dediğimiz bu yapay dünya, bireyin veya ait olduğu toplumun fiziksel varlığı dışındaki her şeyidir.” tespitiyle dilin toplumsallığı ve yapaylığına, “Dil, bireyin insan oluş serüvenin başlangıç noktasıdır.” denilerek de dilin insanın varoluşundaki önemli rolüne vurgu yapılmıştır (s. 37). Bölümün devamında da dilin insan yaşamındaki bu denli öneminin etkisiyle sözlüklerin ve dil bilgisi kitaplarının insanlık tarihinin en eski kitapları olmasının bir rastlantı olmadığı belirtilmiştir.

“Giriş” bölümünde diğer dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi dille ilgili genel bilgiler verilmiştir. Fakat burada “dil” nispeten daha dilbilimsel açıdan ele alınmıştır. Dilin gelişigüzel tanımı yapılmamış, geniş ölçüde dil; “*Evrenin Dili*”, “*Hayvan Dilleri*”, “*İnsan Dili*” olarak üç ana başlıkta kapsamlı olarak ele alınmıştır. “*Evrenin Dili*” başlığı altındaki maddeler “gösterge” kavramı üzerinde yoğunlaşarak açıklanmıştır. “*Hayvan Dilleri*” başlığı altında başlangıçta ilkel insanın hayvanlar arasındaki iletişim biçimlerine uygun dil kullandıkları üzerine varsayım yapılmış, hayvanlar arasındaki çeşitli iletişim biçimlerinin bilgileri verilmiştir. “*İnsan Dili*” başlığı altında da yine dilin: “İnsana, ait olduğu gerçek dünyadan ayrı ve onun kurallarına bağlı olmayan yapay bir dünya kurma ve tabiata tarihi katma imkânı veren, toplumsal uzlaşılara dayalı bir saymacalar sistemi ve ses-anlam ilişkisi bütünüyle nedensiz olan, seslerden örülü ortak öğretilmeler toplamıdır.” (s.45). şeklinde tarifi yapılmış ve bu kısmında dile dair özelliklere, işlevlere, ayrımlara (Sözlü dil ve yazılı dil vb.) kural-lara yer verilmiştir. Yine klasik olarak dil bilgisi kitaplarının giriş bölümünde verilen dil akrabalığı, dil aileleri, dil bilgisinin önemi de bu bölümde gösterilmiştir. Diğer dil bilgisi kitaplarından farklı olarak ise bu bölümde dil bilimi, dil biliminin önemi, diğer disiplinlerle ilişkileri de (edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji vb.) açıklanmıştır.

“*Ses Bilgisi*” bölümü kitapta en kapsamlı ele alınan bölümlerden biridir. Bu bölümün geniş olmasının sebebi dilimizin yapısından ileri gelmektedir. Türkçe, dünya dil ailelerinin hiçbirinde görülmeyecek ölçüde ses değişme mekanizmalarına sahiptir.¹ Bu bölüm altında “*Ses ve Ses Bilgisi*”, “*Ünlüler ve Ünsüzler*”, “*Ses Değişmeleri*”, “*Ses Olayları*”, “*Türkçenin Ses Özellikleri*”, “*Türkçenin Tarihsel Ses Bilgisi*” konular ele alınarak yine çokça örneklerle ve resimlerle, tablolarla, şekillerle desteklenmiştir. İlk bölüm olan “*Ses ve Ses Bilgisi*” bölümünde sesin daha çok fiziksel unsurları, insan vücudunda konuşma ve işitmeyi sağlayan organlar; “*Ünlüler ve Ünsüzler*” bölümünde oluşum noktalarına göre ünlü ve ünsüzler; “*Ses Değişmeleri*” altında “değişim” kavramı ve ses değişmesinin nedenleri; “*Ses Olayları*” bölümünde belli başlı ses olayları ve bunların dışında kalan farklı ses olayları; “*Türkçenin Ses Özellikleri*”nde Türkçe kökenli kelimelerin sahip olduğu özellikler; “*Türkçenin Tarihsel Ses Bilgisi*” bölümünde ise günümüz Türkiye Türkçesi, Tarihi Türk lehçe ve şiveleri (Göktürk, Uygur, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi), Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde (Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Tatar Türkçesi,

¹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 11.bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 6.

Kazak Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Hakas Türkçesi vb.) kullanılan ünlü ve ünsüzlerin ilk hecede, iç, ön ve son sesteki kullanımları örneklerle açıklanmıştır.

“Biçim Bilgisi” konusu “Türkçenin Yapımlık Bağlı Biçim Birimleri” ve “Türkçenin Çekimlik Bağlı Biçim Birimleri” olmak üzere iki temel konu çerçevesinde oluşturulmuştur. Konuya doğrudan giriş yapılmamış, ilk olarak biçim bilgisinin temel kavramları, yapım şekilleri ve özellikleri açıklanmıştır. Devamında yapım ekleri ve çekim ekleri alt başlıklara ayrılarak her başlık altında ekler çeşitli şekilleriyle geniş bir yelpazede verilmiştir.

“Söz Dizimi” konusu da Karaağaç’ın -diğer dil bilgisi kitaplarından farklı bir biçimde- kitabında işlediği bir bölümdür. Bu bölüm “Sözlük Yapısı”, “Sözlük Kullanımı”, “Söz Diziminin Yapısı” şeklinde üç konu temelinde şekillendirilmiştir. “Sözlük Yapısı” başlığı altında kök sözler, türemiş sözler ve bunların yapım yöntemleri (Ekleme yöntemi, büküm yöntemi, yineleme yöntemi vb.) ve söz dizimi kaynaklı sözler (Birleşik sözler, deyimler, atasözleri) verilmiştir. “Sözlük Kullanımı” başlığı altında sözlükteki türlerine göre sözler ve söz dizimindeki işlevlerine göre adlar konuları yine alt başlıklara ayrılarak tablolarla, şekillerle ve örneklerle somutlaştırılarak işlenmiştir.

“Anlam Bilgisi” bölümü kitabın en geniş bölümüdür. Bunun sebebi ise bu bölümde sadece Türkçenin anlam evreni değil, dilin anlam evreninin konu edilmesidir. Yine bu bölümde de dilbilimsel bir bakış egemendir. Dilbilim sahasının önde gelen kuramcılarında Yapısal Dilbilimin kurucusu Ferdinand de Saussure’ in “gösterge” kavramı, Noam Chomsky’nin “derin yapı” ve “yüzey yapı” kavramlarının bilgisi de açıklanmıştır. Hatta yalnızca “geneldilbilim” değil yer yer dilbilimin alt dallarından “anlambilim” (semantik), “metindilbilim” (textlinguistik) ve “göstergebilim” (semiyotik) alanlarına varana dek açıklamalara yer verilmiş, “anlam” konusu neredeyse her yönüyle ele alınmıştır. Konuya yine diğer başlıklarda olduğu gibi doğrudan giriş yapılmamış, önce “Anlam ve Anlam Bilgisi” başlığı altında anlam bilgisinin temel kavramları ve özellikleri verilmiş, “Anlam Değişmesi” ile anlam değişmesinin nedenleri ve anlam değişmesinin yolları, “Anlam Olayları, Anlam Bilgisi Kavram ve Terimleri” ile edebi söz sanatları, eylemde çatı, özel dil kullanımları gibi geniş çaplı olarak konular ele alınmıştır.

Son bölüm olan “Köken Bilgisi” de yine klasik dil bilgisi kitaplarında pek görülmeyen bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Konunun girişinde “köken” başlığı altında: “Eş kaynaklı bütün türemiş sözlerin yapısında bulunan, anlamlı ve daha küçük öğelere ayrılamayan söz, kök sözdür.” denilerek kök kavramına dikkat çekilmiş ve bu kavramın işlevleriyle ilgili bilgiler verilmiştir. “Kök” kavramıyla ilgili tanımlar bölümün devamında genişletilmiş, köklerin: “Dillerin ve dil ailelerinin oluşma çağlarından kalma, çoğu bütün dillerde tek heceli olan, sözcüklerin yapımlık ve çekimlik bağlı birimlerini çıkardıktan sonra ayrılamayan ve temel anlamı taşıyan bölüm olma” özelliklerine de vurgu yapılmıştır. Bölümün devamında köken bilgisi ve konuları, yöntemleri yanında halk köken bilimi bilgileri de sunulmuştur.

Sonuç itibarıyla genel olarak baktığımızda bu yapıt, yalnızca günümüz Türkiye Türkçesinin dil bilgisini veren bir yapıt olmanın çok daha ilerisindedir. Geniş bir çerçevede “dil” kavramı ve dili inceleyen disiplinler de kitapta geniş bir yer tutmuştur. Bu da bir bakıma Karaağaç’ın “dilbilimci” yönünü ortaya koymaktadır. Öte yandan Türkçe sadece Türkiye coğrafyasıyla sınırlı tutulmamış, Türkçenin diğer lehçe ve şivelerinden de açıklamalar ve örnekler verilmiştir. Konular son derece kapsamlı, çok örnekli, anlamayı kolaylaştıracak resimler, tablolar, şekillerle okura sunulmuştur.

Günay Karaağaç hocanın “Türkçenin Dil Bilgisi” kitabı bundan sonra araştırmalarımızda ve çalışmalarımızda başvuracağımız önemli bir kaynak olacaktır. Yakın zaman önce (08.12.2021) kaybettiğimiz hocamıza bu eseri için ne kadar minnettar kalsak azdır. Ruhu şad, yeri uçmag olsun.

